

Megen viden
i forskellige hoveder

Nordisk Netværk for Editionsfilologer. Skrifter

1. *Vid texternas vägsäl. Textkritiska uppsatser.* Red. av Lars Burman & Barbro Ståhle Sjönell. Svenska Vitterhetssamfundet, Stockholm 1999 (distribution: Almqvist & Wiksell International). ISBN 91-7230-087-6.

Nordisk Netværk for Editionsfilologer. Skrifter. 2

Megen viden i forskellige hoveder

Om kommentering af nordiske klassikere

Bidrag til en konference afholdt af
Nordisk Netværk for Editionsfilologer
13.-14. november 1999

Redigeret af Johnny Kondrup & Karsten Kynde

C.A. Reitzels Forlag
København 2000

Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Nordisk Netværk for Editionsfilologer

<http://www.nnedit.org>

© Forfatterne

ISBN 87-7876-200-6

Bogen er sat med Minion hos NBC PrePress, København,

og trykt hos Nordisk Bogcenter A/S, Haslev

Printed in Denmark 2000

Abstract

Megen viden i forskellige hoveder. Om kommentering af nordiske klassikere, red. af Johnny Kondrup & Karsten Kynde (*Plenty of Knowledge in Different Heads. On the Commentary of Scandinavian Classics*, ed. by Johnny Kondrup & Karsten Kynde), Nordisk Netværk for Editionsfilologer. Skrifter. 2, 262 pp., C.A. Reitzels Forlag, København 2000. ISBN 87-7876-200-6.

The present volume consists of the papers presented at the conference arranged by the Nordic Network for Textual Critics that took place in Copenhagen the 12th-14th of November 1999. The conference dealt with literary annotation and commentary, which has traditionally been a highly neglected field in Scandinavia. The eight papers presented here focus on different aspects of the subject. Some treat the historical aspect, others the theoretical. Still others present individual case studies, such as the historical commentary within the fields of drama, verse and theater. Reference is made to various Scandinavian classics currently being published, such as the writings of Henrik Ibsen and Søren Kierkegaard as well as the collected works of August Strindberg. The collection is framed by two polemical papers on the style of commentary and its overloading comprehensibility respectively. Finally, a bibliography on theoretical literature relevant to the subject has been compiled especially for this anthology.

Forord

Den videnskabelige udgave kan anskues som et system af koncentriske cirkler, der indefra og udefter omfatter tekstetablering, variantapparat, kommentarer og – i efterskriftens eller indledningens form – redegørelse for tilblivelses- og udgivelseshistorie, modtagelseskritik m.v. Ved den konference, som Nordisk Netværk for Editionsfilologer afholdt i Stockholm 1998, var emnet tekstetablering, nærmere bestemt valget af grundtekst, og foredragene udkom året efter som første bind i Netværkets skriftserie (*Vid texternas vägska*l, red. af Lars Burman & Barbro Ståhle Sjönell). Konferencen i København 1999 handlede om kommentering, og foredragene om dette emne forelægges hermed som skriftseriens andet bind.

Nordisk Netværk for Editionsfilologer blev dannet i 1995 og består af videnskabelige udgivere, der arbejder med nyere nordiske forfattere, idet »nyere« forstår som »efter bogtrykkerkunstens opfindelse«. Siden 1996 har Netværket afholdt årlige konferencer på skift i de nordiske hovedstæder København, Oslo og Stockholm. Foruden de allerede nævnte emner har man beskæftiget sig med edb-teknikkens muligheder for editionsfilologien (1996) og med udgivelse af breve og dagbøger (1997).

Det overordnede formål med konferencen i 1999 var at råde bod på den kendsgerning, at der i en nordisk sammenhæng så godt som ikke findes litteratur om videnskabelig kommentering, hverken historisk eller systematisk. Også på dette punkt halter editionsfilologien i Norden langt bagefter den angelsaksiske og – især – tyske tradition. Konferencen blev arrangeret af ledende redaktør, cand.mag. Henrik

Andersson, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab; lektor, dr.phil. Johnny Kondrup, Københavns Universitet og datalog, cand.scient. Karsten Kynde, Søren Kierkegaard Forskningscenteret.

Otte foredragsholdere bidrog til at belyse emnet kommentering på forskellig vis: historisk (Per Dahl), teoretisk (Tonny Aagaard Olesen) og ved hjælp af specialfelter som den historiske dramakommentar (Egil Kraggerud), den vershistoriske kommentar (Hanne Lauvstad) og den teaterhistoriske kommentar (Thoralf Berg). Der blev undervejs åbnet indblik i kommenteringen af igangværende nordiske udgivelsesprojekter som Henrik Ibsens skrifter (de tre sidstnævnte), Søren Kierkegaards skrifter (Tonny Aagaard Olesen) og August Strindbergs samlede værker (James Spens). Det hele indrammedes af to polemisk-causerende bidrag om kommentarens stil (Lars Burman) og dens elephantiasis (Lars P. Rømhild).

Alle de otte foredrag indgår i nærværende antologi, dog således at Per Dahl og Tonny Aagaard Olesen har benyttet lejligheden til at udvide deres bidrag ganske betragteligt. Hvad der på selve konferencen kun lod sig meddele i antydningens eller forkortningens form, foreligger her udfoldet til fuld størrelse. Desuden har Tonny Aagaard Olesen specielt til antologien udarbejdet en afsluttende bibliografi over kommentarteoretisk litteratur.

Antologiens titel kan i sig selv fortjene en kommentar. Den er afledt af sentensen »Viel Wissen ist vorhanden, aber leider in verschiedenen Köpfen«, som et af Netværkets ældste medlemmer, fhv. overbibliotekar, cand.mag. Torben Nielsen, ofte er hørt citere. Da arrangørerne besluttede at gøre ordene til motto for konferencen 1999, søgte de via gængse opslagsværker at få dem verificeret. Efter en del forgæves leden henvendte de sig til Torben Nielsen, som imidlertid heller ikke kendte kilden. Men han henviste til fhv. fagleder, cand. mag. Axel Andersen, fra hvem han selv havde lånt sentensen. Axel Andersen svarede beredvilligt, at han gerne ville lede, men vendte efter nogle dage tilbage og meddelte, at han ikke kunne finde sentensen noget sted. Ved nærmere eftertanke mente han i øvrigt at have lånt den fra – Torben Nielsen.

FORORD

Konferencen om kommentering blev støttet af Fondet for Dansk-Norsk Samarbejde og Statens Humanistiske Forskningsråd (Danmark). Forskningsrådet har desuden ydet støtte til udgivelsen af nærværende antologi. Vi bringer vor bedste tak herfor.

København i maj 2000

Johnny Kondrup

Karsten Kynde

Indhold

<i>Lars Burman</i>	
Humor, ironi och polemik. Om realkommentarens stilistik	11
<i>Tonny Aagaard Olesen</i>	
Den rejsende i London, eller kommentaren som genre.	
Et kommenteret foredrag	24
<i>Per Dahl</i>	
Kommenteringens historie i Danmark	55
<i>Egil Kraggerud</i>	
Den konfronterende kommentar:	
Ibsens <i>Catilina</i> og virkelighetens	138
<i>Hanne Lauvstad</i>	
Vershistoriske kommentarer – hvorfor er de viktige?	158
<i>Thoralf Berg</i>	
Teaterhistoriske kommentarer	175
<i>James Spens</i>	
Ordförklaringar. Om teori och praktik i Strindbergsutgivningen	188

Lars Peter Rømhild

Imod overkommentering 202

Tonny Aagaard Olesen

Kommentarteori. En bibliografi 213

Bidragyderne 250

Personregister 253

Humor, ironi och polemik.

Om realkommentarens stilistik

av *Lars Burman*

1

Bästa kollegor. Det är kväll, klockan är över nio och mitt uppdrag är nu att hålla ett första föredrag på denna viktiga konferens. Genre-mässigt kanske man bäst kan betrakta det jag skall säga som ett kåserande tacktal efter vår gemensamma middag, lättsamt och med rimliga anspråk.

Kanske man till och med kan betrakta det som en fotnot till mid-dagen. Och även om det är förhållandevis blygsamma saker jag tänker tala om så vill jag med fotnotsliknelsen inte uttrycka någon »af-fektierte Bescheidenheit«. Istället vågar jag påstå att fotnoter är viktiga, för att inte säga vackra. Jag är kanske inte ensam om en lite pikant förtjusning i noter, och jag vill också gärna erkänna min fasci-nation inför de textkritiska utgåvornas trupparadering.

Kanske är den krigiska metaforen inte så tokig. Vi har en stålblank huvudtrupp – det är den putsade och etablerade texten, preussiskt marscherande i snörräta led sida upp och sida ner. Inledningen är den vägröjande men ibland mistliga förtruppen, och så längst där bak – en röra av trängtrupper, koktrossar, ingenjörer – alla den text-kritiska apparatens Mutter Courage och hennes barn: variantappa-rater, register och kommentarer. En av de uppgifter som jag tycker vi har framför oss under dagarna här är att ingjuta en gnutta krigar-

mod och lite stolt kåranda i kommentarapparatusens hunsade underhållstrupper. Möjligen bör vi också skänka en tanke åt vilka mål våra fälttåg syftar till och vilka taktiska och strategiska överväganden som därvid måste göras.

I det vetenskapliga kommentararbetets natur ligger en strävan efter informationsrikedom och korrekt saklighet. Det traditionella sanningssökaridealet gäller i högsta grad för kommentarskrivaren, som ju inte får lämna en sten ovänd i försöken att förklara alla den etablerade textens svårbegripliga passager. Målet vi har är ju att för en oöverblickbar framtid slå fast den korrekta förståelsen av det etablerade verkets detaljer.

Därför måste kommentarernas information vara pålitlig och uttömmande. Tidsperspektivet är långt. Vi vet alla att välgjorda textkritiska editioner av centrala verk tenderar att stanna längre på bibliotekshyllor och läslistor än de nog så viktiga böckerna *om* verken. Editionsfilologen kan med lugn se framtiden an. Hans eller hennes arbete faller inte så lätt offer för forskningsmoden.

Men onekligen åldras kommentarerna sakta men säkert mellan pärmar på Samlade Skrifter-utgåvor. Utan att vi grubblar alltför mycket på saken är ju kommentarerna alltid skrivna på samtidens språk för framtidens läsare. Här ligger förstås ett av kommentatorns problem. Ordförklaringarna bör ta upp ord och uttryck som en modern publik inte säkert förstår, men vem vet hur vokabulär och grammatik ser ut om bara några årtionden? Det är inte lätt att avgöra vilka ord som bör höra hemma i en så kallad definitiv utgåva vilken skall duga som redskap även om ett halvsekel. Detsamma gäller sakförklaringar. Fler än jag har väl som barn på sommarlov varit med och hjälpt bonden att ta in hö med häst och skrinde; åtminstone Sverige lämnade alldeles nyligen den agrara eran. Man kan fråga sig vilka rimliga kommentarkrav framtidens globaliserade, flerkulturella och genomurbaniserade generationer kommer att ställa på den litteratur som vi idag betraktar som levande. Hur länge kan vi läsa Vilhelm Mobergs utvandrarsvit utan ett finger i en framtida kommentardel?

Det långa tidsperspektivet väcker emellertid också en annan tanke. Den relativt långlivade textkritiska editionen ger utgivaren en chans att färga uppfattningen av verket för lång tid framåt, och detta sker oavsett om vi betraktar det som förkastligt eller önskvärt. Det sker medvetet eller omedvetet och några av redskapen är värdeladdade beskrivningar, inskrivningar i värderingssystem, urval av information, grafisk form och inte minst den intressanta utgivarens personlighetsavtryck i inlednings- och kommentartexten.

2

Jag lämnar frågan om avgränsningar av informationsurvalet åt sidan, för att i stället stanna vid vad man möjligen skulle kunna kalla realkommentarernas stilistik. I vilken utsträckning skall vi tillåta våra värderingar och utgivarpersonligheter att skina fram i inledningar och kommentarer? Finns det skäl att likt en litteraturkritiker ta ställning för eller mot en text? Och ytterligare en viktig fråga: i vilken utsträckning får, bör och kan en kommentar aktivt väcka intresse för texten? I direkt anslutning till denna fråga finns frågan om hur man bär sig åt för att skapa ett förtroende hos läsaren för kommentaren. Vi lever ju som bekant i en tid när textutgåvor allt som oftast avrättas i recensioner som trist akademiska. Bodelningen mellan akademiskt och icke-akademiskt skrivande och läsande upplever jag själv som besvärande.

Några svar har jag inte, utan vill helt enkelt så en handfull frågefrön i det stilistiska hörnet av de vida editionsfilologiska forskningsfälten. Jag tror nämligen att man som utgivare kan råka i fyra olika situationer: göra ett tråkigt verk ännu tråkigare, göra ett tråkigt verk roligt, göra en roligt verk tråkigt och slutligen göra det roliga verket ännu roligare.

Ett försök i den sista av dessa kategorier är de Lewis Carroll-utgåvor som den amerikanske författaren och journalisten Martin Gardner gjorde på 1960-talet: *The Annotated Alice* och *The Annotated Snark* – alltså Alice-böckerna och *The Hunting of the Snark*.¹

Utgåvorna är förstås inte strikta vetenskapliga editioner i vår mening, men kommentarerna är synnerligen kunniga, bibliografierna välmatade och hänvisningarna till sekundärlitteraturen många. Formen är i högsta grad den som vi är vana vid i anglosachsiska kommenterade utgåvor, med de diskuterande och förklarande noterna i anslutning till texten. Intressant nog lär Gardners textutgåvor ha hört till de första som digitaliserades, något som i sig skulle kunna föranleda många reflexioner.² Lika intressant är att *The Annotated Alice* nu, 40 år senare, i omarbetad form utkommit som en »definitive edition«.

Jag misstänker att Gardner roar sig lite grann på den traditionella vetenskapliga utgivningens bekostnad. Det finns i böckerna ett uppenbart satiriskt och parodiskt drag, riktat mot akademiska perukstockar. Det är ju också något utsökt paradoxalt med förklarande noter till nonsensdiktning, men som Gardner säger: »no joke is funny unless you see the point of it, and sometimes a point has to be explained« (*Alice*, s. 7). Vad han inte säger (men vad han själv gör skickligt) är att man måste försöka förklara skämtet på ett sådant sätt att poängen inte likt Humpty-Dumpty rasar från muren och aldrig mer kan sättas ihop igen.

En utgivare i Martin Gardners situation kan förhålla sig fritt till många av de överväganden en akademiskt betald utgivare måste underkasta sig. Framförallt kan han välja sina källor och sina tyngdpunkter. I inledningen deklarerar Gardner frankt att det är två sorters kommentarer som han försökt undvika »not because they are difficult to do or should not be done, but because they are so exceedingly easy to do that any clever reader can write them out for himself. I refer to allegorical and psychoanalytic exegesis« (*Alice*, s. 8). När det gäller Lewis Carrolls författarskap förstår man hans avgränsningar. Det är ändå värt att notera hur lätt och ledigt han sick-sackar över den demarkationslinje mellan tolkning och förklaring som vi som sitter i detta rum har sådan respekt för.

Balansen mellan förklaringsbehov, en utgivares ständiga tillkortakommanden, viljan att fokusera det centrala och en lite lättsinnig

humoristisk ansats fångas väl i det motto som Gardner valt för sin Alice-utgåva. Det är hämtat från James Joyce och lyder: »Wipe your glosses with what you know«. Nog är det en tänkvärd uppmaning vid en konferens om realkommentarer?

Men det finns ju ord och företeelser där »what we know« inte räcker till. Ni som minns Lewis Carrolls *Snarkjakten* vet att sådana har många goda sidor så länge snarken inte är en boojum. Farbrodern till The Baker har sagt honom:

But oh, beamish nephew, beware of the day,
If your Snark be a Boojum! For then
You will softly and suddenly vanish away
And never be met with again! (*Snark*, s. 64)

Och det är förstås det som händer i *Snarkjakten*s slut. I avslutningens »The Vanishing« får vi veta:

‘It’s a Snark!’ was the sound that first came to their ears,
And seemed almost too good to be true.
Then followed a torrent of laughter and cheers:
Then the ominous word, ‘It’s a Boo –’ (*Snark*, s. 94)

Och The Baker försvinner, »softly and suddenly«.

Redan i volymens inledning försöker Gardner förklara nonsensdiktens lemma »Boojum« (eller borde det kanske vara lemmat »Boo –«?). Med svart humor kommenterar han bokstaven »B« och det engelska ordet »Bomb«: »It begins and ends with *b*. The second *b* is silent; the final silence. B for birth, non-*b* for Nothing«. »Boojum« är förstås på en allegorisk nivå atombomben. Gardner påminner läsaren om en politisk karikatyr som varit införd i en tidning. Den föreställde Chrusjtjov som sticker fram huvudet bakom ett hörn. En svampformad pratbubbla kommer ur hans mun med texten »BOO«. »No Snarxist need be told ‘the word he was trying to say’« (*Snark*, s. 29).

Självklart är detta en satir över översubtilt litteraturtolkande. Men

samtidigt är det ett medvetet utnyttjande av litteraturutgåvans form för en djupt oroad samtidskommentar. *The Annotated Snark* utkom första gången 1962 – året för Kubakrisen. Gardner gör sin kommenterade klassikerutgåva till ett samtidsdrama.

3

Låt oss nu lämna de populära och kommersiella utgåvornas fria värld och se hur man kan utnyttja de vetenskapliga kommentarernas möjligheter till ironi och mer eller mindre polemiskt ställningstagande.

Det exempel jag vill välja är utgåvan av Fredrika Bremers brev, ombesörjda och kommenterade av Klara Johanson och Ellen Kleman. Första delen utkom 1915 och den fjärde och avslutande delen 1920.³ Detta innebär att utgåvan ligger på säker historisk distans.

Paret Klara Johanson och Ellen Kleman hör till de fascinerande i svensk litteraturkritik. Klara Johanson (1875–1948) var framgångsrik journalist, kritiker, kåsör, utgivare och författare. Tillsammans med sin livskamrat Ellen Kleman (1867–1943), också litteratör, gav hon alltså ut Bremers brev. Det är en utomordentlig utgåva trots att utgivarna hade insamlingssvårigheter eftersom barnen till Bremers gamla vänner ännu höll på brev. Dessutom rasade världskriget med därmed åtföljande problem. Jag vill redan här säga att kommentarerna är mycket välgjorda. Pålitliga, lärda, försedda med rikliga och relevanta citat – allt vad positivt ni vill. Och till skillnad från en Gardner undviker Johanson och Kleman ett alltför populärt angreppssätt – i stället är kommentaren fortfarande 80 år senare av stor vetenskaplig betydelse. Men den journalistiska vargtassen sticker fram i språket, som ännu idag är påfallande modernt och vägvinnande. När jag nu kommer att lyfta fram vissa drag i kommentarerna bör inte detta ses som typiskt för varje inslag. Vad jag velat göra är leta rätt på några av de pepparkorn som gett grytan styrka och smak. De är ingalunda få.

Fredrika Bremer (1801–65) var som bekant kvinnoemancipato-

risk föregångsperson. I romaner, artiklar, framträdanden etc, arbetade hon målmedvetet för samhällsreformer och värderingsförändringar. Det har länge fascinerat mig hur försiktig hon alltid var i debatter och artiklar. Hon undvek alltid att gå i polemik, istället valde hon gärna en den balanserade saklighetens taktik – intellektuellt synnerligen hedervärt men journalistiskt och strategiskt måhända mindre framgångsrikt. I all synnerhet undvek hon personangrepp.

Det kan kanske därför vara intressant att se hur kommentatorerna till hennes brev går in som aktiva champions för Fredrika Bremers sak. Man kan på goda grunder anta att det är Klara Johanson som står för det drastiska och polemiska i brevkommentarernas formuleringar – det kan nämnas att hon var känd som bitsk kåsör, bland annat under signaturen »Huck Leber«. Även om Ellen Kleman och Klara Johanson delade arbetet med kommentarerna, så är det Klara Johanson som skall ha äran av de ironiska och stilfulla utfallen. För säkerhets skull talar jag ändå om kommentatorerna till *Fredrika Bremers Brev* som »Johanson och Kleman«.

Innan jag koncentrerar mig på hur stilen används som verktyg i kampen om bilden av Bremer skulle jag dock vilja ge några exempel på hur Johanson och Kleman ger anrättningen liv och fräschör. Mest framträdande är dels de ekonomiska, drastiska och ofta överraskande bestämningarna och dels de korta, ironiska personporträtten. Konstruktioner som Bismarcks »junkerhån« (3, s. 513) och glada utrop som »där fick Börjesson!« (3, s. 515) piggar onekligen upp texten. Det gör också formuleringar som »dessa mörktglödande puritaner med sin ädla martyrfanatism« (3, s. 557). Visbyrektorn Cramérs bok *Afskedet från skolan* beskrivs som en »sunt kättersk« skrift (4, s. 602) medan en tysk litteratör presenteras som den »borstige radikalen Robert Prutz« (4, s. 611). Snabbt skissas den socialt skickliga Thomson: Han kallas träffande »den gastronomiske förläggaren« (3, s. 512).

Till kategorin karaktäriseringar hör också ironiska beskrivningar, till exempel den av friherrinnan Barnekows litterära bana. Hon »debuterade 1859 med 'Dikt-krans, bunden i hemmets skog' och fort-

satte med flera dikthäften, som småningom företedde en stegring av den ursprungligen ringa uttrycksgåvan« (4, s. 607). Bättre eftermäle – om än inte utan bitt – vederfars ett av Lorenz Steins verk. »Ur hans«, skriver Johanson och Kleman, »djupgående och rikhaltiga bok, i all sin hegelianska värdighet upprörd av den välvningsdiga tidens ångest, kunde Fredrika hämta eggelser och kunskaper långt utöver vad hon behövde för sitt *Syskonlif*« (3, s. 515).

En annan av tidens kvinnor, fru Thengberg, ledde det pedagogiska utvecklingsarbetet i det av Bremer stödda lärarinneseminariet. Så här fångar Johanson och Kleman hennes ställning i offentligheten: »Fru Thengberg beskyldes för pietism, puritanism, härsklustnad, magnifika middagar och fick särskilt uppbära ovet för sin engelska börd. Inrättandet av Normalskolan uppfattades som ett djävulskt knep syftande att skaffa från barndomen vädresserade rekryter åt seminariet« (4, s. 626).

Fredrikas pappa, den depressive Carl Fredrik, undgår inte ironier. »Studentlivet i Göttingen«, säger Johanson och Kleman angående ett resebrev från ungdomen, »borde ha intresserat Fredrika även ur den synpunkten, att hennes far hade studerat vid detta frejdade universitet. Men det låg väl i brukspatron Bremers lynne att förtiga detta faktum, som kunde ha roat hans barn« (1, s. 520). Går vi till baron Henning Wrangel så tecknas han å sin sida så här i kommentarerna: »beryktad för sin atletiska fägring och sitt hetlevrade temperament; han duellerade gärna och ej ringa summor av hans rikedomar gingo åt till att lösköpa honom från de åtal hans benägenhet att pryglar upp varje misshaglig person hotade att föranleda« (1, s. 540). Meningen är onekligen både koncentrerad och informationsrik, något som borde vara en ledstjärna i varje kommentarförfattares arbete.

Jag har dröjt en stund vid Johanson och Klemans skickligt ironiska drag som visar hur en driven stil dels gör kommentarer läsbara, dels ger pregnant form åt faktainnehållet. Men Johanson och Klemans stil används framförallt som ett positioneringsvapen. Låt mig försöka illustrera detta med ett exempel. Jag tar min utgångs-

punkt i ett brev till Ulrika von Strussenfelt från 1856. Här skriver Fredrika Bremer om två av sina manliga antagonister – Søren Kierkegaard och Carl Jonas Love Almqvist. Båda var hon intresserad av, och båda tog avstånd från henne. Om Kierkegaard säger Bremer att han »har sett det Christliga *idealet* och hänryckt af denna syn har han uttalat den kraftigt, men dervid förbisett jordens villkår och möjligheter« (3, s. 427). Bremer betraktar både Kierkegaard och Almqvist som tragiskt höga naturer – de är oförståndiga, felande i detaljer men de ser Gud och »kunna dö i hans åskådande«. När detta skrevs var Kierkegaard död sedan några månader och Almqvist sedan fem år försvunnen från Sverige efter anklagelser om bedrägerier och mordförsök. Efter att ha placerat sig på kritisk distans till de båda upprorsmännen frågar dock den milda Bremer sin brevvän: »Kan ett musikstycke sluta med en dissonans – Kan det finnas en salig himmel så länge, som det finnes ett hellvete? Jag tror det ej, och – du säkert ej heller, om du lyssnar till ditt hjertas, ditt förnufts röst« (3, s. 428).

Man kan förvåna sig över att den goda Fredrika ändå lyckades hålla sig så lugn som hon gjorde i den heta författarvärlden. Almqvist hade gjort åtskillig spe av henne: han har satiriserat hennes väl tilltagna näsa, hennes brist på karlerfarenhet (sexuellhämmad har hon i Almqvists efterföljd kallats i forskningen) och han såg henne som en drivande kraft i kampanjen mot sig. Angående hennes senaste romaner myntar Almqvist ordet »sirapism«.

Liksom Almqvist tycks Kierkegaard ha varit måttligt road av framgångsrika kvinnliga författarkollegor. Dessutom misstänkte han tydligen att Bremer gick i biskop Martensens antikierkegaardska ledband. Inom parentes sagt är detta en direkt parallell till de svenska förhållandena. Almqvist misstänkte att Bremer gick i den svenske almqvistätaren biskop Fahlcrantz' koppel. Mönstren upprepar sig. I sin dagbok skrev Kierkegaard följande om Bremer: »Hun har levet her i længere Tid og havt legemlig Omgang med Notabiliteter; hun vilde ogsaa havt legemlig Omgang med mig, men jeg var dydig«.⁴ Kierkegaard må ha varit metaforisk, men bilden är onekli-

gen fascinerande – ensamsittarna Kierkegaard och Bremer som ett odygdigt kärlekspär.

Iag skall inte gå längre i tecknandet av Bremers relationer till Almqvist och Kierkegaard – det förra har behandlats av bland andra Karin Westman Berg och mig själv, det senare av Greta Wieselgren, Elisabeth Hude och andra. Det jag är intresserad av idag är istället hur Johanson och Kleman hanterar frågan i sina kommentarer till Bremers brev.

Det är uppenbart att Johanson och Kleman valde sida i sina vetenskapliga kommentarer. En uppgift de ålade sig var att försvara Fredrika Bremers person och namn – alltför ofta hade omgivningens domar och Bremers egen försiktighet bestämt eftervärldens uppfattning. Johanson och Kleman reagerade förmodligen mot hur kanoniseringsprocesserna hade gynnat männen Kierkegaard och Almqvist – givit dem »problemformuleringsprivilegiet» – på bekostnad av ett litterärt delvis föråldrat men socialt och kvinnohistoriskt ännu centralt författarskap. Det Johanson och Kleman ville göra var att ompositionera Bremer. Detta skedde i hög utsträckning genom stilistiska markörer.

När det gäller Kierkegaards dagboksanteckningar skriver Johanson och Kleman att man »finner strödda en del gnisslande bittra uttalanden om Fredrika, vars värsta förbrytelse var hennes umgänge med Martensen» (4, s. 642). Och om ett elakt brevkoncept från Kierkegaard, som spinner på motiven missförstånd och dumdristighet, säger Johanson och Kleman att om Fredrika någonsin fick brevet så har hon storsint sett förbi deras »invecklade variationer (...) Hon hade i stark motsats till Kierkegaard den högsta stoltheten, den som vägrar att acceptera förolämpningar och därmed förintar dem» (4, s. 643).

Tar vi istället kommentarerna om Almqvist finner vi en parallell hantering. Almqvist har ibland med sitt modernare tilltal lyckats förvända blicken på eftervärlden, men Johanson och Kleman försökte i korta kommentarinslag redan på 1910-talet ge Bremer upprättelse mot Almqvist – delvis med hjälp av hans egna ironiskt

kvicka stilmedel. Johanson och Kleman menar att Almqvist på olika sätt försökte försvaga Bremers ställning. De skriver att »Fredrika hade sina skäl att känna reserverat för den [Almqvist] som i 'Baron Julius K*' (...) hade inte bara träffande gycklat med de uppenbara skavankerna i [Bremers roman] *Presidentens döttrar* utan exponerat hennes person och hela författarskap för en ingalunda träffande men kvickt perfid drift« (1, s. 560).

När Almqvist några år senare åter attackerar Bremer betraktar Johanson och Kleman det som ett förnyat sätt att krossa den kvinnliga författarkollegan; »syftet« skriver de i kommentarerna »att fullkomligt pulverisera Fredrika som författarinna framträdde, ehuru stundtals insvept i lena vändningar, långt öppendagligare än i det tidigare försöket« (2, s. 550).

Johanson och Kleman placerar sig alltså solidariskt med Fredrika Bremer på det litterära fältet. I kommentarerna talar de förresten om henne med förnamn – Fredrika – en stilmarkering som har blivit mycket vanlig i svensk kvinnolitteraturforskning. Vi är – rimligen av intimiserings- och solidariseringsskäl – ofta Astrid och Selma med våra stora kvinnliga författare, och Johanson och Kleman måste ha hört till de tidiga i denna traditionskedja.

Johanson och Klemans problem hade att göra med det historiska avståndet. Bremer var tidigt ute, hon var en försiktig general och gick förbindligt tillväga i sina reformatoriska försök. Hon undvek ständigt att hamna i konflikter, formerade gärna allianser med konservativa krafter samtidigt som hennes egen orientering var tilltagande radikal. Bremers eget språk förfaller ofta till just det som Almqvist kallar »sirapism«. Här finns en sentimental gudlighet som ofta blir mycket prövande. Men kanske var detta den stilistiska väg som den försiktiga pionjären Fredrika Bremer ville välja.

Johanson och Kleman skrev i en annan tid, efter det moderna genombrottet, efter Strindberg. Genom att låna sina skarpa pennor till brevkommentarerna lyckas de på något sätt överlagra Bremers 1800-talsspråk med 1910-talets ironiska vasshet. De radikaliserar helt enkelt Bremer genom att ge ut henne med kunniga, välunder-

byggda, informationsrika men också språkligt spänstiga kommentarer. Jag skulle tro att Johanson och Klemans brevtutgåva har haft en avgörande betydelse för Bremers eftermäle.

4

Vissa dagar – särskilt före lunch – tror jag att utgivarens arbete är och skall vara värderingsfritt, objektivt, strikt materialsamlade. Andra dagar – i synnerhet som idag efter en bättre middag – blir jag modigare och tror att en av de uppgifter vi editionsfilologer mer eller mindre medvetet tar på oss, och kanske skall ta på oss, är att positionera våra klassiker. Egentligen är det ju just detta vi gör genom prestigeladdade Samlade Skrifter-utgåvor. Även den mest försiktigt objektive textutgivare medverkar i kanoniseringsprocesser, projekt som ibland är av rent hagiografisk karaktär. Själva den putsade och rensade, vetenskapligt sammanbragta och etablerade texten har som jag ser det en starkt symbolisk betydelse. Dessutom utgör det objektivt vetenskapliga språket en effektiv stilhållning, som har sina egna mål och syften.

Att ge ut historiska författarskap i vetenskapliga utgåvor är samtidshandlingar, och det är naturligtvis viktigt att hitta ett språk och en framställningsform som förklarar verken för vår egen tid. Här är kommentarerna ett viktigt redskap. Men jag tror också att vi ibland har anledning att ta ett steg till och reflektera över hur vi genom att välja och välja bort olika typer av till exempel stilistiska arbetsverktyg påverkar läsaren. Egentligen är det en självklarhet att våra val bidrar till hur texter positioneras och kontextualiseras. Ändå måste vi då och då påminna oss att kommentatorn faktiskt har både rörelsefrihet och ansvar och att gränsen mellan tolkning och förklaring är svår att dra. Ett avslöjande exempel är Othello-editionernas ständiga diskussioner om vad Shakespeare egentligen menade när han för 400 år sedan låter hjälten säga: »I am black«.

Utgivaren är inte bara textens tjänare utan också dess domptör.

Realkommentaren är ofta lejontämjarens stol och piska. Skål för vad som lovar att bli ett lyckat symposium.

NOTER

1. Lewis Carroll [C.L. Dodgson): *The Annotated Alice. Alice's Adventures in Wonderland and Through the Looking-Glass (...) With an Introduction and Notes by Martin Gardner*, Harmondsworth: Penguin, 1974 [1960]. Lewis Carroll: *The Annotated Snark. The Full Text of Lewis Carroll's Great Nonsense Epic The Hunting of the Snark (...) With an introduction and notes by Martin Gardner*, Harmondsworth: Penguin, 1977 [1962]. Hänvisning till dessa texter sker med förkortningarna *Alice* och *Snark*.
2. Jag tackar Espen Ore för denna upplysning. Lewis Carroll: *The Complete Annotated Alice*, Voyager Expanded Book, 1991, ISBN 1-155940-182-6.
3. *Fredrika Bremers brev*. Samlade och utgivna av Klara Johanson och Ellen Kleman, vol. 1-4, Stockholm 1915-20. Hänvisning görs i texten till volym och sida. Utgåvan kompletterades av min hustru Carina Burman som 1996 gav ut ytterligare två digra volymer av Bremers brev.
4. Citerat efter Greta Wieselgren: *Fredrika Bremer och verkligheten. Romanen Herthas tillblivelse*, Stockholm 1978, s. 168.

Den rejsende i London, eller kommentaren som genre. Et kommenteret foredrag

af Tonny Aagaard Olesen

»Det gaaer ofte med at følge Commentatorernes Vei som med den Reisende i London; Vejen fører nok til London; men naar man vil derhen, maa man vende sig om«.

Ordene stammer fra en udateret lap papir, som befinder sig blandt Søren Kierkegaards ungdomsoptegnelser.¹ Meningen er vel den, at så snart man har en vej, har man allerede to retninger at bevæge sig i. Førte end alle veje til London, førte alle veje også bort fra London. At følge kommentatorernes vej er derfor en dobbeltrettet affære, for fører alle kommentarer til teksten, fører de også bort fra teksten. Det gælder ikke blot om at være på rette vej, men tillige om at være orienteret i den rigtige retning. Med denne opbyggelige tanke vil jeg gå til sagen.

Indledende distinktioner

En kommentar er en tekst, som forholder sig kommenterende til en anden tekst. Er kommentaren skrevet af tekstens egen forfatter, kan vi tale om kommentaren som en *primær* tekstgenre. Er kommentaren derimod skrevet af en anden forfatter end tekstens, kan vi tale om kommentaren som en *sekundær* tekstgenre. Inddelingen refere-

rer til kommentarens ophavsmand, *autor* eller *editor*, nærmere bestemt til dette ophavs autoritet over teksten.

Kommentaren som *primær* tekstgenre er da den form for *selvkommentering*, som finder sted, når en forfatter forsyner sin tekst med et større eller mindre noteapparat. Noget sådant sker indimellem i den *litterære* tradition, hyppigt i den *videnskabelige* diskurs.

Fra *litteraturens* gebet kunne man nævne de lidt pudsige noter i *Tristram Shandy* (1759-67) eller – et halvt århundrede senere – Walter Scotts sælsomme rolle som kommenterende udgiver af sin egen historiske fiktion.² Man kunne fremdrage den tyske romantiks »vergnühtes Notenleben«, for nu at erindre om Walther Rehms klassiske afhandling om Jean Paul,³ eller man kunne fra en senere tid tænke på de tilsyneladende uundværlige noter, T.S. Eliot lod ledsage *The Waste Land* (1922),⁴ eller det kommentarbind, Umberto Eco udarbejdede til *Il nome della rosa* (1980). Eksempler på genren er legio. Den franske litteraturforsker Gérard Genette har undersøgt det litterære værks *paratekst*, dvs. de marginale fænomener, som normalt omgrænser teksten, men som forsåvidt også er en del af teksten. Det er fænomener som dedikationer, indholdsfortegnelser, mottoer, forord og ikke mindst noterne. Da forfatterens godkendelse og autorisation er en væsentlig grundbestemmelse for *parateksten*, falder udgiverkommentarer uden for Genettes undersøgelse. Til gengæld udnyttes det metodiske begreb om parateksten til en skarp analyse af den litterære note, hvorpå der udledes en række forskellige kommentartyper med hver deres specifikke funktion.⁵

Den *videnskabelige* form for selvkommentering er en oldgammel praksis. Der findes enkelte epoker i historien, hvor den ikke har været vellidt, ja perioder, hvor den ligefrem har haft sine ærkefjender, akkurat som den *litterære* note har været udsat for dandyistisk raseri.⁶ Et godt eksempel fra den klassiske filologi er Ulrich von Wilamowitz-Moellendorfs genmæle mod Nietzsches spekulative *Die Geburt der Tragödie* (1872) – et videnskabens genmæle mod Nietzsches forkastelse af den behørig note med al dens dokumentation.⁷ Mange andre eksempler fra historievidenskaben findes i An-

thony Graftons aktuelle bestseller *The Footnote** (*A curious history), 1997. Her anskues fodnoten som den særlige akse, hvorom historieforskningen har udviklet sig.⁸ Man må i det hele taget sande, at den pionérafhandling, »Zur Lehre von den Citaten und Noten«, som Michael Bernays offentliggjorde i 1899, nu 100 år efter har udviklet sig til en hel litteratur om feltet. Der findes sågar i dag udførlige håndbøger om den kunst at skrive en solid, videnskabelig note.⁹ Ikke kun i den historiske, men tillige i de social- og naturvidenskabelige diskurser har noten sin særlige funktion og berettigelse. Dog kan det udarte til, hvad en anmelder engang kaldte »The Footnote Fetish«.¹⁰ Det, han hentydede til, var det i 1970'ernes Amerika påbegyndte *Social Sciences Citation Index*. Ud fra den erkendelse, at man bedst kender et værk på noterne, var det planen at indeksere samtlige noter i alle artikler af samtlige videnskabsmænd – år for år. Herved, tænkte man, var det muligt at skelne de bedre videnskabelige artikler (dem med flest noter) fra de mere subjektive, udialogiske. De aldeles noteløse afhandlinger måtte sejle deres egen sø. En yderligere finesse ved dette indeks var, at man nu kunne måle en forskers succes, efter hvormange fodnoter han optrådte i. Samme anmelder døbte dette princip »Footnote, or Perish« – et godt motto for enhver kommentator!

Så vidt selvkommenteringen. I det følgende skal blikket rettes mod kommentaren som *sekundær* tekstgenre, dvs. de kommentarer, som typisk er skrevet længe efter forfatterens død. De optræder i udgaver sammen med primærteksten eller er placeret i selvstændige kommentarbind. De følger primærteksten linje for linje, eller de former sig som en mere syntetisk, fortolkende, udlæggende, evt. diskuterende genre. Og de er alle tæt tilknyttet og væsentlig bestemt af deres primærtekst og dennes specifikke editions- og receptionshistorie.¹¹ Genstandene eller primærteksterne kan imidlertid være af en hvilken som helst art, altså ikke blot litterære tekster, men også naturvidenskabelige, historiske, filosofiske eller religiøse, og med til disse tekster hører deres kommentarapparat. Den *primære* kommentar bliver på denne måde genstand for den *sekundære* kommentering.

For nærmere at indkredse den *editoriske kommentargenre* må der foretages endnu en sontring i stoffet. Der findes nemlig en særegen, autoritativ kommenteringspraksis, som er rettet mod specielle kulturbærende tekster. Det er en righoldig kommentartradition, der udmønter den nærmest institutionelle »mestertekst«, fx de religiøse grundbøger, i en konkret normativitet.¹² Disse kommentarers funktion er ikke så meget at understøtte den umiddelbare tekstforståelse som at leverere en dogmatisk-normativ applikation. Således i den teologiske kommentarlitteratur, og således i den mægtige kommentartradition, der knytter sig til den juridiske eksegese.¹³ Lovteksten bringer bogstavet, kommentaren udfinder ånden, dvs. hensigten, hvormed lovparagraffen kan applikeres på det konkrete tilfælde. Det er et fællestræk ved hele denne suite af kommentarer, at de ofte selv går hen og bliver primærttekst for en senere kommentering.

Den moderne, editoriske kommentar

Den kommentargenre, som i det følgende skal beskæftige os, er den *moderne, editoriske kommentar*. Derfor skal jeg hastigt springe over udgangspunktet i den alexandrinske Homerfilologi og hele den middelalderlige scholiatradition.¹⁴ Jeg vil ile forbi den nye filologiske orientering efter bogtrykkerkunstens indførelse, forbi renæssancens lærde humanisme¹⁵ og først standse op ved grundlæggelsen af den moderne, historisk-kritiske udgave, som den etableres med Karl Lachmanns Lessing-udgave (1838-40), og som den 100 år senere potentières med Friedrich Beißners Hölderlin-udgave (1943ff.).¹⁶

Nu viser det sig imidlertid, at kommentaren traditionelt aldrig har været konstitutiv for den historisk-kritiske udgave. Der er stadig dem, der ikke ønsker kommentaren indoptaget i den videnskabelige udgavetype, og som betragter kommenteringen som en selvstændig, monografisk forskningsgenre. Men på den anden side er der dem, der taler for enheden, og de har utvivlsomt udviklingen med sig. Bag uenigheden om den moderne udgaves indhold og funktion aner man en uklarhed over det spændingfyldte begreb »udgiver«, som

åbenlyst dækker så grundforskellige kompetencer som tekstkritik og kommentering. I den historisk-kritiske udgave er det editoriske ægteskab mellem tekstkritik og kommentering traditionelt af en sådan art, at tekstkritikken er den herskende ægtefælle. Når denne alliance i den nyeste tid er udfordret, skyldes det først og fremmest den nærmest eksplosive udvikling af en anden udgavetype, hvori forholdet mellem ægtefællerne aldeles er det omvendte. Jeg tænker på studieudgaven, som den i 1948 ser dagens lys i skikkelse af den stadig højt værdsatte Hamburgerudgave af Goethes værker.

Man skelner gerne på tysk mellem tre udgavetyper: Ved siden af den *historisch-kritische* findes dels den udbredte *Leseausgabe*, billig-bogsudgaven, som både tekstkritisk og kommentarmæssigt er uinteressant, dels den såkaldte *Studienausgabe*, hvori kommentaren er absolut konstituerende.¹⁷ I den sidste, succesfulde udgavetype har kommentardelen efterhånden udviklet sig til at omfatte et vidtspændende materiale spændende fra de løbende, lemmabestemte punkt-kommentarer over værkanalyser og forskellige historiske perspektiveringer og fortolkninger til supplerende tekstmateriale af biografisk eller samtidshistorisk art. Hertil kommer receptionshistoriske oversigter og allehånde registre og bibliografier. En af de centrale diskussioner i den tyske debat omhandler netop, hvilket og hvor meget af kommentarstoffet i den typiske *Studienausgabe* man bør medtage i den *historisch-kritische Ausgabe*, hvis man altså overhovedet skal medtage kommentarer.

Nu melder sig det problem, at den tyske udgavetypologi ikke nødvendigvis er brugbar i andre sprogområders editionspraksis. Måske modsvarer den angelsaksiske *scholarly edition*¹⁸ udviklingen, som vi kender fra den tyske *Studienausgabe*, men vender man sig mod en dansk kontekst, er det vanskeligt at få øje på et tilsvarende fænomen. De berømmede, senere så berygtede, kommentarrige *skoleudgaver*, der fra 1890 udkom i Dansklærerforeningens regi, indeholdt nok grundformen til den moderne studieudgave, men de blev aldrig siden potenseret til en sådan. Det var udgaver med fyldige, populære kommentarsektioner,¹⁹ der rettede sig mod skole- og gymnasieele-

ver. Når man senere i 1950'erne vendte sig mod skolebøgerne, som man nu nedladende opfattede som »små havregrødsfarvede hæfter, hvor kommentaren optog lige så megen plads som teksten«, ²⁰ var det vel ikke af forskningsmæssige grunde. Der var snarere tale om en pædagogisk revolte rettet mod kommentarens rolle, dvs. den støvede, autoritetsprægede belæring, i litteraturundervisningen. Dette pædagogiske angreb på kommentargenren, som sikkert har bevirket den udeblevne udvikling af vor kommenteringspraksis, synes ydermere at være vor eneste teoretiske tematisering af kommentaren som sådan.

Man har hævdet²¹ – sikkert med rette – at udviklingen af Dansk-lærerforeningens skoleudgaver, ligesom udgaverne fra Holbergselskabet (i 1920'erne og 30'erne) og Det danske Sprog- og Litteraturselskab har været stærkt præget af litteraturprofessor Vilhelm Andersen. Han er den eneste, der har forsøgt at give kommentaren et teoretisk grundlag. Det gjorde han i det engang indflydelsesrige skrift *Dansk Litteratur. Forskning og Undervisning* (1912),²² men da man i 1950'erne indledte det store opgør med Vilhelm Andersen-traditionen, forsvandt disse kommentarteoretiske indsigter totalt fra den litteraturteoretiske dagsorden – den editionfilologiske diskurs blev bortvist fra universiteterne. Ligesom det var tilfældet med skoleudgaverne, kunne man hævde, at den litteraturpolitiske vending fra historisk filologi til nykritisk analyse mere var båret af pædagogisk revolte end af ny litteraturkritisk indsigt. Godt nok er nykritikkens dogme om den autonome tekst som forskningens genstand et seriøst angreb på kommentargenren, ikke mindst hvis man ville lade dette dogme indbefatte ældre litteratur. Kaster man imidlertid et blik på den fremstilling af den historisk-filologiske metode, som findes i Johan Fjord Jensens *Den ny kritik*,²³ finder man reelt ikke anden kritik af kommentargenren, end at den har fyldt for meget i litteraturundervisningen. Man kan i en dansk kontekst sige, at når kommentaren som *forskningsgenre* er forblevet upåagtet ved universiteterne, skyldes det i høj grad kritikken af kommentaren som *undervisningsform*. Dette ejendommelige misforhold har formentlig

medført, at den nutidige editoriske praksis, som den udøves gennem DSL's *standardudgaver*, nærmest står i opposition til den almindelige universitære virksomhed og interesse. I denne optik kan man godt forstå, hvorfor den nutidige kommentator, når han en sjælden gang forsyner sine kommentarer med en refleksion derover, næsten triumferende kan påkalde sig det teoretiske grundlag, som allerede (og alene) Vilhelm Andersen foreskrev.²⁴

Så vidt indkredsningen af den *moderne editoriske kommentar* gennem den udøvede praksis. Hvordan den danske udvikling fra *skoleudgaver* til *standardudgaver* stiller sig i forhold til den tyske udgave-typologi, skal jeg her lade ligge. I stedet vil jeg prøve at forfølge den kommentarteoretiske indfaldsvinkel, som jeg allerede har anlagt.

Som nævnt står det småt til med kommentarteori i den danske litteratur, og mig bekendt gør det samme sig gældende såvel i den norske som i den svenske forskningslitteratur. Helt anderledes forholder det sig, hvis man retter blikket mod Tyskland, hvor man i de sidste 30 år har set en kommentarforskning vokse frem og således konsolidere sig, at den i dag må betragtes som et særskilt forskningsfelt. Denne traditions begyndelse lader sig let datere, idet den skyldes en kollektiv indsats. I 1968 afholdt Deutsche Forschungsgemeinschaft et kollokvium i Marbach, og her besluttede deltagerne at gøre kommenteringen til hovedemnet ved kommende møder. Det skete ved kollokvierne i Frankfurt 1970 og 1972. Otte af de holdte foredrag samt referater af diskussionerne blev i 1975 udgivet i bogen *Probleme der Kommentierung*,²⁵ og hermed var en fælles reference-ramme skabt for enhver senere diskussion. I perioden fra 1970 til 1992 udkom der yderligere mindst 30 kommentarteoretiske afhandlinger – alle i artiklens eller kapitlets form og alle skrevet af udøvede kommentatorer, som typisk tillige virkede i tekstkritikken. Almindeligvis har man da også opfattet kommenteringen som et selvstændigt forskningsfelt inden for en mere omfattende disciplin, af nogle benævnt *Editionsphilologie* (Herbert Kraft), af andre *Textologie* (Siegfried Scheibe) og af atter andre *Editionswissenschaft* (Winfried Woesler). Når sådanne discipliner kan selvstændiggøres, hæn-

ger det sammen med de gunstige betingelser, som den videnskabelige udgivervirksomhed nyder i Tyskland. Det førte bl.a. i 1985 til grundlæggelsen af *Arbeitsgemeinschaft für germanistische Edition*, der i 1987 begyndte at udgive det succesfulde *editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft*. I samme regi har man jævnligt indkaldt til kongres om editionsvidenskabelige problemer. I 1992 afholdt man i Hamburg den største kommentarteoretiske kongres nogensinde.²⁶ På få dage blev den samlede mængde tyske kommentarteori fordoblet: Der blev leveret 58 bidrag, som året efter blev trykt dels i *editio* 7,²⁷ dels i en antologi med titlen *Kommentierungsverfahren und Kommentarformen*.²⁸ Siden har de store tyske institutter for tekstkritik stadig konsolideret sig,²⁹ og flere væsentlige bidrag til kommentarteorien har set sagens lys. Dog har endnu ingen vovet at udgive en monografi om emnet.

Vender vi os mod en angelsaksisk kontekst, finder vi ikke en tilsvarende tradition. Jeg ved ikke om det skyldes, som filosofen Barry Smith har foreslået, at den tyske filosofi og litteratur er mere kommentarkrævende end den engelsksprogede.³⁰ Men jeg ved, at der dog findes engelsksprogede udgaver med en betydelig kommentarmængde. Nøgleordet i den engelske diskussion er *annotation*, men det forholder sig ikke ligesom i den tyske kontekst, at der er en tæt forbindelse mellem tekstkritikeren og den såkaldte *annotator*. Det kan derfor virke påfaldende, at man hos editionsforskningens store navne, W.W. Greg, Fredson Bowers, G. Thomas Tanselle, Jerome J. McGann og D.C. Greetham, ikke finder nogen egentlig diskussion af kommentarproblematikken.³¹ Vil man opspore en sådan, må man lede i andre retninger. Et godt sted at begynde er *Studies in Bibliography*, hvor man i 1981 finder Martin C. Battestins teoretiske grundlæggelse af en kommentarteori i artiklen »A Rationale of Literary Annotation«.³² Et enkelt »rationale« gives imidlertid ikke for kommenteringen, som det er tilfældet med tekstkritikken, men ifølge Battestin kan man indkredse tre hovedvariable, som konstituerer kommentaren, nemlig læseren, kommentators selvforståelse og tekstens natur.³³ Battestins artikel, der selv erklærer sig som den første

inden for sit felt,³⁴ hvilket jeg ikke har kunnet modbevise, blev i det næste årti fulgt op af en halv snes andre, hvoraf nogle nærmest dekonstruerede de tre variables mulighed, så der ikke blev meget »rationale« tilbage.³⁵ Et andet tyngdepunkt i diskussionen finder man i de artikler, der siden begyndelsen af 1980'erne er udkommet i det amerikanske tidsskrift *Text*. Bag dette står det gigantiske *Society for Textual Scholarship*, som blev dannet i 1979, og som på de første otte årlige konferencer havde præsteret næsten 700 papers. En tredje referenceramme for debatten opstod, da man i 1988 på University of California, Berkeley, afholdt en konference om kommentering. Selv om de enkelte foredragsholdere af Stephen A. Barney på forhånd til inspiration havde fået udstukket en snes udsagn om kommentering, kom størstedelen af debatten alligevel til at omhandle selvkommenteringen. De ti foredrag blev publiceret i 1991 under Barneys redaktion med titlen *Annotation and its Texts*³⁶ og har siden skabt interesse i den engelsksprogede kommentarteori. Også selv om man ikke – ud over et bidrag af Jacques Derrida – finder speciel opmuntring til den forkærlighed for litteraturteori og dekonstruktion, som ellers udmærker den engelske debat. Helt overordnet kan man konstatere, at det endnu ikke er kommet til nogen form for dialog mellem den tyske og den engelsksprogede tradition.

Nu var hensigten med dette korte udblik til den nyere kommentarforskning at indsætte, hvad jeg har kaldt *den moderne editoriske kommentar* i en teoretisk ramme, ligesom jeg har forsøgt at orientere den i forhold til en editionspraksis. En bibliografi over den kommentarteoretiske litteratur findes trykt bag i nærværende antologi.

I det følgende skal udpeges nogle af de centrale problemer, som er blevet rejst i kommentarteorien, men inden da vil jeg prøve at gardere mig mod den typiske fejl i de fleste teoretiseringsforsøg, nemlig den naive generalisering. Den forekommer i koncentreret form i påstande som: »Enhver kommentar er fortolkning«,³⁷ »kommentaren lukker teksten«,³⁸ »kommentaren er subjektiv, uvidenskabelig«, »kommentaren er grundforskning«,³⁹ »enhver kommentar forældes«⁴⁰ og »ingen kommentar kan overvinde den historiske afstand«.

Sådanne påstande er misvisende, fordi der ikke findes noget som »kommentaren i almindelighed«. Jeg har allerede lagt nogle snit i stoffet, men selv den *moderne editoriske kommentar* skal ikke opfattes som andet end en specificeret samlebetegnelse for en broget mængde kommentarer, der måske hver for sig indeholder sin egen konkrete hermeneutik. Trods denne pluralitet forekommer det muligt at tale om forskellige typer af kommentarer. Derfor vil jeg, inden ankomsten til kommentarteorien, udkaste en skitse til en kommentarens typologi.

Kommentarens typologi

Et godt udgangspunkt er det indlæg, som Elisabeth Höpker-Herberg og Hans Zeller foretog på kongressen i Hamburg 1992.⁴¹ Forfatterne stiller spørgsmålet, om kommentaren bør være en integreret bestanddel af den historisk-kritiske udgave, og i deres argumentation anfører de Zellers tidligere offentliggjorte model over den videnskabelige udgaves adskilte afdelinger.⁴² Der findes ifølge denne fem byggeklodser, som man kan sammensætte en udgave af. Den første er den ederede tekst, den anden består af det tekstkritiske variantapparat, beskrivelse af manuskripter, redegørelse for tekstkonstitution og editionsprincipper, tegnforklaringer o.l. I den tredje afdeling finder vi fremstillingen af forfatterens arbejdsmåde, værkets tilblivelses- og produktionshistorie m.v. Disse tre byggeklodser udgør til sammen *basiseditionen*. Hertil kommer to afdelinger, som deler *kommenteringen* mellem sig. Den første består af, hvad forfatterne kalder *Erläuterungen*, de forklarende kommentarer; den næste udgøres af, hvad der slet og ret betegnes *Kommentar*. Grundforskellene mellem disse to former for kommentering er dels, at den første er »løbende« og lemmabestemt, mens den anden udfolder sig friere i indledningens eller efterskriftets form, dels at den førstes funktion primært er den forklarende og oplysende understøttelse af den lokale forståelse, mens den anden forholder sig overordnet, udlæggende, fortolkende, perspektiverende. Det er den sidste byggeklods, der

især har været genstand for diskussion. Her analyseres og indordnes værket efter genremæssige og historiske forhold, orienteres i en tradition indbefattende den senere reception. Ved litterære værker er det litteraturhistorikeren, der her træder i funktion, og det siger sig selv, at denne form for kommentering aldrig kan være udtømmende eller endegyldig, men altid kan skrives påny. Derfor er det også, at Höpker-Herberg og Zeller helst så sig fri for denne byggeklods: Den hører ifølge dem ikke hjemme i den historisk-kritiske udgave, men alene i studieudgaven. Tilbage bliver *Erläuterungen*, eller som man gerne siger på dansk: punktkommentarerne.

En typologi over punktkommentarer har man, når man besvarer spørgsmålet: *Hvad skal kommenteres* (underforstået: lemmatiseres)? Det lyder ganske enkelt, men sammenholder man de typologier, man finder rundt omkring, med de faktisk forekommende kommentarer, synes sagen straks mere vanskelig. Denne vanskelighed skal jeg ikke hæve, men blot justere den klassiske, agtværdige inddeling i de tre hovedtyper: verbalkommentarer, realkommentarer og så alt det andet.⁴³ Også Höpker-Herberg og Zeller benytter sig af denne inddeling, idet de dog i stedet for »alt det andet« taler om: citatpåvisning, identificering af personer, begivenheder osv. De tilføjer endvidere register og bibliografi, hvilke dog i vores sammenhæng må opfattes som afledte foranstaltninger, omend nyttige, ja ofte uundværlige.⁴⁴ I det følgende hedder hovedtyperne: *verbalkommentarer, realkommentarer og tekstuel henvisning*.

Man kan sige om *verbalkommentarerne*, at de udgør den basale del af enhver kommentering. Det gælder ikke kun for litterære tekster, men for enhver tekst, hvis sprogdragt har opnået en vis alder. Forudsætningen er, at teksten udgives på sit originale sprog og i en kontekst, hvor dette sprog stadig er gangbart, omend sprogets historiske udvikling i en vis grad har skabt (kommentarkrævende) afstand. Derfor er det rimelig let at afgrænse den type sproglige kommentarer, som udgøres af de *fremmedsproglige* passager. Hertil knytter sig et særligt sæt af principielle, praktiske og hermeneutiske overvejelser. Ikke blot med hensyn til, *hvilke* sprog man bør over-

sætte, eller *hvordan* man bør oversætte, men også det underliggende, *at* man overhovedet oversætter. Med denne type kommentering er det dog vigtigt at erindre, at der er stor forskel på stiltiende at indsætte sådanne oversættelser i forfatterens egen tekst og at bringe dem i kommentarens form. I sidste tilfælde er oversættelse, hvad vi kunne kalde et *servicetilbud*, som må læses ikke kun på enhver kommentars, men tillige på enhver oversættelses betingelse. Nu kunne man sige, at hver gang der oversættes mellem to sprog, det være sig mellem to nationalsprog *eller* internt i et sprog mellem to trin i dettes historiske udvikling,⁴⁵ vil man støde på de samme hermeneutiske grundproblemer. Da kunne oversættelsesproblematikken udvides til at gælde *al* verbalkommentering, hvilket sikkert kunne understøttes af det ejendommelige forhold, at når den kommenterede tekst oversættes til et andet sprog, forsvinder just den verbale kommentering i teksten.

I al oversættelse erstattes ord med ord, ligesom den typiske verbalkommentar *forklarer* (dvs. oversætter) ord med (til) andre. Dette er principielt umuligt, men den praktiske erfaring viser næsten altid det modsatte.⁴⁶ At der ikke gives to ord med helt sammenfaldende betydning og værdi, betyder kun, at den sproglige kommentering altid må arbejde på omtrentlighedens graduelle betingelse. Banalt, men ikke irrelevant i betragtning af, at det i praksis er verbalkommenteringen, som volder kommentator de færreste problemer. Mens *skrivefejl*, *trykfejl* o.l. typisk opsnappes i det tekstkritiske apparat, synes den nedre grænse for originalsproglige verbalkommentarer at være de *ortografiske* kommentarer, hvor kun bogstaveringen gør et ord ukendeligt. Hyppigst er sikkert forklaringen af ord, som er *uforståelige*, *sjældne* eller *fremmedartede*, enten fordi de er gået af brug, er fremmedord eller udtryk stammende fra særsproglige mundarter, fagsproglige terminologier o.l. Ofte forekommende, hvis man ellers kan finde dem, er endvidere kendte ord, som har skiftet betydning. Fælles for sådanne verbaltyper er, at de relativt hurtigt kan forklares ved et opslag i en større ordbog. Da melder sig spørgsmålet, hvorvidt man med en ordbogs almene perspektiv kan forkla-

re en enkelt forfatters lokale sprogbrug. Er denne type verbalkommentering ikke et selvstændigt stykke ordbogsfilologi, som kunne trækkes ud af de øvrige kommentarer, anføres i en selvstændig ordliste, og, hvis kræfterne slog til, udvides til hel en individuel forfatterordbog (Shakespeare, Goethe, Holberg)? Nuvel, der skal jo være noget til de kommende generationer – hører jeg allerede en kommentator hviske!

Til verbalkommentarerne kan man også henregne de såkaldte *begreber*, fx æstetiske, filosofiske eller teologiske. Her kan man sjældent hente hjælp i en ordbog, men må gå til andre håndbøger, hvis man kan finde nogen, der kan præstere mere end det almindelige. Tager man romantiske begreber som »natur«, »fantasi«, »det sublime«, »geni« eller »Gud«, må enhver kommentar nødvendigvis komme til at virke fortolkende. Oftest vil kommentaren nøjes med at konstatere begrebernes tilstedeværelse, evt. deres proveniens. Det gælder også for de typer af sproglige kommentarer, som udgøres af *faste udtryk*, *idiomer*, *ordsprog*, *talemåder* o.l. Visse tekstgenrer, bl.a. poesi, kalder yderligere på *stilistiske kommentarer*, dels af retorisk karakter, som tilfældet er med forskellige topoi, sjældne troper og figurer o.l., dels af *strofisk* eller *metrisk* karakter, hvilke sidste dog ofte vanskeligt ville kunne udformes på punktkommentarens mere atomistiske betingelse, ligesom de måske ikke i egentlig forstand kan henføres til den sproglige kommentartype. Endelig findes der kommentarer rettet mod uforståelig, kringlet eller ukorrekt *syntaks* – her vil man i kommentaren ofte blot foretage en omskrivning, til nød foreslå evt. alternative læsemåder.

Samlet kan man sige, at selv om *verbalkommentaren* dækker over en bred vifte af rimeligt distinkte kommentartyper, så findes der det fællestræk, at de ikke indvirker på selve tekstens pragmatik, samt i det ydre, at de fylder mindst i den totale kommentardel. Langt mere fylder de såkaldte *realcommentarer*. Stadig leksiografisk knappe i stilen må disse kommentarer tilvejebringe den brogede mængde af realviden, som den grundige tekstforståelse forudsætter. Groft kunne man sige, at hvor den videnskabelige ordbog er paradigmet på ver-

balkommenteringen, er det almene leksikon paradigmet på realkommenteringen. Mens verbalkommenteringen især hviler på en sproglig kompetence, fordrer realkommenteringen ganske forskelligartede kompetencer, som kan sammenfattes i udtrykket encyklopædisk. Når man af og til hører kommentargenren angrebet for positivistisk ophobning af løse kendsgerninger, oplysninger, facts, information osv., kunne man godt indrømme, at præcis på denne måde forholder det sig med realkommentarerne, men det må tilføjes, at dette er deres basale funktion. Hermed være også sagt, at realkommentarens indvirkning på tekstforståelsen er af en anden art end den sproglige kommentars.

Jeg har sagt, at realkommentarens paradigme er det almene leksikon. Det skal imidlertid ikke forlede nogen til at tro, at har man kun det rigtige leksikon ved hånden, er den sag ude af verden. Tværtimod, et leksikons almene perspektiv kommer almindeligvis til kort over for det lokale tekststeds udkigspost, ja, kun et fåtal af de realkommentarer, jeg selv har produceret, har kunnet basere sig på et leksikon. Mest synligt forekommer dette, når kommentator forpligter sig til at dokumentere sine udsagn.

Ganske nyttigt er leksikonnet dog i forbindelse med de såkaldte *personkommentarer*. Drejer det sig om *historiske personer*, vil et leksikon oftest levere de fornødne årstal, stillingsbetegnelser o.l. Hvis en person ikke er betydelig nok til at optræde i et leksikon, eller hvis teksten fordrer nogle helt præcise oplysninger, må kommentator selv træde i detektivisk karakter, opsnuse primærkilderne osv. Tilbage bliver dog det spørgsmål, hvor meget oplysning kommentator bør bringe om personen, og her kan svaret kun pege på det relevanskriterium, tekstens perspektiv selv sætter. Ofte vil personnavne optræde i et mere omfattende udsagn, ikke sjældent med et tilføjjet adjektiv, som kommentaren må forsøge at opklare. Til personkommentarerne må man også henregne *litterære figurer*, hvad enten de er bosat i enkelte værker eller som Don Juan, trolmanden Merlin og Faust lever mere nomadeagtigt. Også de *mytologiske navne* med deres tvetydige græsk-romerske herkomst kommer her på tale.

En anden type realkommentarer er de *topografiske kommentarer*, hvor fremmedartede lokaliteter oplyses. Sammen med personkommentarerne kan de selvstændiggøres i registre, omend de enkelte stikord her må indskrænke sig til en kortfattet, almen oplysning. Mere kompliceret er det at afgrænse den resterende mængde realkommentarer, som indholdsmæssigt stikker ud i alle tænkelige retninger. Her kan være tale om at oplyse historiske begivenheder og forhold af enhver art, om det nu gælder hattemoder, begravelsesskikke, astronomiske realia, botaniske detaljer, læsesales indretning, skibskanoners rækkevidde, teaterplakater eller juridiske forordninger. Overordnet gælder endvidere, at realkommenteringen langtfra kun drejer sig om proprier, men at det ofte er udsagn, der kommenteres. Disse udsagns performativitet er altid følsom over for kommentaren og dens performativitet.⁴⁷

Den tredje hovedgruppe af kommentarer, som jeg satte i stedet for »alt det andet«, var *tekstuel henvisning*. Opmærksomheden her gælder tekstens forhold til andre tekster (almindeligvis kaldet prætekster), forsåvidt forholdet er entydigt nok til at påvises med afsæt i et lemma. Denne fordring om en vis entydighed betyder, at den komparative forsknings arbejde med overordnede strukturer, ideer og motiver typisk falder uden for punktkommentarens interesse. For kommentarteorien kan den nyere litteraturvidenskabs fokus på intertekstualiteten godt være indbringende, når det gælder tekstuel henvisning, især hvis man undgår den inflation, som er indtruffet i kølvandet på Julia Kristeva og alt-er-tekst-og-intertekstualitet-bølgen. Interessant er derimod det arbejde med at opklare og nuancere begrebet, som den tyske litterat Ulrich Broich påbegyndte med sine undersøgelser fra midten af 1980'erne. Først når der er blevet skelnet mellem den blotte – bevidste eller ubevidste – *indflydelse*, det bevidste – men fortiede – *plagiat* og egentlige, intentionelle referencer til andre tekster, giver det mening, som Broich, at undersøge og beskrive de markører i en tekst, som fortæller os, at der er tale om en eller anden form for intertekstualitet (citat, parafrase, allusion, imitation, hentydning, parodi o.l.).⁴⁸ Netop gennem markører i teksten

at opdage intertekstualitet er enhver kommentators opgave, og finder man en hidtil overset, da er det – eller bør det være – forbundet med stor ære.

Når *citater* optræder *eksplicit* i teksten og har tilføjet en eller anden grad af henvisning, er opgaven udelukkende at lokalisere tekststedet i den relevante udgave. Det store detektivarbejde begynder, når et citat er angivet *anonymt* eller med *forkert* henvisning, og det bliver ikke mindre, hvor der er tale om *skjulte citater*. Kendetegnet ved citater er overensstemmelse i ordlyd, og har man påvist et citat ved den konkrete kilde, da har man en kommentar, der nærmest er eviggyldigt sand. En sådan kendsgerning kan aldrig forældes. Fra *løse citater* til *referater*, *genfortællinger*, *parafraser* o.l. er overgangen glidende, men til forskel fra de ordrette citater bør man her i kommentaren bringe den kilde, som der knyttes an til. En beslægtet, men alligevel anden kommentarformation har vi ved *allusioner*. De kan optræde på mange måder, og kommentarerne hertil må derfor benytte sig af flere greb, afhængig af om der alluderes til et enkelt udsagn, en større handlingsgang, eller allusionen måske hviler på en analogi, hvor det *er forholdet*, det gælder. Generelt gælder det for alle former for tekstuel henvisning, at man i kommentaren hertil finder tre bestanddele: *bibliografi*, *citat* og *parafrase*.

Når en forfatter henviser til sine egne skrifter, kan man følge samme praksis som ved anden tekstuel henvisning. Hertil kan man lægge angivelse af såkaldte *parallelsteder*, dvs. henvisning til andre af forfatterens værker, hvor der siges det samme eller det modsatte eller noget lignende – hvor samme emne er bragt på bane osv. Sådanne parallelsteder kan belyse tekststedet og lede læseren fra værket ind i det øvrige forfatterskab. Men det siger sig selv, at med en sådan vejledende læsemanual er man tillige bragt et godt stykke ind i tekstfortolkningen.

Meningen med kommentartypologien var at godtgøre, at når vi taler om kommentarer, må vi medtænke de forskellige former, kommentarerne optræder i. Til grund for inddelingen lå lemmatiseringens *hvad*, hvilket skyldes, at selve kommenteringens *hvordan* ikke

kan være typebestemmende.⁴⁹ Ville man skelne mellem en ældre, professoral-autoritativ kommenteringsstil og en nyere, mere demokratisk-dokumenterende, måtte man iagttage, hvordan sådanne attitudeforskelle kom til syne i de forskellige kommentartyper. Den gamle patos »Hier irrt sich ...« har kun begrænset råderum. På den anden side må man huske, at selv om de forskellige kommentartyper sætter deres egne, mere almene problemstillinger, må inden for disse typer hvert enkelt lemmas *hvad* altid besvares af et konkret *hvordan*. Om man i et givet tilfælde skal vælge at give en *almen* eller en *speciel* oplysning, om man skal vælge at angive forfatterens *umiddelbare* kilde frem for den *primære* kilde⁵⁰ – alle sådanne spørgsmål er konkret betinget, omend kommentators bagvedliggende indstilling, interesse og indsigt naturligvis er bestemmende for, hvor langt besvarelsen når ad det bedst muliges vej.

Teoretiske grundproblemer

Med kommentarens typologi kan vi træde de almene kommentarteoretiske problemer imøde. Det er ikke her stedet at gå udførligere ind på disse, men jeg vil afslutningsvis knytte et par betragtninger til det overordnede problemkompleks. Det forekommer mig, at en kommentarteori med fordel kan tage udgangspunkt i kommentarens »kommunikationsmodel«, således at der opnås klarhed over de basale grundforhold, der så at sige konstituerer den enkelte kommentarteoretiske problemstilling. Typologien over kommentarerens karakter og funktion må i den duelige kommentarteori skændes over kommenteringens grundmomenter.

Som allerede nævnt har Battestin givet kommentaren et »rationale« ved at udpege grundfaktorer, som synes at være konstituerende for kommentaren. Battestin nævner følgende tre: tekstens egen natur, læserens horisont og kommentators selvforståelse. Ifølge Battestin kan kommentaren ikke gives et egentligt »rationale«, netop fordi de tre grundfaktorer alle er historisk foranderlige – de kan ikke være konstanter, kun variable. I artiklen »The Editor as Annotator as

Ideal Reader« – man hører allerede tredelingen – har Ian Small grundet over begreberne og fundet dem for lette. Efter min opfattelse fortaber såvel Battestin som Small sig i det foranderlige indhold i stedet for at fastholde de uforanderlige grundforhold. Jeg mener, at man kan tale om mindst fem distinkte *forhold*, som er virkende i forbindelse med enhver kommentar. Nemlig forholdet til: 1) *tekstens egenart*; 2) *forfatteren*; 3) *den kommenterede sag*; 4) *læseren*; og 5) *kommentator*. Det er altså min opfattelse, at de kommentarteoretiske problemer kan skanderes over denne grundliste. Lad mig uddybe det med et par stikord.

Ad 1. I *tekstens egenart* sammenfatter jeg flere aspekter, som måske kunne optræde under selvstændige punkter. Et vigtigt aspekt er tekstens kode, dvs. dens genremæssige forventningshorisont, og i tilknytning hertil dens helt konkrete egenart som tekst, fx dens grad af dunkelhed.⁵¹ Til dette forhold relaterer sig flere kommentarteoretiske diskussioner. Det kunne være den mere specielle: Hvordan bør man kommentere historiske romaner eller symbolistiske tekstarter, hvor den bogstavelige betydning er sekundær.⁵² Eller den mere almene konflikt mellem en teksts umiddelbare, æstetiske appel og kommentaren.⁵³ Et andet aspekt er tekstens eller værkets specifikke editionshistorie. Der er forskel på for første gang at udgive et værk med kommentarer og at gøre det for tiende gang. I sidste tilfælde vil de allerede foreliggende kommentarer være bestemmende for kommenteringen. Netop det forhold, at ethvert værk er indskrevet i en editionshistorie, betyder, at man – i det mindste for visse kommentartyper – kan tale om kommentaren som en kumulativ forskningsgenre.⁵⁴

Ad 2. Ved forholdet til *forfatteren* forstår jeg, at den, der kommenterer et værk, nødvendigvis må have en (underbygget) forestilling om værkets forfatter. Det får man ved at læse forfatterens øvrige skrifter, sætte sig ind i hans vaner og omgangskreds og hans historiske situation overhovedet. Man må kunne indleve sig i forfatteren, sætte sig i dennes sted. Hermed er der allerede taget hul på en lang og dyb hermeneutisk diskussion.⁵⁵ Er dette overhovedet mu-

ligt? Skal vi forlade os på forfatterens intention, og hvad vil intention i denne sammenhæng sige?⁵⁶ Må vi skelne mellem en implicit og en eksplicit forfatter, og hvad betyder sådanne instanser overhovedet i tekstforståelsen, fx i forbindelse med tekstens udsigelse? Jeg skal ikke udfolde disse problemer her, blot som indlæg i debatten hævde, at den kommentator, som ikke har en intuitiv, produktiv forestilling om forfatterkarakterens og -manerens hele forventningshorisont, generelt er fattigere rustet end den, der har.

Ad 3. Ved *sagforholdet* tænker jeg på det aspekt, at kommentator ikke kun er forpligtet på teksten og tekstens forfatter, men også må fremstille den omhandlede sag så vidt muligt objektivt. I forbindelse med realkommentarerne er dette vel evident, men også hvor der forekommer tekstuel henvisning, har kommentator en forpligtelse overfor primærteksten såvel som overfor præteksten. Hvis én skal kommentere »artesiske brøndboringer«, må han sætte sig ind i sagen, ligesom hvis han skulle kommentere »den hegelske logik«.

Ad 4. Et af de mest diskuterede forhold i kommentarteorien er måske forholdet til *læseren*.⁵⁷ Det er allerede berørt, hvordan den bestemte udgavetype orienterer sig i forhold til en målgruppe. I nyere tid har der imidlertid været en erkendelse af, at den traditionelle enhedslige dannelseskulturs grupperinger er blevet mere sammenflydende.⁵⁸ Er der i dag en væsentlig konflikt mellem at kommentere for gymnasieelever og for forskere? Og i så fald, skyldes det, at bestemte kommentartyper retter sig mod bestemte læsere, eller beror forskellen mere på kommentarens *hvordan*? I hvert tilfælde kan man sige, at forholdet til læseren altid er bestemmende for kommentarens fremstillingsform. Ikke så meget med hensyn til den kunst at skrive godt, dvs. klart, kortfattet, præcist og levende – det kan alle læsere vel være tjent med. Mere i forhold til fremstillingens detaljeringsgrad, selvom der jo ikke her gives uendelige muligheder, hvis man vil holde sig indenfor lemmas perspektiv og ikke kommentere i n'te potens.

Ad 5. Det sidste grundforhold er det til *kommentator*. Det er et godt, åbent spørgsmål, hvordan kommentators specifikke forudsæt-

ninger kan bestemmes, og hvordan kommentators læsning af teksten præger kommentaren. I denne relation kan man opfatte den stående diskussion om kommentaren som fortolkning. Lige siden Manfred Windfuhr i 1957 erklærede: »Edition ist Interpretation«, har denne sætning næsten været et dogme i den tyske diskussion.⁵⁹ Herbert Kraft mener, at fortolkningen allerede begynder ved lemmatiseringen,⁶⁰ men i hvilken betydning er det sandt? Gør det forskel, om man fjerner alle notetal og asterisker fra teksten? Er punkt-kommentaren fortolkning i samme forstand som den overordnede, syntetiske kommentar? Er verbalkommentarerne fortolkning på samme måde som realkommentarer og tekstuel henvisning? Hvad vil det sige, at kommentaren »lukker« eller »åbner« teksten? Som det fremgår, sætter kommentargenren spørgsmålet: »hvad er fortolkning?« i centrum og dermed også det hermeneutiske hofspørgsmål: Hvad vil det sige at forstå en tekst?

Under forhold til kommentator befinder sig også kommentators selvforhold. Jeg skal ikke grave i dette delikate fænomen, men for at nå en afslutning blot konstatere, at for en kommentator er teoretisk selvrefleksion ingen tvingende nødvendighed. Man kan klare sig med stor belæsthed, detektivisk sporsans, konstant selvkritik, ydmyg skepticisme, der altid kræver selvsyn, skarp læse- og indlevelsesevne, knap og præcis penneføring, masser af held – og for at få alt dette til at forenes inden deadline – en portion sund pragmatik. Sådanne ting er enhver teoris forudsætning, aldrig dens genstand.

Alle gode kommentarer fører til teksten, men de fører også bort fra teksten. Alle gode kommentarteorier fører til bedre kommentering, men fører også bort fra en sådan. Vi kan brolægge vejen, men retningen må hver enkelt læser og kommentator selv finde.

NOTER

1. *Søren Kierkegaards Papirer*, udg. af P.A. Heiberg, V. Kuhr & E. Torsting. 2. forøgede udgave ved Niels Thulstrup, indeks ved N.J. Cappelørn, bd. 1-16, Kbh. 1968-78; bd. 1, s. 24 (I A 55) – ifølge udgiverne nedskrevet o. 1835. SKs analogi kan belyses af en fodnote i *Philosophiske Smuler* (1844): »Dette agte man vel paa, at det ikke i Aandens Verden skal gaae En som hiin Vandrer, hvem en Englænder paa hans Spørgsmaal, om denne Vei førte til London, svarede: jo den gjør, men som desuagtet ikke kom til London, fordi Englænderen havde fortiet, at han maatte vende sig om, da han netop var ifærd med at gaae fra London«, *Søren Kierkegaards Skrifter*, udg. af Søren Kierkegaard Forskningscenteret, bd. 4, Kbh. 1997, s. 266. Som man ser, er der ikke længere tale om »at følge Commentatorernes Vei«, hvilket måske er heldigt nok, da kommentaren til stedet lyder: »kilden ikke identificeret«.
2. Laurence Sternes og Walter Scotts brug af noter har ofte været genstand for undersøgelse, bl.a. i de i note 5 nævnte værker.
3. Walther Rehm: »Jean Pauls vergnügtes Notenleben oder Notenmacher und Notenleser«, trykt i hans *Späte Studien*, Bern & München 1964, s. 7-96.
4. Som bekendt indeholder Eliots digt så megen intertekstualitet, at han selv måtte oplyse kilderne i en række noter. Med denne lærde stil, dette forudsatte store fond af læsning, skuffede Eliot digtergenerationen, der ville appellere til den umiddelbare erfaring. Den opfattede bogen som »the great catastrophe to our letters. (...) Our work staggered to a halt for a moment under the blast of Eliot's genius which gave the poem back to the academics. We did not know how to answer him«, *The Autobiography of William Carlos Williams*, New York 1967, s. 146.
5. Se kapitel 12 om noten i Gérard Genette: *Seuils*, Paris 1987; eng. *Paratexts. Thresholds of Interpretation*, overs. af Jane E. Lewin, Cambridge 1997. Den tyske litterat Harald Stang har bragt Genettes undersøgelse et skridt videre i *Einleitung – Fußnote – Kommentar. Fingierte Formen wissenschaftlicher Darstellung als Gestaltungselemente moderner Erzählkunst*, Bielefeld 1992. Sml. også Hugo Aust: »Dichter-Kommentar. Am Beispiel der Fußnoten- und Anmerkungspraxis im historischen Roman« i *Kommentierungsverfahren und Kommentarformen*, Tübingen 1993, s. 93-98.
6. Genette gør opmærksom på dette i sin første note i notekapitlet: »Hatred of notes is one of the most unchanging stereotypes of a certain anti-intellectual Poujadism (or sometimes dandyism). That had to be said in a note«, *Paratexts*, s. 319. Jf. note 5.
7. Jf. Steve Nimis: »Fussnoten: Das Fundament der Wissenschaft«, trykt i *Arethusa* 17, nr. 2, New York 1984, s. 105-134. Sml. diskussionen heraf hos Grafton (se næste note), s. 108f.

8. Anthony Grafton: *The Footnote. A curious History*, Cambridge, Massachusetts 1997 [4th print 1999]. Selvom det er historieforskningens noter, som særligt optager Grafton, får han præsenteret andre forskningsfelters notepraktis (bl.a. den socialvidenskabelige, antropologiske, etnografiske og juridiske).
9. Michael Bernays' afhandling fra 1892 findes trykt i hans *Zur neueren und neuesten Literaturgeschichte* bd. 2, Berlin 1899, s. 253-347. Et eksempel på den moderne debat kunne være G. Himmelfarbs lille artikel »Where Have All the Footnotes Gone?« i *On Looking into the Abyss*, New York 1994, s. 122-130. Endelig kan man finde en manual for videnskabelige noteskrivere i Francis A. Burkley-Young & Sandra Rose Maley: *The Art of the Footnote. The Intelligent Student's Guide to the Art and Science of Annotating Texts*, Lanham, Maryland & London 1996.
10. Jon Wiener: »The Footnote Fetish« i *Telos, a quarterly journal of radical thought*, nr. 31, Washington 1977, s. 172-177.
11. Et eksempel på, hvordan kommentaren bestemmes af et værks editionshistorie, har jeg givet i min artikel »On Annotating *The Concept of Irony* with Reference to the Editorial History« i *Kierkegaard Studies. Yearbook 2000*, Berlin & New York, s. 396-421.
12. Barry Smith undersøger denne art kommentering i artiklen »Textual Deference«, og det er fra ham, jeg har lånt udtrykket »mestertekst«. Han nævner Homers værker, som i det græske samfund tjente som »a veritable national encyclopedia«, ligesom Bibelen siden fik status af »a divine encyclopedia«. Og der fortsættes: »And similarly Confucius, Virgil, Dante, Shakespeare, and indeed the *Corpus iuris civilis* played a central role in providing master texts for their respective cultures, each giving rise to a veritable forest of commentaries on the part of successive generations of scholars«, *American Philosophical Quarterly* 28, 1991, s. 4.
13. I artiklen »Der Kommentar als hermeneutisches Problem« i *editio* 7, Tübingen 1993, s. 62-75, indleder Hans Gerhard Senger med at konstatere, at 58% af den foreliggende kommentarlitteratur faktisk er af juridisk observans. Hos Senger findes også en nærmere diskussion af den applikative kommentargenre. Angående den juridiske kommentartradition, især den tyske jurisprudence, se også Peter Rieß: *Vorstudien zu einer Theorie der Fussnote*, Berlin & New York 1983-84.
14. Den udførligste oversigt over den editoriske kommentars historie er Hans-Gert Roff's skitse i artiklen »Zur Geschichte des editorischen Kommentars« i *editio* 7, Tübingen 1993, s. 1-17.
15. Se August Buck og Otto Herding (red.): *Der Kommentar in der Renaissance*, Boppard 1975.

16. Almindeligvis opfattes Lachmann som den videnskabelige, tekstkritiske udgaves grundlægger. Han anvendte den klassiske filologis metode på de nyere tekster og dannede herved skole. Med Beißners Hölderlin-udgave skete et gennembrud for den nyere tekstkritik. Men ingen af disse udgaver indeholdt kommentarer. En oversigt over faserne i denne udvikling findes i Norbert Oellers: »Editionswissenschaft um 1945« i W. Barner & C. König (red.): *Zeitenwechsel. Germanistische Literaturwissenschaft vor und nach 1945*, Frankfurt am Main 1997, s. 103-118.
17. Udgavetypologien findes diskuteret mange steder, men et udgangspunkt for den nyere diskussion er Klaus Kanzogs fremstilling i *Probleme zu einer historisch-kritischen Ausgabe der Werke Heinrich von Kleists*, München 1970, s. 9-44, hvor der også tales om en »arkivudgave«. I forlængelse af Kanzog, se Wolfgang Frühwald: »Formen und Inhalte des Kommentars wissenschaftlicher Textausgaben« og Jochen Schmidt: »Die Kommentierung von Studienausgaben. Aufgaben und Probleme« i Wolfgang Frühwald, Herbert Kraft & Walter Müller-Seidel (red.): *Probleme der Kommentierung*, Bonn-Bad Godesberg 1975, s. 18-23 hhv. 75-90. Interessant er også Gunter Martens: »Der wohlfeile Goethe. Überlegungen zur textphilologischen Grundlegung von Leseausgaben«, trykt i Gunter Martens & Winfried Woesler (red.): *Edition als Wissenschaft. Festschrift für Hans Zeller*, Tübingen 1991, s. 72-91.
18. Sml. Peter L. Shillingsburg: »The Meanings of a Scholarly Edition« i *Bibliographical Society of Australia and New Zealand Bulletin* 13, 1989, s. 41-50. Et udblik over den nyere amerikanske tekstkritik med henblik på udgavetypologien findes i det afsluttende kapitel »Editing the Text: Scholarly Editing« i D.C. Greethams standardværk *Textual Scholarship*, New York & London 1994 [1992], s. 347-372.
19. I *Dansklærerforeningen 1885-1935. Et Jubilæumsskrift*, Kbh. 1936, skriver formanden Oskar Schlichtkrull, at de mest solgte udgaver faktisk er dem med den fyldigste kommentar. Om dens tids kommentering hedder det: »der var jo en Tid, da man kommenterede saaledes, at man fremdrog tilfældigt valgte Ord i Teksten og med dem som Udgangspunkt, men iøvrigt uden nogen som helst Forbindelse med Værket som saadant, foretog de vidtløftigste Exkursioner paa Sproghistoriens, Kulturhistoriens og andre irrelevante Omraader. Men det er en gammel Sandhed, og slige alderstegne Sandheder er – som den berømte Nordmand sagde – 'altid forskrækkelig skindmage'. Ingen kommenterer mere paa denne Maade«, s. 18.
20. Jf. Marie-Louise Paludans anmeldelse fra 1957, hvori det hedder: »teksterne i Dansklærerforeningens udgaver har forandret sig til det bedre. Det er ikke længere disse små havregrodsfarvede hæfter, hvor kommentaren optog lige så megen plads som teksten, men festlige og fortræffelige bøger, der ville kunne udgøre grundstammen i adskillige robuste unge folks bogsamling senere i livet, uden at de behøver at skamme sig over det.« Citeret efter J. Dalsgaard, K. Sanders & J. Walter (red.):

Dansklærerforeningen 1885-1985, Kbh. 1985, s. 10. Denne kritik af skoleudgaverne for overkommenering og den derpå følgende indskrænkning af kommentarerne bekræftes i Johs. Hoffmeyers historiske fremstilling i *Dansklærerforeningen 1885-1960*, Kbh. 1960, s. 40f. Se også Kaja & Henrik Denman: »Litteraturhistorie i skoleudgaver« i *Danske Studier* 1997, s. 105-129.

21. Flemming Hovmann: »Forbemærkning til bind VII« i Erik Dal m.fl. (udg.): *H.C. Andersens Eventyr*, I-VII, bd. VII (Flemming Hovmann: Kommentar – efter forarbejder af Erling Nielsen), Kbh. 1990, s. IX-XII. Her bemærkes det, »at egentlige videnskabelige tekstkritiske og kommenterede udgaver af dansk litteratur kun går tilbage til omkring år 1900. Således falder stiftelsen af Det danske Sprog- og Litteraturselskab i 1911 omtrent sammen med udgivelsen af Vilhelm Andersens lille metodelære *Dansk Litteratur. Forskning og Undervisning* (1912), der kom til at danne grundlaget for dansklærernes uddannelse og arbejde i de næste årtier«, s. IX.
22. Kbh. & Kristiania 1912, s. 34-43. Kommentaren er for Vilhelm Andersen er del af »den filologiske metode«, som atter er indordnet i litteraturforskningens hele system af metoder. Denne tankegang, også den manglende skelnen mellem filologi og editionsfilologi, er bekendt fra den næsten klassiske opbygning af den litterære metodelære, jf. i skandinavisk regi Lars Gustafsson: *Forskningsfält och metoder inom litteraturvetenskapen*, 2. udg., Stockholm 1974 [1970], hvori Sten Malmström og Sture Allén skriver om »Textkritik och textkommentar«, s. 15-32. Hos Andersen er der dog det særlige, at alle metoderne helt diltheysk forudsætter indlevelse, sympati eller, som Andersen også kalder det, den »poetiske metode«. Dette fører bl.a. til herlige sætninger som denne: »Ogsaa i Kommentator-Arbejder føles Manglen paa Sympati stundom som en Brist paa Forstaaelse«, s. 25.
23. Kbh. 1962. Svensk: *Litteraturforskning från Aristoteles till den nya kritiken*, overs. af Gunnar Hansson, Stockholm 1964.
24. Jf. Flemming Hovmann, op.cit., s. IX-XII. Her hedder det om Vilhelm Andersens ideer: »man sporer også tydeligt disse ideer i de retningslinier, der blev lagt i forbindelse med udarbejdelsen af kommentarbindet til nærværende udgave i begyndelsen af 1960'erne, og som i det store og hele er blevet fulgt i det endelige arbejde«, s. IXf. Se også Erik Dals festtale ved udgivelsen af kommentarbindet, som findes trykt i Det danske Sprog- og Litteraturselskabs Præsentationshæfte nr. 19 (*Kommentarer VI-VII til H.C. Andersens Eventyr I-V. Tre taler i H.C. Andersen-Samfundet i København 4.4.1991*), Kbh. 1991. Dal siger bl.a.: »Kommentatorens forord til bind VII citerer Vilhelm Andersens gamle indflydelsesrige metodelære fra 1912, *Dansk Litteratur – Forskning og Undervisning*, hvori han af en kommentar forlanger, at den skal gøre læsningen præsent ved at give læseren samtidens forudsætninger – næsten ordret hvad DSL skriver i sin udgivervejledning for serien *Danske Klassikere*«, s. 5.

25. I 1970 var kommenteringsproblematikken et deltema, hvorunder der blev leveret fire bidrag (til de 37 deltagere). Disse foredrag blev allerede året efter trykt i manuskriptform. I 1972 var kommentaren hovedtemaet, og der blev afholdt seks foredrag (for de 34 deltagere). Otte af foredragene blev trykt i Wolfgang Frühwald, Herbert Kraft & Walter Müller-Seidel (udg.): *Probleme der Kommentierung. Kolloquien der Deutschen Forschungsgemeinschaft Frankfurt am Main 12.–14. Oktober 1970 und 16.–18. März 1972*, Bonn-Bad Godesberg 1975. Klaus Kanzogs foredrag til det første kollokvium trykte han selv som »Probleme der Kommentierung« i *Probleme zu einer historisch-kritischen Ausgabe der Werke Heinrich von Kleists. Theorie und Praxis einer modernen Klassiker-Edition*, München 1970, s. 207-223. Den eneste teoretiske forgænger, som hele dette forskningsmæssige nybrud refererer til, er Georg Witkowski: *Textkritik und Editionstechnik neuerer Schriftwerke. Ein methodologischer Versuch*, Leipzig 1924.
26. Elisabeth Blakert og Bodo Plachta har skrevet en beretning om kongressen, som findes trykt i *editio* 6, Tübingen 1992, s. 191-193. Den indledes med ordene: »Nach den beiden Kolloquien der Deutschen Forschungsgemeinschaft 1970 und 1972 zu »Probleme der Kommentierung«, hat es zwei Jahrzehnte gedauert, bis die Editoren eine neuerliche Bilanz der Kommentarpraxis und der seitdem entwickelten Perspektiven gezogen haben«, s. 191.
27. *editio* 7, Tübingen 1993. Heri findes næsten 20 af de mere principielle bidrag trykt.
28. Gunter Martens (red.): *Kommentierungsverfahren und Kommentarformen. Hamburger Kolloquium der Arbeitsgemeinschaft für germanistische Edition, 4. bis 7. März 1992. Autor- und problembezogene Referate*, Tübingen 1993. Indeholder 33 af de mere specielle bidrag.
29. I 1995 begyndte *Institut für Textkritik* i Heidelberg at udgive tidsskriftet *Text. Kritische Beiträge*, som siden er udkommet årligt.
30. Barry Smith: »Textual Deference« i *American Philosophical Quarterly* 28, 1991, s. 1-12.
31. Denne adskillelse mellem tekstkritik og kommentering i den angelsaksiske tradition synes at være erkendt af de fleste. I sin artikel »Commentary upon Commentary. Three Historicisms Annotating Richard Hooker« bemærker W. Speed Hill, at det at prioritere teksten på bekostning af kommentaren er et relativt nyt fænomen. Han citerer Greg anno 1905 for følgende: »no competent critic will probably deny, that the business of an editor is primarily with his author's text, that it is in that department that he can do the most valuable and lasting work, and that biographical, critical, and exegetical matter are at once more easily superseded and intrinsically less important«, hvortil Speed Hill følger: »Greg's assumptions remain

- current in American copy-text editing«, D.C. Greetham (red.): *The Margins of the Text*, Michigan 1997, s. 324f. Greetham har dog i sin nyeste produktion dekonstruktivt behandlet kommentaren og kommentarteorien, og resultatet synes næsten at understøtte det forhold, at dette emne ikke har nogen dybere interesse. Jf. *Theories of the Text*, Oxford & New York 1999, kap. 8.
32. Martin C. Battestin: »A Rationale of Literary Annotation: The Example of Fielding's Novels« i *Studies in Bibliography* 34, Charlottesville, Virginia 1981, s. 1-22.
 33. Battestin, s. 4: »Let me briefly illustrate what I take to be the three chief variables affecting annotation of any given literary work: (1) the character of the audience which the annotator supposes he is addressing; (2) the nature of the text he is annotating; and (3) the peculiar interests, competences, and assumptions of the annotator himself«, s. 4.
 34. Battestin kan kun komme i tanke om ét tidligere essay, som i nogen udstrækning kunne fungere som en guide for kommentering, nemlig Arthur Friedmans »Principles of Historical Annotation in Critical Editions of Modern Texts«, trykt i *English Institute Annual* 1941, New York 1942.
 35. Her sigtes specielt til Ian Small: »The Editor as Annotator as Ideal Reader« i Ian Small & Marcus Walsh (red.): *The Theory and Practice of Text-Editing*, Cambridge 1991, s. 186-209.
 36. Stephen Barney (red.): *Annotation and its Texts*, Oxford 1991. De spørgsmål, der på forhånd blev stillet bidragsyderne, findes trykt som »Notes Toward a Symposium on Annotation« forrest i bogen. Her hedder det fx: »When is footnoting a critical activity? When is it a political activity?«, »Are there good and bad footnotes?«, »How does a computer annotate?«, »Does annotation require a writing culture? What is an oral footnote? What is teaching?« og »How does annotation differ from intertextuality?«. I sit bidrag »This Is Not an Oral Footnote« synes Derrida at ville besvare dem alle, mens fx Ralph Hanna III i »Annotation as Social Practice« opfatter kommentering som »nødvendig aggression«.
 37. Eller med Derridas formulering rettet mod det pragmatiske aspekt: »no annotation is neutral«, jf. note 47.
 38. Claire Lamont: »Annotating a Text: Literary Theory and Electronic Hypertext« i Kathryn Sutherland (red.): *Electronic Text. Investigations in Method and Theory*, Oxford 1997, s. 50f.
 39. Det mener Hans-Gert Roloff, jf. Bodo Plachta: *Editionswissenschaft*, Stuttgart 1997, s. 122.

40. Jf. Klaus Kanzog: *Probleme zu einer historisch-kritischen Ausgabe der Werke Heinrich von Kleists*. Heri hedder det, at enhver historisk-kritisk udgave forældes, hvortil der føjes følgende note: »Für den textkritischen Teil darf man vielleicht eine Lebensdauer von 80 Jahren ansetzen, während jeder Kommentar in spätestens 20 Jahren veraltet, bzw. stark ergänzungsbedürftig ist«, s. 220.
41. Trykt som »Der Kommentar, ein integraler Bestandteil der historisch-kritischen Ausgabe?« i *editio* 7, Tübingen 1993, s. 51-61.
42. Jf. Hans Zeller: »Für eine historische Edition. Zu Textkonstitution und Kommentar« i Georg Stötzel (red.): *Germanistik – Forschungsstand und Perspektiven*, Berlin & New York 1985, s. 305-323.
43. Man kan sammenligne med inddelingerne hos Herbert Kraft: *Editionsphilologie*, Darmstadt 1990, s. 181, som Plachta tilslutter sig i *Editionswissenschaft*, 1997, s. 125, eller hos Waltraud Hagen i *Vom Umgang mit Editionen*, Berlin 1988, s. 212ff., eller de lidt udførligere »Die Editorischen Leitlinien« til *Bibliothek deutscher Klassiker*, trykt i *Warum Klassiker?*, Frankfurt am Main 1985, s. 316f., hvor der under »Einzelkommentar« anføres 13 former, som selvfølgelig kan reduceres. Jf. også *Probleme der Edition von Texten der Frühen Neuzeit*, Tübingen 1992, s. 161-166.
44. For en diskussion af registerets funktion og mulighed i forbindelse med udgivelse, ikke mindst elektronisk udgivelse, se Uta Motschmann: »Von den Registern« i Siegfried Scheibe (red.): *Vom Umgang mit Editionen*, Berlin 1988, s. 225-263, og artiklerne af Jochen Golz: »Zu Aufbau und Interdependenz von Erläuterungen und Register bei der Kommentierung von Goethes Tagebüchern«; Gunter Berg: »Kommentare und Register in wissenschaftlichen Studienausgaben. Brechts Werke in 30 Bänden« og Gunter Arnold: »Vom heuristischen Wert eines kommentierenden Registers« i Gunter Martens (udg.): *Kommentierungsverfahren und Kommentarformen*, Tübingen 1993, hhv. s. 150-161, 216-222 og 237-241. Se også Heinrich Allers & Gunther Nickel: »Die EDV-gestützte Erstellung kommentierter Register mit 'allegro-C'« i *editio* 10, Tübingen 1996, s. 140-151.
45. I Kristen Møllers interessante ordbogsundersøgelse i kapitlet »Leksikografi« i *Leksikologi og leksikografi*, Kbh. 1959, anvendes betegnelsen »tosproget« dels om de i egl. forstand tosprogede ordbøger, dels »internt, indenfor det enkelte sprog, det enkelte modersmål, så snart man har at gøre med ord og betydninger, der ikke tilhører det almindelige synkroniske dagligsprog, dvs. forældede ord og betydninger samt desuden egentligt fagsprog (i det omfang et sådant medtages) og ord med dialektpræg, allesammen ord, der skal forklares, 'oversættes' til det almindelige sprog, dagligsprog«, s. 51.
46. Dette udfoldes i Erik Skyum-Nielsens essay »Litterær oversættelse« i *Den oversatte*

klassiker. *Tre essays om litterær traditionsformidling*, Kbh. 1997, s. 51-98.

47. Jeg antager, at tekstens performativitet principielt altid har betydning for tekstforståelsen, både når det gælder den kommenterede og den kommenterende tekst. I sidste tilfælde har Derrida på kommentarkonferencen allerede taget hul på analysen af »the pragmatics of annotation«, og hvor det gælder kommentaren som sekundær tekstgenre kalder han den i almindelighed »teoretisk-konstativ«: »when I say 'theoretico-constative', I do not exclude the evaluative, prescriptive, or normative value of these secondary discourses. Because, as some of you have already demonstrated, no annotation is neutral: annotation, directly or indirectly, can express judgments, give advice, or provide an order for reading – as we do when we annotate a paper or a dissertation; they can constitute a sort of ethics or politics of interpretation. Inasmuch as they are secondary discourses, however, they remain theoretico-constative in their relation to the text that precedes them structurally, and about which they claim finally and essentially to say what it is already in itself, independent of the secondary discourse, which is there not to enrich or transform the primary discourse, but to say or make manifest or reveal the truth of its being or its meaning. Normative prescriptions or evaluations are at the service of the theoretico-constative unveiling of the truth«, op.cit., s. 195f.
48. Se Ulrich Broichs artikel »Ways of making Intertextuality« i Jean Bessière (red.): *Fiction, Narratologie, Texte, Genre*, New York o.a. 1989, s. 119-129, men især den omfattende undersøgelse i Ulrich Broich og Manfred Pfister: *Intertextualität. Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien*, Tübingen 1985, som også indeholder en udmærket bibliografi. Se også Derridas svar på spørgsmålet om forholdet mellem kommentering og intertekstualitet (jf. note 36): »My response would be: annotation in the strict sense in no way differs from intertextuality. It is intertextual through and through, from the moment we understand 'text' in the classical sense as a notation representing one discourse propped on another«, op.cit., s. 197.
49. Det er dog også muligt at inddele kommentarerne efter hermeneutisk funktion, som når Battestin fremhæver distinktionen mellem »notes of recovery« og »explanatory notes« (op.cit., s. 8f.), eller når Claire Lamont bemærker: »Typically annotations can be marshalled into two rough categories, those which remove obscurities and those which manifest sources«, op.cit., s. 47. Det er dog et spørgsmål, om en sådan typologi ikke bliver udførligere og mere præcis, når den følger efter en lemmabaseret typologi.
50. Niels Thulstrup giver eksempler på disse distinktioner i essayet »Om Kommentering af Søren Kierkegaards Værker« i *Meddelelser fra Søren Kierkegaard Selskabet*, 4. årg. ur. 2, Kbh. 1953, s. 6-11.

51. I Manfred Fuhrmanns artikel »Kommentierte Klassiker? Über die Erklärungsbedürftigkeit der klassischen deutschen Literatur« skelnes der mellem den primære dunkelhed, som skyldes forfatteren selv, og den sekundære dunkelhed, som opkommer på grund af afstanden mellem forfatter og læser, jf. Gottfried Honnfelder (red.): *Warum Klassiker? Ein Almanach zur Eröffnung der Bibliothek deutscher Klassiker*, Frankfurt am Main 1985, s. 42-48. Denne distinktion er siden blevet ivrigt diskuteret, jf. Plachta: *Editionswissenschaft*, Stuttgart 1997, s. 126f.
52. Jørgen Hunosøe og Esther Kielberg har i artiklen »N'et eller r'et? Overvejelser om principper for tekstudgivelse« illustreret problemet i forbindelse med kommentering af faktuelle fejl i symbolistiske tekster: »Sophus Claussen fx lægger som god symbolist mere vægt på de historiske kendsgerningers metaforiske værdi end på deres korrekte gengivelse og omgår dem med en vis storstile nonchalance, når han i *Valfart* blander to af Napoleons felttog sammen (...), ligesom han senere forveksler den tyske kejser Frederik II med den habsburgske Frederik III (...). Men 'forvekslingerne' skaber til gengæld både mening og konsekvens i de forestillinger, som den unge kærlighedsfikserede fortæller langsomt danner sig«, Jørgen Hunosøe & Esther Kielberg (red.): *I tekstens tegn*, Kbh. 1994, s. 86f.
53. Jf. Klaus Kanzog: *Probleme zu einer historisch-kritischen Ausgabe der Werke Heinrich von Kleists*, s. 207: »Auch eine historisch-kritische Ausgabe sollte den Wirkungsfaktor nicht aus dem Auge verlieren: 'Dichtung will erlebt sein'. Dieser editorische Leitsatz Georg Witkowskis [1924, s. 130; sml. s. 88f.] scheint heute nur noch für Leseausgaben Gültigkeit zu besitzen; darum ist es nötig, wieder an diese Grund-Voraussetzung jeder Edition zu erinnern«.
54. Se min artikel anført i note 11.
55. Som allerede længe har været ført i kølvandet på Gadammers (tvetydige?) opgør med den romantiske indlevelse i skikkelse af Schleiermacher. Dette skal ikke diskuteres i en note; for et frisk udgangspunkt, se Søren Harnow Klausen: »Den gamle og den nye hermeneutik« i *Philosophia*, 25. årg. nr. 1-2, Århus 1996, s. 43-62.
56. Se afslutningen på Ian Small: »The Editor as Annotator as Ideal Reader« (jf. note 35), hvor afklaringen af intentionalitetsbegrebet gøres uomgængelig for kommentarteorien. Denne efterhånden klassiske diskussion har været central i litteraturvidenskabens siden nykritikkens opgør med, hvad W.K. Wimsatt og Monroe C. Beardsley kaldte »The Intentional Fallacy« (jf. artiklen med denne titel i *The Verbal Icon: Studies in the Meaning of Poetry*, 1954). Small foreslår, at John Searles *Intentionality: An Essay on the Philosophy of Mind* (1983) får en central plads i den videre diskussion, og tilføjer: »More importantly, its relevance for textual annotation has not been noticed«, s. 209. Man kommer sikkert heller ikke uden om E.D. Hirschs hermeneutiske

- klassiker *Validity in Interpretation*, New Haven & London 1967; Michael Hancher: »Three Kinds of Intention« i *Modern Language Notes* 87 (1972), s. 827-851; og G. Thomas Tanselle: »The Editorial Problem of Final Authorial Intention« i *Studies in Bibliography* 28 (1975), s. 167-229.
57. Det afgørende spørgsmål her er, hvad vi forstår ved en »læser«. Kan vi i kølvandet på Wolfgang Iser stadig med udbytte tale om den »implicite« læser – ligesom Wolfhart Henckmann i sin fortjenstfulde artikel »Der implizite Leser einer historisch-kritischen Ausgabe« i Hans Friedrich Fulda & Rolf-Peter Horstmann (red.): *Vernunftbegriffe in der Moderne*, Stuttgart 1994, s. 828-856. Svarer denne »implicite« læser til forfatterens »ideale« læser eller hvad Umberto Eco engang kaldte »modellæseren« (»Il lettore modello«, *Lector infabula*, 1979), og hvordan forholder sådanne instanser sig til den »empiriske« læser? Et nuanceret begreb om »læseren« må ligeledes skanderes historisk, da et værk får nye læsere, hver gang værket udkommer som ny udgave. Et sted i denne editionshistorie træder jo kommentator til.
58. Forestillingen om den »dannede læser« synes i dag selv at være et historisk fænomen, som ingen bør bestemme en udgave i forhold til. Således bemærker Fuhrmann, at det klassiske, borgerlige dannelsesideal i løbet af de sidste par generationer er opløst (»Kommentierte Klassiker?«, s. 45), og Battestin formulerer sig i samme retning: »I suppose it can be safely assumed that undergraduates are likely to be ignorant of most matters relating to the literary, social, and intellectual history of whatever period, to say nothing of the classics and the scriptures which not very long ago were the staples of every schoolboy's education. But can we as confidently assume that our colleagues will need much less enlightenment? We, too, are increasingly the products of an educational system that has abandoned the study of Latin and Greek and the Bible for subjects more 'relevant' and secular; as a consequence most of us are ill at ease within the most important frames of reference shared by the community of literate men from the Middle Ages to the Nineteenth century«, »A Rationale of Literary Annotation«, s. 4f. Det er vel et spørgsmål, hvor længe vi med Torben Nielsen i artiklen »Om brevudgaver« tør formulere erklæringer som følgende: »det vilde være lidt af en fornærmelse mod læseren at fortælle, at 'Steuerinnehmer' betyder 'skatteopkræver'«, og »At oplyse sine læsere om, at 'To be or not to be' er et citat af Shakespeares *Hamlet*, vilde jeg være betænkelig ved«, *I tekstens tegn*, s. 129.
59. Manfred Windfuhr: »Die neugermanische Edition. Zu den Grundsätzen kritischer Gesamtausgaben (1957)« i Reinhold Grimm & Jost Hermand (red.): *Methodenfragen der deutschen Literaturwissenschaft*, Darmstadt 1973, s. 295-324. Klaus Kanzog kalder Windfuhrs sætning den moderne tekstkritiks grunderkendelse, *Probleme zu einer historisch-kritischen Ausgabe der Werke Heinrich von Kleists*, s. 9.

60. *Editionsphilologie*, s. 185. Sml. Marcus Walsh: »An interpretation is made (at the least, begun) at the moment the editor judges that one piece of information, one allusion or reference, is more relevant than another«, *Shakespeare, Milton, and eighteenth-century literary editing*, Cambridge 1997, s. 27.

Kommenteringens historie i Danmark

af Per Dahl

Indhold

1. Afgrænsninger og definitioner
2. Antikke forudsætninger
3. Større værkudgaver ca. 1770-1900
 - a) »Levnet og Skrifter«
 - b) Det litteratur- og kulturhistoriske baggrundsstof
 - c) Udviklingen af kommentaren 1800-1900
 - d) Selskaber og forlag
 - e) Eksempel på kommentering (1)
4. Brevudgaver
 - a) 1800-1900
 - b) Nogle undtagelser
 - c) Den historiske kildekritik og udgivertradition
 - d) DSLs brevudgaver 1932ff.
 - e) Hermeneutisk refleksion
 - f) Eksempel på kommentering (2)
5. Større værkudgaver 1900-2000
 - a) Et forspil
 - b) Det danske Sprog- og Litteraturselskab
 - c) Eksempel på kommentering (3)
 - d) Holbergselskabet
 - e) Efter 1945: Klassikere og receptionshistorie
6. Afslutning

1. Afgrænsninger og definitioner

Hverken i de elektroniske mediers kulturelle indslag eller i dagspressens anmeldelser nyder udgivelse og kommentering af litterære tekster stor bevågenhed. Det meget tidkrævende arbejde fører som regel hverken til spektakulære »gennembrud« eller til storslagne, åndshistoriske synteser, og da udgiver og kommentator holder sig selv i baggrunden for i stedet at tilvejebringe teksten i den bedst mulige form og oplyse dens indhold klart og kortfattet, så er der kun ringe lejlighed til at udfolde stilistisk og fortolkningsmæssig brillans.

Udgivelse og kommentering bliver derfor ofte vurderet som en selvfølgeligt forudsat, propædeutisk hjælpevidenskab for den højere fortolkning, men er ikke desto mindre et særskilt område, der har krævet og fortsat lægger beslag på mange ressourcer inden for sprog- og litteraturforskningen. I tidens løb er kravene til de store udgivers præcision, omhu og apparat blevet skærpet og skærpet. Det har der været god grund til, for uden en sikkert fastlagt og godt oplyst tekst bliver enhver fortolkning grundlæggende usikker. På den anden side er en alt for detaljeret og omfattende kommentering i bl.a. skoleudgaver ofte blevet kritiseret for at lægge sig hindrende i vejen for en umiddelbar læsning og oplevelse af en teksts kunstneriske indhold eller et brevs menneskelige værdi.

Inden for litteraturforskningen er edition og herunder kommentering et felt, som er blevet *praktiseret* i meget stort omfang, men specielt *kommenteringen* har – i det mindste i Skandinavien – kun i meget ringe grad været historisk og systematisk undersøgt eller metodisk og teoretisk reflekteret.

Grænsen mellem tekstetablering og kommentar er ikke altid skarp; af og til blander udgiveren sig i teksten og kommenterer den i en vis forstand ved at ændre den, så opfattelsen af indholdet skifter karakter, sådan som de to følgende eksempler viser.

I et brev til Chr. Agerskov den 9. 3. 1837 forestiller Chr. Winther sig, hvordan han skal underholde nogle unge damer – og især Julie Werliin, som efter en skilsmisse godt 10 år senere blev hans hustru –

med en beretning om et studenterbal, og hvordan reaktionen da vil forme sig:

Jeg seer allerede de tindrende Øine – især et Par sorte, ‘raben-kohlen-pechschwarze, schwimmende-flimmernde, funkelnde’, som med deres galvaniske Kraft har sat lidt Liv i den halvdøde Tudse i min venstre Side, saa den har trukket lidt med det ene Bagbeen, – jeg seer dem vendte til mig, og jeg forgaaer næsten allerede ved Tankens Uhorlighed af Uhyre.

Da F.L. Liebenberg skulle udgive *Breve fra og til Christian Winther* (1880), levede fru Julie Winther endnu, og af hensyn til sit eget og digterens renommé beordrede hun passagen reduceret til følgende, ærbare dekokt:

Jeg seer allerede de tindrende Øine, jeg seer dine vendte til mig, og jeg forgaaer næsten allerede ved Tanken.

Et tilsvarende eksempel findes i Edvard Collins store bog om *H.C. Andersen og det Collinske Hus* (1882). Her skildres digterens ophold på herregården Bregentved i sommeren 1845, og i et brevcitat står der: »De veed jeg gjorde en lille Udflugt til en Gaard i Jylland efter Indbydelse fra Enkefrue R, men det var ikke et Sted for min Natur«. I 1933 viste Helge Topsøe-Jensens udgave af de komplette breve, at H.C. Andersen aldrig foretog en udflugt til Jylland; i det originale brev står der noget helt andet: »Nysø er nu heller slet ikke et Sted for min Natur«. Da Collin iøvrigt gerne ville medtage det udmærkede brev, ændrede han simpelthen både kontekst og ordlyd for at skjule, at digteren helt åbenlyst undgik den gamle baronesse, Christine Stampe, på Nysø.¹

Som breve angår de to eksempler privatlivet, og der tages her hensyn, som aldrig eller kun yderst sjældent spiller en rolle ved udgivelse af fiktive tekster. Selvom jeg i det følgende har forsøgt at se bort fra de trods alt velbelyste, tekstkritiske problemer til fordel for kommenteringens gråzone, så kan de to grænsetilfælde dog være nyttige til at

holde in mente, at forholdet mellem tekstudgivelse og kommentering *er* et kontinuum, ikke mindst når det gælder ældre udgaver.

Det er næppe for meget sagt, at kommenteringen er roden til den moderne litteraturvidenskabs undergenrer. Fra den udgår om ikke selve litteraturhistorieskrivningen, så dog biografien, det kritiske og portrætterende essay, tekstanalysen og fortolkningen. Specielt i den fase, vi her skal beskæftige os med, udgivelse og kommentering af nyere dansk litteratur efter ca. 1750, grænser feltet til den ene side op til eller er en del af *kritikhistorien*, sådan som den er blevet dyrket af Paul V. Rubow m.fl., til den anden side vender det ind imod *litteraturhistoriografien*, som senest er blevet fyldigt analyseret af bl.a. Flemming Conrad og Hans Meinert Sørensen.

I et videre perspektiv fører emnet kommentering bag om disse nabodiscipliner og ind til en række grundlæggende, *hermeneutiske problemer*, der har rødder i antik tradition; i højere grad end det vistnok er tilfældet i kritikken og litteraturhistorien, har antikkens og middelalderens praksis her endnu et stærkt efterliv, og det næste afsnit giver derfor en kort indføring i disse traditioner for at få dem til at akkompagnere den egentlige undersøgelse af dansk kommenteringstradition.

Endelig bør det nævnes, at udgivelse og kommentering ofte har formet sig som langvarige samarbejdsprojekter, der har været befordret af udgiverselskaber og af forlag og ofte betinget af institutionelle rammer (biblioteker) og funktioner (undervisningsbekendtgørelser m.v.) – med andre ord forhold der gør en *litteratursociologisk optik* nærliggende. Som et af forarbejderne til denne artikel foretog jeg en præliminær registrering af udgiverselskaber og af forskellige typer af kommenterede udgivelser efter ca. 1750. Dokumentationen er imidlertid pladskrævende, og det vil desuden være nødvendigt med flere præcise oplysninger, før det litteratursociologiske perspektiv kan siges at være fyldestgørende indfriet; her er de nævnte forarbejder derfor udeladt.⁷ Så meget mere grund har der været til i selve artiklen at meddele de oplysninger og data, der foreligger, og til – af

hensyn til den historiske indeksering – at citere fyldigere fra forord og efterskrifter, end man måske ville gøre i nabo disciplinerne. Læsere bedes altså bære over med en vis udførlighed i omgangen med eksempler og dokumentation.

Bortset fra nogle få eksempler fra udgaver af store, norske forfattere i perioden 1900-20 er dokumentationsmaterialet udelukkende dansk. Den nationale afgrænsning har været nødvendig for at kunne fastholde en klar linje i historikken; en sammenligning med forholdene i f.eks. Tyskland, England og Frankrig kunne sikkert være perspektivrig, men ligger uden for artiklens rammer.

Videre er materialet begrænset til større udgaver af typen »samlede værker«, »poetiske skrifter« og brevsamlinger. Kommenteringen i skolernes læsebøger er stort set udeladt, og man kan meget vel forestille sig, at nøjere undersøgelse af læsebøgerne og deres institutionelle funktionsrammer kan forrykke billedet af helheden eller forklare nyskabelser på området.³

I tillid til at der ud fra de valgte hovedpunkter kunne skitseres en hovedlinje, har jeg i en række tilfælde renonceret på yderligere detaljering. Enten fordi der ikke foreligger oplysninger, eller – hvor de formentlig findes i mindre iøjnefaldende udgaver, efterskrifter, erindringer og (utrykte) brevvekslinger m.v. – fordi hovedlinjen ikke kunne forventes forrykket.

I daglig tale forstås ved *en kommentar* i dag en kort tekst eller udtalelse, som f.eks. politikere eller eksperter fremkommer med i anledning af en aktuel sag, en politisk begivenhed eller lignende; det er en sekundær betydning, som dog antyder grundforholdet: En kommentar er et *ledsagefænomen* til et andet fænomen, hvad enten det nu er en begivenhed eller en tekst.

Det latinske ord *commentarius* (græsk *hypomnema*) betød oprindeligt en notits i skriftlig form til støtte for hukommelsen. Heraf afledes tre betydninger: For det første kan det betyde erindringer eller en slags tidstavle til støtte for senere historieskrivning; i en udvidet form heraf kendes udtrykket fra Cæsars *Commentarii de bello Galli-*

co, hans optegnelser om Gallerkrigen i årene 58-52 f.Kr. I juridisk sammenhæng er en kommentar en oplysende anmærkning til en sætning i en lovtekst, typisk i form af anvendelse af en almen regel på konkrete eksempler og specielle tilfælde. Endelig kunne i senantikken en kommentar betyde de notitser, som lærere og elever skrev til eget brug i forbindelse med undervisning; herfra udvikledes kommentarer til klassiske forfatteres skrifter, dvs. disse kommentarer blev som regel ikke kaldt kommentarer, men *scholier* eller *glosser*. I den moderne og specifikke betydning, der her er relevant, kendes ordet kommentar rimeligvis ikke på dansk før 1830'erne. *Ordbog over det danske Sprog* registrerer ganske vist tidligere forekomster, men de har en lidt anden valeur, jf. de to førstnævnte betydninger.

Inden for sprog- og litteraturvidenskaben forstår man ved en *kommentar* i almindelighed en tekst, der giver (evt. kritiske) oplysninger om forhold i en *anden* tekst; hyppigt en ældre tekst som det af den ene eller den anden grund er (blevet) vanskeligt at forstå. Inden for den specifikke betydning dækker *kommentering* i denne artikel et bredt spektrum; det omfatter principielt de *delelementer* i en kritisk tekstudgave, som *ikke* vedrører etableringen af selve teksten, og det vil sige: indledning, punktkommentar (verbal- og realkommentar), registre, ordbog, bibliografi, ikonografi, slægtstavler, tidstavler, brev-registranter, metaforkataloger og evt. flere støttefunktioner.

En kommentar er en form for omkodning, hvor kommentator gengiver og/eller forklarer den sag eller vanskelighed, han tror at have forstået, ved hjælp af f.eks. historiske ordbøger, erhvervet viden og egne forestillinger for på den måde at bringe det forståede i forhold til en senere tids forudsætninger. Det var det, den nyhumanistiske filolog August Boeckh (1785-1867) udtrykte ved at hævde, at den egentlige opgave for filologien (som han tog i *meget* bred forstand) er »das *Erkennen* des vom menschlichen Geist *Producirten*, d.h. des *Erkannten*«. Kommenteringen letter adgangen til de store, »klassiske« tekster, og gennem en (ikke nødvendigvis ukritisk) dialog med fortiden opretholder og sikrer den et kulturfællesskab og en social og historisk identitet.⁴

I en udsendelse for skoleradioen har forfatteren Martin A. Hansen engang på en mere anskuelig måde forklaret forbindelsen med fortiden. Fra vinduet i sit arbejdsværelse ser han ud over en mark og forestiller sig alle de bønder, der har dyrket den.

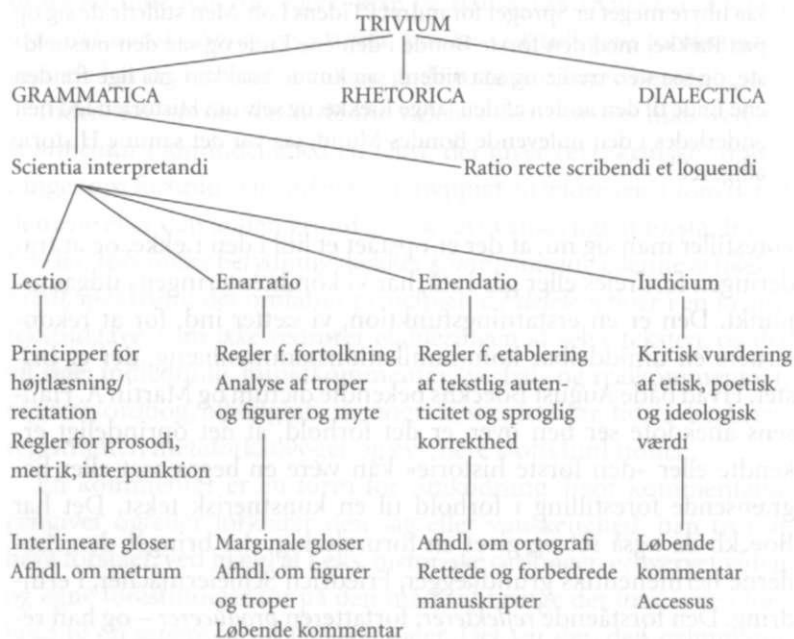
Tænkte man sig nu, at alle de Bønder, som har dyrket den Plet Jord i Tidernes Løb kom og besøgte ham der nu har Gaarden, saa kunde de ikke være i hans Hus, for de vilde være mellem hundrede og halvandet Hundrede i Tal. Og de vilde staa og se paa hverandre, i vidt forskellige Klædedragter, og mange af dem vilde ikke forstaa et Muk af hinandens Tale, saa uhyre meget er Sproget forandret i Tidens Løb. Men stillede de sig op paa Række, med den første Bonde i den ene Ende og saa den næstældste, og saa den tredje og saa videre, saa kunde Snakken gaa lige fra den ene Ende til den anden af den lange Række, og selv om Historien lød helt anderledes i den nulevende Bondes Mund, saa var det samme Historie alligevel.⁵

Forestiller man sig nu, at der er opstået et hul i den række, og at træderingen fordrejes eller går i stå, har vi kommenteringens udgangspunkt. Den er en erstatningsfunktion, vi sætter ind, for at rekonstruere en umiddelbar kommunikationssammenhæng, der er bristet. Hvad både August Boeckhs bekendte dictum og Martin A. Hansens anekdote ser hen over, er det forhold, at det oprindeligt erkendte eller »den første historie« kan være en begrænset eller begrænsende forestilling i forhold til en kunstnerisk tekst. Det har Boeckh da også set og givet en formulering, der bringer den moderne hermeneutiks grundlægger, Friedrich Schleiermacher, i erindring. Den forstående *reflekterer*; forfatteren *producerer* – og han reflekterer kun over sit værk, når han står over for det som fortolker:

Hieraus folgt, dass der Ausleger den Autor nicht nur eben so gut, sondern sogar besser noch verstehen muss als er sich selbst. Denn der Ausleger muss sich das, was der Autor bewusstlos geschaffen hat, zu klarem Bewusstsein bringen, und hierbei werden sich ihm alsdann auch manche Dinge eröffnen, manche Aussichten aufschliessen, welche dem Autor selbst fremd gewesen sind.⁶

2. Antikke forudsætninger

I bogen *The Making of Textual Culture. 'Grammatica' and Literary Theory, 350-1100* (Cambridge 1994) har Martin Irvine givet en skematisk oversigt over den antikke, grammatiske traditions forskellige led, sådan som de havde gyldighed fra omkring år 100 f.Kr. til omkring 1100. Oversigten er oplysende, fordi den bl.a. viser kommenteringens systematiske plads, og gengives her i lidt forenklet form:

Udgangspunktet for skemaet er de klassiske discipliner grammatik, retorik og dialektik, der tilsammen udgjorde *trivium* eller *artes sermocinales*, der sammen med *quadrivium* eller *artes reales* (aritmetik, musik, geometri og astronomi) udgjorde de syv *artes liberales*, der igen var en del af *enkyklios paideia*, kredsen af dannelsesfag.

Under grammatikken hører læren om fortolkning, der igen falder

i 1) *lectio* (læsning), der giver principperne for højtlesning og prosodi; 2) *enarratio* eller *enarratio poetarum* (digterforklaring), der eksponerer indholdet og giver regler for fortolkningen, herunder analyser af figurativt sprog; 3) *emendatio* (forbedring, rettelser af fejl), der giver regler for, hvordan man etablerer autentiske og sprogligt korrekte tekster; og 4) *iudicium* (kritik), der giver en (kritisk) vurdering af et skrifts styrker og svagheder.

»Grammatica« var således en meget omfattende disciplin, der omfattede udarbejdelse af indledninger, sikring og udgivelse af den rigtige, autoritative tekst, løbende kommentarer, sproglige oplysninger og kritisk vurdering.⁷

En glose eller *glosse* (ordet har været kendt siden Aristoteles) er oprindelig blot en udpegning eller markering af et fremmedord eller et forklaringskrævende ord i teksten, et ord der er gået ud af brug, og som ikke længere forstås uden oplysning eller oversættelse; dernæst betyder glose så den forklaring, der gives af det markerede ord. En liste over markerede ord er et glossar. Gloserne kan stå mellem linierne i teksthåndskriftet (interlineare gloser), i marginen (marginalgloser) eller være indføjet i teksten (kontekstgloser).

Scholion er et nyere ord, der kendes fra Ciceros tid, og betyder et markeret ord (et lemma) og dets forklaring eller fortolkning. *Scholien* går altså nærmere ind på selve sagforholdet eller tankegangen end glosen.

Accessus eller *accessus ad auctores* er en fortale, en indføring eller indledning til en bog af en forfatter, men skrevet af en anden end forfatteren selv, f.eks. en kommentator; bedst kendes den fra Servius Grammaticus' store Vergil-kommentar (o. 400), hvor den behandler 7 punkter: 1) Forfatterens biografi; 2) værkets titel; 3) værkets genre; 4) værkets hensigt; 5) antal »bøger« i værket; 6) deres rækkefølge; og 7) løbende kommentar. Det kaldes også *circumstantiae*-modellen og beskriver altså de omstændigheder, der gør sig gældende for værket, og de kan på latin sammenfattes i spørgsmålene: *quis* (hvem), *quid* (hvad), *ubi* (hvor), *quibus auxiliis* (hvorfed), *cur* (hvorfor), *quomodo* (hvordan), *quando* (hvornår).

Indholdet og opbygningen i en accessus kan – med lidt god vilje – sammenlignes med de små kommentarhefter, der på de store sprog kan købes som ledsagere til litteraturens hovedværker; f.eks. Reclams kendte serie med »Erläuterungen und Dokumente« eller »Coles Notes« eller »Cliffs Notes«, som amerikanske college-studerter tyer til, når de skal gennemgå et større værk eller skrive en opgave.

Den grammatiske tradition blev udviklet allerede i antikken og senantikken, specielt i tilknytning til de store biblioteker i Pergamon, Alexandria og Antiokia, hvor der hurtigt udviklede sig forskellige skoler.

Især de pergamenske og antiokenske skoler lagde vægt på den historisk-grammatiske eksegeese, skriftfortolkningen, der så vidt muligt holder sig til *sensus grammaticus* eller *sensus litteralis*, den bogstavelige mening eller det som ordene siger. Den oprindelige mening søges så vidt muligt bevaret. Hvis et udtryk er blevet fremmed eller historisk vanskeligt at forstå, så suppleres eller ledsages det af et andet, der forsøger at forklare det bedre i forhold til læserens forudsætninger. Man søger, i denne tradition, ikke at erstatte den oprindelige mening, men at formidle den, oversætte den, parafrasere den og kommentere den.

Heroverfor kom efterhånden til at stå en skole som den aleksandrinske, der lagde vægt på, hvad der var ment med en tekst, dvs. dens overførte eller allegoriske betydning (*sensus spiritualis*). Udgangspunktet er det samme, nemlig et træk i teksten, der er blevet vanskeligt at forstå, men nu tilføjes eller tillægges det vanskelige træk en ny betydning, som ikke stammer fra teksten, men fra fortolkeren. Fortolkeren giver teksten et nyt indhold netop for at bevare dens samlede betydning og dermed dens kanoniske status, som ellers vil gå tabt. Særlig kendt blev Origines (182-252) fra den aleksandrinske kateketskole, fordi han udviklede kommentaren som genre og dermed indledte oldkirkens allegoriske bibelfortolkning, der kom til at strække sig langt op i middelalderen i kraft af bl.a. dens firdobbelte skriftudlægning, der holdt sig frem til reformationen.

Reformationens skriftprincip var alment humanistisk i sit grundpræg og betød et opgør med skolastikken og den kirkelige autoritet til fordel for en selvstændig læsning af de originale tekster, som der på den måde blev brug for udgaver af og kommentarer til. Dermed begyndte afviklingen af den allegoriske fortolkningstradition og også afviklingen af retorikken, eller rettere den adskillelse af retorik og hermeneutik, som blev gennemført i løbet af det 18. århundrede.

3. Større værkudgaver ca. 1770-1900

a) »Levnet og Skrifter«

Det nyfilologiske arbejde med at udgive og kommentere større udgaver af værker af *nyere danske forfattere*, dvs. fra og med Ludvig Holberg, fik sin første rekruttering fra miljøet omkring de store bogsamlere og bibliofiler B.W. Luxdorph (1716-88) og P.F. Suhm (1728-98) samt Luxdorps hjælper, Laurids Schow (1733-89). Inden da findes der kun *Den berømte og velfortiente M. Anders Bornings Poetiske Skrifter i tvende Parter* (1735), med Hans Grams »Fortale til det Danske Sprogs Elskere« og Peder Terpagers »M. Anders Bornings Levnet«.

Den franskinspirerede kreds omkring Luxdorph stod bag udgaven af Holbergs *Peder Paars* (1772) med Schows glimrende indledning og senere også sidestykket dertil, Jens Baggesens oversættelse af *Niels Klims underjordiske Reise* (1789). Udgiverbestræbelserne fortsættes i *Det danske Litteraturselskab* (1775-80/81) og dets mere livskraftige udløber, *Drejers Klub* (1775-1814). Listen over tidlige udgivelser omfatter da følgende værker:

1769: *Thøger Reenbergs Poetiske Skrifter* 1-2, udg. af Töger Reenberg Teilmann under medvirken af B.W. Luxdorph & L.N. Schow, med Reenbergs levned.

1770-73: *Christian Braunman Tullins samtlige Skrifter* 1-3. – Sidste bind indledt af en 14 sider lang »Forerindring«, hvis »Fortællning om hans korte Levnetsløb nødvendig [måtte] blive meget maver og ufuldstændig«.

- 1770: *Samling af Professor Sneedorffs smaa Skrifter, afdeelt i Tvende Bind*. Trykt og bekostet af Jonas Lindgren. – Et planlagt »Liv og Levnet« blev opgivet.
- 1772: Holbergs *Peder Paars* – i kvartformat, med stik af J.F. Clemens og (anonym) indledning af Laurids Schow.
- 1775-77: J.S. Sneedorffs *Samtlige Skrifter* 1-9.
- 1780-91: *Johannes Ewalds samtlige Skrifter* 1-4 (1780-91, 2. oplag 1814-16). Udgivet af C.G. Proft.

Ved siden af de nyere forfattere var der – i en vis udstrækning af personer fra det samme miljø og for så vidt på samme måde – løbende blevet udgivet ældre, anonyme danske tekster: Joachim Wielandts *Samling udaf smukke og udvalde danske Vers og Miscellanea* (i 14 hefter 1725-28, fortsat af Luxdorph 1742 med 10 bind *Samling af smukke Danske Vers og Miscellania. Sproget til Nytte og Ziir*), B.C. Sandvigs anonyme *Levninger af Middel-Alderens Digtekunst* (1780, bd. 2 ved Nyerup 1784 – de havde arbejdet sammen i Suhms bibliotek), senere fulgt op af Rahbek og Nyerups *Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen* 1-5 (1812-14) og Nyerup og P. Rasmussens *Udvalg af Danske Viser fra Midten af det 16de Aarhundrede til henimod Midten af det 18de* 1-2 (1821).

Efter Luxdorphs og Suhms død blev det Rasmus Nyerup (1759-1829) og især K.L. Rahbek (1760-1830), der dels påtog sig traderingen af Holbergs forfatterskab, dels blev stillet over for den opgave at samle og udgive afdøde og eksilerede venners skrifter. Samtidig skrev de i fællesskab den første, sammenhængende danske litteraturhistorie (*Bidrag til den danske Digtekunsts Historie* 1-4, 1800-08), idet biblioteksmanden Nyerup fremlagde de bibliografiske og litterærhistoriske oplysninger, mens litteraten Rahbek tog sig af de æstetiske domme og karakteristikker.⁸

Som *udgivere* sikrede og samlede de teksterne; de skrev motiverende indledninger, opsamlede biografiske oplysninger og karakteriserede, men først den umiddelbart efterfølgende generation kom til at kommentere systematisk i snæver, nutidig forstand, dvs. skrive punkt-

kommentar vedr. sproglige og reale forhold i de udgivne tekster.

1796 udgav Rahbek *O.J. Samsøes efterladte digteriske Skrifter* 1-2. Historikeren Jørgen Kierulf skrev karakteristikken, Rahbek forordet og den 50 sider lange biografi; 1799 skrev han fortalen til en ny udgave af Wessels *Samtlige Skrifter* 1-2, 1800 til en ny Tullin-udgave, 1824-29 til C. Prams *Udvalgte digteriske Arbejder* 1-6.

Som parallelle bestræbelser kan nævnes Peter Foersoms skrifter (1818, med biografi af N.E. Øllgaard) og J.C. Todes udvalgte skrifter (1834, med biografi af J.C. Lange). Desuden A.E. Boyes udgaver af Wessels *Samlede Digte* (1832, med et meget fyldigt afsnit »Om J.H. Wessels Levnet og Skrifter«) og ligeledes 1832 af Storms digte, dog uden en planlagt biografi.

Den idé (som Boye siger) »tilligemed Digterens Værker ogsaa at levere hans fuldstændige Levnetsbeskrivelse« var allerede fremme i Bordingudgaven 1735; omkring 1800 synes den at være normen, og traditionen fortsættes langt op i det 19. århundrede. Således indgår F.C. Olsens »Poul Møllers Levnet med Breve fra hans Haand« i den første udgave af Møllers *Efterladte Skrifter* (1-3, 1839-43), Molbechs biografi (1851) i udgaven af Staffeldts digte og efterladenskaber og Hauchs »Hans Christian Ørstedes Levnet« i Ørstedes *Samlede og efterladte Skrifter* (1-9, 1851-52).

H.F. Rørdams udgaver af Arrebo (1857) og Lyskander (1868) er bygget op over samme læst, som endnu ikke var opgivet i 1890'erne; 1895-97 udkom Carl Bernhards *Udvalgte Skrifter* i 12 bind, hvoraf det sidste indeholdt »en Levnedsskildring ved H. Schwanenflügel« (s. 205-326), og *Illustreret Tidende* annoncerede i oktober 1895, at en ny Oehlenschlägerudgave (ved F.L. Liebenberg og A. Boysen, i 15 bind, 1896-99) tillige ville indeholde forfatterens levnedsbeskrivelse ved Vilh. Andersen; biografien blev imidlertid udsat og realiseret som et selvstændigt værk i 3 bind (1899-1900). Rimeligt nok, kunne man sige, fordi en så stærkt psykologisk fortolkende biografi eller monografi ikke længere kunne gøre tjeneste som en introduktion (accessus) til en værkudgave. Senere synes forholdet ligefrem vendt om. Da Vilh. Andersen i 1921 skrev sin Vilh. Topsøe-bog, trak det en

2-binds udgave med sig året efter. Monografien motiverede en udgave af teksterne, ikke – som på Rahbeks tid – omvendt.

Vender man sig til det *selvbiografiske* område, er det påfaldende, at Oehlenschlägers første *Selbstbiographie des Verfassers bis zu seinem dreissigsten Jahre* (1829, på dansk *Oehlenschlägers Levnet fortalt af ham selv*, 1830-31, samtidig med den første udgave af hans samlede tragedier) var bestilt af forlæggeren til en tysk udgave af værkerne. Det samme var H.C. Andersens *Das Märchen meines Lebens ohne Dichtung* (1847, på dansk som bd. 21 og 22 af *Samlede Skrifter*, 1855). Selv to, så markante selvbiografier var motiveret af et udgivelsesprojekt. De har den biografiske indledning, skrevet af andre, som forbillede.

Biografiens opkomst og særlige træk i dens anlæg forstås bedre, når man medreflekterer den oprindelige brugssammenhæng, der i sin tur må ses på baggrund af dels den antikke accessus-tradition, dels en kombination af de tre traditioner: legende, autobiografi og biografi. Tankegangen, der drejer sig om biografiens opkomst, skal ikke forfølges her. I stedet skal peges på to *efterfølgende* træk. Efterhånden som de indledende redegørelser for »levnet og værker« omkring 1850 opgives og skilles ud fra værkudgaverne, sker der to ting: Dels selvstændiggøres indledningerne som særskilte biografier, og dels udvikles der en efterstillet punktkommentar i form af realoplysninger til teksterne.

Som de første selvstændige biografier kan nævnes Ewald-biografier af Molbech (1831), E.C. Olsen (1835) og Martin Hammerich (1860). Desuden *Jens Baggesens Biographie* (af sønnen August Baggesen, 1-4, 1843-56), der dog – som forfatteren skriver i sit forord til anden udgave af Baggesens *Danske Værker* (1845-47) – »er at betragte ikke blot som et selvstændigt Værk, men tillige som et Supplement saavel til den nyere som ældre Udgave af disse hans *danske Værker*, samt til Udgaven af hans 'poetische Werke in deutscher Sprache'«.

Herefter er der et spring op til Georg Brandes' *Søren Kierkegaard. En kritisk Fremstilling i Grundrids* (1877).⁹

I de ret få tilfælde, hvor de biografiske indledninger efterhånden

opretholdes, kan man som én mulighed iagttage en udvikling i retning af »karakteristik« og da gerne med et voksende indslag af fortolkning, altså litterær *kritik* i en mere moderne forstand end Rahbeks. Hvornår det først sker er lidt usikkert; her kan nævnes Kr. Arentzens udgave af Ludvig Bødtchers digte (1. udg. 1856, 4. udg. 1878, ingen noter), der indledes af »En biografisk Pennetegning«; senere eksempler er Georg Brandes' Aarestrup-karakteristik som indledning til et stort digtudvalg (1877, ved F.L. Liebenberg) og en tilsvarende »Charakteristik« af Staffeldt (1882, udvalg og efterstillede »Anmærkninger« ved Liebenberg). Her er den, der leverer karakteristikken af forfatteren og hans tekster, ikke samtidig udgiver og filolog. Han har ingen berøring med udgiverarbejdet og kommenteringen, men er en litterær kritiker, hvis bidrag senere kan frigøres fra udgaven og publiceres særskilt (i hhv. *Kritiker og Portræter* (2. udg. 1885) og *Mennesker og Værker* (1883)).

Et andet og mere synligt forhold, der gør sig gældende i forbindelse med reduktion og bortfald af »Levnet og Skrifter«, er, at det »litterair-historiske« stof efterhånden kunne findes – og findes bedre – i de større litteraturhistorier, først N.M. Petersens (1853-61, 2. udg. 1867-72), siden P. Hansens (1886, 2. udg. 1902).

Men inden vi ser nærmere på det andet følgefænomen, udviklingen af punktkommentarerne, skal vi først se på en mellemform.

b) Det litteratur- og kulturhistoriske baggrundsstof

Rahbeks største og bedste udgiverindsats var helliget Holberg, hvoraf han allerede i 1789 havde stillet en udgave i udsigt. Den blev dog først realiseret med *Udvalgte Skrifter* 1-21 (1804-14), der – som vanligt – var tænkt afsluttet med en »Udsigt over Holbergs Levnet og Skrifter« (»Til Læseren« – i slutningen af bd. 1). De første seks bind indeholder komedierne; *foran* er i hvert bind optrykt tekster af hhv. Sneedorff, Pram, Rosenstand-Goiske, Abrahamson og Suhm, der dokumenterer receptionshistorien; *efter* følger en meget kort »historisk-critisk Udsigt«, der i bind 6 skulle suppleres med »saadanne udførligere historiske og litterariske Noticer over ethvert Stykke, som

de, hvorpaa den classiske Qvartudgave af Peder Paars har givet os Mynsteret« (dvs. udgaven fra 1772). Disse »Bilag til Holbergs Comedier« kom til at indeholde supplerende Holbergtekster og oplysninger om kilder m.v. til de enkelte komedier, altså baggrundstof.

En egentlig punktkommentar findes ikke, heller ikke i den rene tekst- eller håndudgave af komedierne, Rahbek udgav i 6 bind 1824-27. (Et syvende supplementsbind udgav hans anonyme hjælper, A.E. Boye, i 1832.) I forlængelse heraf havde Boye selv, i samarbejde med E.C. Werlauff, planlagt en kommenteret Holbergudgave. Den måtte imidlertid opgives pga. Georg Carstensen og J.C. Langes piratprægede 3-bindsudgave (1832), der – for første gang, men meget nødtørftigt – var forsynet med efterstillede anmærkninger.

Imellem den store og den lille Holbergudgave havde Rahbek udgivet *Om Holberg som Lystspildigter* 1-3 (1815-17). Nu udgav Boye 3 bind *Holbergiana* (1832-35), og bibliotekaren E.C. Werlauff publicerede afsnit af sin senere bog *Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil* (1838, 2. udg. 1858). Werlauffs antegnelser fremtræder efter hans eget forord

som en fortløbende Commentar til de enkelte Lystspil. En mere tiltalende og i det hele videnskabeligere Form vilde have været en Omarbeidelse til en Skildring af Holbergs Tidsalder eller den første Halvdel af forrige Aarhundrede, opfattet under forskellige Synspunkter: Folkelivet, Huuslivet, det lærde Væsen, Overtroen og overhoved hiin Tids Culturtilstand. (2. udg., s. IV)

Werlauff mente, at »ethvert Forsøg paa at bringe hans Digterværker og hans Tidsalder i en giensidig Forbindelse« måtte have et fast grundlag i et *andet* billede af kulturtilstanden end Holbergs.

Både som viden og som genre selvstændiggøres her den genre- og kulturhistoriske baggrundsviden. Ikke som litteraturhistorie, slet ikke som fortolkning, men jo heller ikke kanaliseret ind i og dermed begrænset til en punktuelt oplysende kommentar. Jeppe Aakjærs *Steen Steensen Blichers Livstragedie i Breve og Aktstykker* (1904), der bl.a. bygger på tidligere arbejder af folkemindesamlerne Evald Tang

Kristensen og M.A.S. Lund, har et helt kapitel med »Historiske Randgloser til Blichers Noveller«. Historikeren Troels Troels-Lunds *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede* (1-14, 1879-1901) er et andet eksempel på en kulturhistorisk belysning, der viser, at den fungerer udmærket helt uden litteraturen som referencepunkt, men det samme blev faktisk tilfældet med f.eks. en del af den samme periodes Shakespeareforskning og den danske folkeviseforskning med dens udløbere i dansk folketradition og materiel folkekultur.

Vender man – stadig med Holberg i fokus – blikket fremad, lagde bl.a. indledningerne til *Dansklærerforeningens* kommenterede Holbergudgaver sig i Rahbek og Werlauffs kulturhistoriske spor. De var begyndt at komme i 1890, men gjorde sig især gældende ved en række centrale udgaver i årene 1910-15. I sin udgave af *Erasmus Montanus* (1915) fremhævede Sven Gundel i forordet, at målet måtte være at stille læseren af komedien »på samtidens stade«:

Opgaven måtte da blive gennem en historisk fremstilling af latinskolen og det luthersk-humanistiske universitet – tilligemed disse institutions forudsætninger i skolastikken, humanismen og reformationen, at skildre Montanus' skole- og universitetsforudsætninger, således at der af skildringen kunne fremgå et nogenlunde tydeligt billede af, hvad man på Holbergs tid i *almindelighed* forstod ved akademisk dannelse *ud over* den side af den, som komedien satirisk belyser. (Forordet til 1. udg., her – i ny retskrivning – efter 8. udg., 1952; mine fremhævelser.)

Ud fra den målsætning er skoleudgaven da delt op i et afsnit om den kulturhistoriske baggrund (40 s.), et afsnit med teksten (55 s., sat med fraktur), fortolkning (10 s.), komediens historie (kilder og scenisk reception, 25 s.), noter og ordliste (32 s.). Som det fremgår, udgør fremstillingen af den kulturhistoriske baggrund den største og tungeste del, bl.a. fordi den (i et indirekte forsvar for den lærde skole, der var blevet opgivet med gymnasiereformen af 1903) går bagom og udover Holbergs egne referencer i teksten. Den belyser (og kritiserer) Holbergs satire ved at give læseren et bredere billede (læs: mere »korrekt«, i citatet kaldt hvad »man« på »Holbergs tid« »i al-

mindelighed« forstod ved akademisk dannelse) end det, teksten umiddelbart giver anledning til. Man kan – hvis man nu vil – forlænge det kulturhistoriske og kritisk »omskrivende« perspektiv frem til Dansklærerforeningens marxistisk inspirerede udgaver i 1970'erne, f.eks. Jørgen Holmgaards *Henrik Pontoppidan. Forfatterskabets baggrund og udvikling belyst gennem ni fortællinger* (1977). Også her fylder vejledningen mere end teksterne og giver læseren et andet billede af samfundsudviklingen end teksternes selvforståelse.

Dansklærerforeningens udgaver er, hvad tyskerne kalder studieudgaver, og her spiller *teksteditionen* ingen rolle; der vælges og overtages blot en tekst fra en tilforladelig, gerne kritisk udgave, idet det tekstkritiske apparat med varianter osv. udelades; i tilfældet *Erasmus Montanus* teksten fra 1731 efter Carl S. Petersens tekstkritiske udgave af Holbergs *Samlede Skrifter* bd. 4, 1927. I studieudgaven består det egentlige arbejde i at tilrettelægge (og styre) studentens arbejde med teksten.

c) Udviklingen af kommentaren 1800-1900

Var Holberg den største forfatter i det 18. århundrede og den mest læste i det 19., så var Johan Herman Wessel i begge henseender ubestridt nummer to. Udgaver af hans skuespil og samlede digte udkom igennem det 19. århundrede i ikke mindre end ca. 20 (!) udgaver og optryk, hvoraf de bedste var A.E. Boyes (1832, 4. udg. 1877) og I. Levins (1862, 4. udg. 1901). For studiet af kommentering som en *kumulativ proces* afgiver Holberg- og Wesseludgaverne et fortrinligt materiale.

Det var først og fremmest embedsmanden *Adolph Engelbert Boye* (1784-1851), der fra ca. 1810 kom i Bakkehuset og havde assisteret Rahbek med Holbergudgaven, der systematisk tog fat på udgivelsesarbejdet. Først med udgaver af Holbergs *Peder Paars* (1823, 5. oplag 1855), hans *Fabler* (1832), Wessels *Kærlighed uden Strømper* (1826), og Storms *Digte* (1832, med planlagt biografi), men især med Wessels *Samlede Digte* og en samlet udgave af Holbergs komedier (1843, 2. udg. 1852) skabte Boye den kommenterede standardudgave.¹⁰

De tidligere Wesseludgaver kritiseres for dårlig og ukomplet tekst og for mangel på de »Efterretninger« om digterens levned og skrifter, som Boyes egen udgave så fyldigt leverer. »Om J.H. Wessels Levnet og Skrifter« fylder ca. 50 sider, hvortil kommer 14 sider efterstilte »Anmærkninger«, der overvejende består af baggrundsoplysninger, trykoplysninger og identifikation af de personer, teksterne alluderer til eller er inspireret af.

Fortalen lægger roligt ud: »I Almindelighed forestiller man sig vel ikke, at det kan være noget vanskeligt Arbeid at levere gode Udgaver af ældre Forfatteres Værker. Det synes temmelig let, at lade en allerede trykket Text atter aftrykke, efter at en ordentlig Correctur er blevet læst, og dermed, skulde man mene, var den nye Udgave færdig«.

Men herefter tager Boye fat på Profts Ewald-udgave og trækker dens mange fejl frem: »Det [Profts eksempel] kan lære, at der fordres noget mere dertil, end at kunne læse en Correctur saa som saa, og at ikke Enhver, som faaer et saadant Indfald, kan tilbørligen udføre et Arbeid af denne Natur«.

Boye fremhæver som gode eksempler C. Molbechs udgaver af Rimkrøniken (1825), Henrik Harpestreng (1826) og den ældste danske bibeloversættelse (1828) og endelig P.A. Fengers Kingo-udgave (1827). Fortalen giver den vistnok første danske sammenfatning af de principielle spørgsmål vedr. teksten:

Disse forskellige Udgaver maae kritisk sammenlignes, og Udgiveren maa, for at kunne levere en reen og nøiagtig Text, være istand til at bedømme deres ofte meget forskellige Værd. Undertiden opdager man ogsaa ved en Slig Sammenligning betydelige Trykfeil, der ikke paa anden Maade lode sig kiende.

Boyes Holbergudgave fra 1843 oplyser på titelbladet om sin indretning: *Den danske Skueplads eller Ludvig Holbergs samdige Comedier i eet Bind. Udgivne med Anmærkninger, og et Tillæg, indeholdende adskillige Oplysninger m.m.* I tillægget står hvert lemma med halvfed skrift, ny linie, indrykning og sidehenvisning. Det var den udgave, der 10 år tidligere var blevet udskudt.

Samme år udgav *F.L. Liebenberg* (1810-94) sin første store udgave, *Schack Staffeldts Samlede Digte* 1-2 (1843). Fortalen henviser (s. XIII) til Boyes Wesseludgave, for så vidt angår ønsket om at medtage *alt*, hvad digteren har skrevet; ortografisk foretog Liebenberg en vis, moderniserende ensretning, som Boye på sin side kritiserede i 2. udg. af Wessel (1845, Forerindringen til Anden Deel).¹¹

I udgaven, der blev forestået af *Samfundet til den danske Literaturs Fremme* (oprettet 1827 med bl.a. det formål »at besørge smukke Udgaver af nogle af vor Nationalliteraturs ældre Frembringelser«), havde P.O. Brøndsted ønsket afsat plads til en biografi, og Liebenberg, der også udgav materialerne til den (*Samlinger til Schack Staffeldts Levnet, fornemmelig af Digterens efterladte Haandskrifter*, 1847, anden del udkom først) lod sig, som han skriver i en efterskrift til hele værket, »ved den af ham saa høit venererede Mands Forestillinger overtale til at indgaae paa et Arbeide, hvis Vanskelighed og lidet lønnende Møisommelighed han selv allerede dengang anede«. Liebenberg mente sidenhen, at udgivelsen af materialet kunne gøre tilstrækkelig fyldest, men selskabet ønskede biografien, og den blev efter en del forsøg og polemik til sidst forfattet af C. Molbech som »Digteren Adolf Wilhelm Schack Staffeldt. Et biographisk Udkast« og trykt s. 1-224 i første del af *Samlinger*, der først kom i 1851. Den efterslæbende publicering bekræfter, at som »accessus« skulle biografien stå *foran* teksterne.

Liebenbergs udgave er bagi forsynet med »Anmærkninger«, hvorom det i Fortalen bemærkes, at

Læseren ikke maa vente at finde en *fuldstændig Commentar* over Staffeldts Digte, thi, hvor ønskeligt det forresten kunde være at have en saadan, kunde den ikke ret vel finde sin Plads her. Den vilde kræve et særegent, udførligt Skrift og desuden tildeels fordre Evner og Kundskaber, som jeg ikke troer mig i Besiddelse af (s. XV, Liebenbergs fremhævelse).

Liebenberg gengiver Staffeldts egne noter og føjer sine egne til, endda med en klar (her leddelt) forestilling om kommentarernes art:

Hvad der fra min Haand er tillagt, udgjør vel i materiel Henseende noget langt mere end de staffeldtske Anmærkninger, men bestaaer for Størstedelen kun af [1] litterairhistoriske Notitser og [2] linguistiske Bemærkninger, samt [3] Oplysning af vanskelige Constructioner og [4] mindre bekjendte mythologiske Gjenstande. (s. XVI)¹²

Det kan endelig nævnes, at Liebenberg optrykker de få bidrag til *receptionen* af Staffeldts lyrik: »Aarsagen, hvorfor jeg har gjort det, er visseligen ikke disse Bedømmelsers critiske Værdi, men den Interesse, det maa have at see, hvorledes hine fremmede Phænomener bleve modtagne i deres Nyhed«. Linien fra de receptionshistoriske dokumenter i Rahbeks store Holbergudgave fortsættes altså, men det træk er de to udgaver ellers ene om; man skal frem til Carl S. Petersens Paludan-Müller-udgave fra 1909 for at støde på endnu et (enkeltstående og omdiskuteret) eksempel, og iøvrigt frem til 1980'erne for at finde modtagelseskritikken som en indarbejdet del af kommenteringen i f.eks. serien *Danske Klassikere*.

Med de indledende redegørelser for principperne for tekstudgivelsen og med det efterstillede apparat med lemmatiseringen, de punktuelle kommentarer og en relativt klar forestilling om deres indhold havde Boye og Liebenberg udformet kommenteringen på en måde, som skulle vise sig at holde lang tid fremover. Ganske vist forekommer der en betydelig usikkerhed m.h.t. om tekstkritik, realkommentar og baggrundsstof skal blandes og medtages under ét eller separeres, ligesom der naturligvis forekommer en del typografiske varianter af henvisninger og lemmatisering, men grundformen ligger fast; den blev anerkendt, og den dannede forbillede. Det bekræftes af optryk af Holberg- og Wesselludgaverne og af linjens fortsættelse i Liebenbergs udgave af komedierne (1-8, 1847-54), af Ewaldudgaven (1-8, 1850-55, på grundlag af brødrene Thaarups forarbejder) og den første gennemkommenterede udgave af *Peder Paars* (1879). Sammenligner man den første udgave af Baggesens *Danske Værker* (1-12, 1827-31, ved Carl og August Baggesen og C.J. Boye – en fætter til A.E. Boye) med andenudgaven fra 1845-47 får man et godt indtryk af den udvikling, der havde fundet sted. Ikke

alene er tekstredaktionen kronologisk forbedret – »og findes bag i hvert Bind enkelte oplysende Anmærkninger«; de er typografisk adskilt i bibliografiske oplysninger og en kommentar om referencer og sagforhold.¹³

Disponeringen af det nye apparat var ikke mere fast, end at Liebenberg selv varierede den: f.eks. i udgaven af Holbergs *Mindre poetiske Skrifter* (1866), hvor forældede ord og vendinger er forklaret under teksten, på foden af siden, mens de mere udførlige anmærkninger bagi »ville stræbe at give vor Tids dannede Læsere de fornødne reale Oplysninger og tillige at begrunde Udgiverens lingvistiske Forklaringer« (s. 297). I Liebenbergs store Oehlenschlägerudgave (*Poetiske Skrifter* 1-32, 1857-62) mærkes det, at den hermeneutiske afstand til emnet er kortere end til Holberg. Straks ved den indledende kommentar til de første *Digte* (1803) hedder det:

At de satiriske Partier i Sanct Hansaftenspil ere rettede mod den ved dette Aarhundredes Begyndelse herskende bornerede og philistrøse Anskuelse af Livet og Konsten, sees let uden nærmere Paaviisninger. Oplysende Anmærkninger ville overhovedet meget sielden findes nødvendige ved Oehl.s Arbejder; her kunne dog følgende være ønskelige for en Deel af Nutidens Læsere (...) (bd. 1, s. 365-366)

Efter Boyes og især Liebenbergs indsats ændrede udgivelsen af 1700-tallets litterære tekster sig stort set ikke århundredet ud; Rahbek og hans generation havde i de første tiår af århundredet udgivet den umiddelbart foregående generation og deres egne samtidige (Holberg og Ewald, Wessel m.fl.); Boye og Liebenberg måtte en generation efter gøre arbejdet om igen: fuldstændigere i indsamlingen af materialet, lidt (men ikke meget) bedre i det tekstkritiske, nybrydende, derimod, i etableringen og indretningen af den efterstillede, punktuelle kommentar. Af de næsten samtidige forfattere nåede Liebenberg m.fl. at udgive Baggesen, Staffeldt og Oehlenschläger efter de samme retningslinier som 1700-talsforfatterne.

d) Selskaber og forlag

Både som udgiverselskab og som forum for diskussion spillede *Samfundet for den danske Litteraturs Fremme* en væsentlig rolle, men i løbet af 1860'erne svækkedes det, og efter etableringen af *Universitets-Jubilæets danske Samfund* i 1879 blev det i løbet af 10 år indoptaget i det; aktiviteter som udgivelsen af *Danmarks gamle Folkeviser* blev på den måde sikret fortsættelse, men profilen i de to samfund var ikke identisk. Formålet for *Universitets-Jubilæets danske Samfund* var at bevare kundskaben om det danske sprog, herunder dialekterne og sted- og personnavne; udgivelserne koncentrerede sig om ældre danske tekster og ordbøger m.v. og blev gennemført i et samarbejde mellem sprogfolk og biblioteksfolk med f.eks. Ludvig F.A. Wimmer og Sophus Birket Smith som fremtrædende figurer. Ældre litteratur blev kun udgivet, hvis den var af *filologisk* interesse, nyere slet ikke. Dermed var der ikke længere noget udgiverselskab for den nyere litteratur, men dels var arbejdet jo gjort, og manglerne ved f.eks. Liebenbergs tekstetablering endnu ikke erkendt i tilstrækkeligt motiverende omfang, og dels var behovet ikke stort. Under den nyoprettede skoleembedseksamen (1883) var danskfaget i meget høj grad filologisk og historisk funderet, og gymnasieundervisningens litteraturbehov blev formentlig dækket af antologier og fra 1890 af *Dansklærerforeningens* udgaver.¹⁴

Endelig spiller en række forlagsmæssige forhold her meget stærkt ind. Alle de større »guldalderforfattere« efter Oehlenschläger blev henimod slutningen af deres liv eller lige efter deres død udgivet i større, samlede og anonymt redigerede forlagsudgaver, der som regel gengav de genremæssigt ordnede tekster i forfatterens sidste redaktion (»Ausgabe letzter Hand«) og uden kommentarer. Mellem 1850 og 1880 gjaldt det følgende:

B.S. Ingemann: *Samlede Skrifter* 1-41 (1843-65, også i 2. og delvis 3. og 4. udg.)

Poul Martin Møller: *Efterladte Skrifter* 1-3 (2. udg. 1848-50, 3. udg. 1855-56)

- Thomasine Gyllembourg: *Samlede Skrifter* 1-12 (1849-51)
H.C. Andersen: *Samlede Skrifter* 1-33 (1854-79) og 1-15 (1876-80)
Carl Bernhard: *Samlede Noveller og Fortællinger* 1-14 (1856-57 og 1869-71)
Adam Oehlenschläger: *Poetiske Skrifter* 1-32 (1857-62, udg. af F.L. Liebenberg)
J.L. Heiberg: *Poetiske Skrifter* 1-11 og *Prosaiske Skrifter* 1-11 (1861-62)
Christian Winther: *Samlede Digtninger* 1-11 (1860-72)
Carl Bagger: *Samlede Værker* 1-2 (1866-67, udg. af Vilh. Møller)
Carsten Hauch: *Samlede Romaner og Fortællinger* 1-7 (1873-74)
Frederik Paludan-Müller: *Poetiske Skrifter* 1-8 (1878-79)

I 1896 blev Reitzels forlag, hvor de fleste af dem var udkommet, opkøbt af Gyldendal som led i en voldsom konkurrence med succesforlæggeren Ernst Bojesens Nordisk Forlag. Under Peter Nansens ledelse blev der hurtigt slået mønt af guldets, og de fleste af kerneforfatterne kom nu for anden (eller tredje) gang i store ukommenterede udgaver; altså på akkurat samme grundlag som 30-40 år tidligere. Det trak desuden enkelte samtidige og lidt senere forfattere med sig, så den kanoniske række nu blev:¹⁵

- Adam Oehlenschläger: *Poetiske Skrifter* 1-15 (1895-97)
Carl Bernhard: *Udvalgte Skrifter* 1-12 (1895-97)
H.C. Andersen: *Udvalgte Skrifter* 1-12 (1898-1901, udg. af Vilh. Andersen)
Frederik Paludan-Müller: *Poetiske Skrifter i Udvalg* 1-8 (1901-02)
Carsten Hauch: *Samlede Romaner og Fortællinger* 1-7 (1903-05)
Christian Winther: *Samlede Digtninger* 1-11 (1905)

M.A. Goldschmidt: *Poetiske Skrifter* 1-8 (1896-98)
Henrik Hertz: *Udvalgte dramatiske Værker* 1-8 (1897)
Søren Kierkegaard: *Samlede Værker* 1-15 (1901-06, udg. af A.B.)

Drachmann, J.L. Heiberg & H.O. Lange)

N.F.S. Grundtvig: *Udvalgte Skrifter* 1-10 (1904-09, udg. af H. Begtrup)

Vilh. Bergsøe: *Poetiske Skrifter* 1-7 (1905-08)

Ægget af forlagskonkurrencen må købekraften og læselysten i årene omkring århundredskiftet have været utroligt stor. Omtrent samtidig med sammenlægningen af Gyldendal og Nordisk Forlag i 1903 kom nu for *første gang*, men på samme grundlag det moderne genembruds forfattere i samlede udgaver:

Henrik Ibsen: *Samlede værker* 1-9 (1898-1902)

Alexander Kielland: *Samlede Værker* 1-11 (1899)

Georg Brandes: *Samlede Skrifter* 1-12 (1899-1902)

Bjørnstjerne Bjørnson: *Samlede værker* 1-10 (1900-02)

Sophus Schandorph: *Fortællinger* 1-2 (1901), *Romaner* 1-6 (1904-05)

Jonas Lie: *Samtlige Værker* 1-15 (1902-04)

Amalie Skram: *Samlede Værker* 1-9 (1905-08)

Holger Drachmann: *Samlede poetiske Skrifter* 1-12 (1906-09)

Herman Bang: *Værker i Mindeudgave* 1-6 (1912)

Dermed forelå i årene omkring 1900 en helt usædvanlig situation, som markedet vist hverken før eller siden har oplevet: Man kunne gå til boghandleren og købe det nu afsluttede 19. århundredes litteratur i samlede udgaver. På trods af periodeskel og ideologiske modsætninger, fra Ingemann til Bang, stod de pyntelige bindrækker i bogladen, alle udgivet på samme måde: i forfatternes seneste tekstrevision, systematisk ordnet og uden indledninger og kommentarer. Men hvorfor var udgaverne så ukommenterede? Groft taget er svaret: Fordi der ikke var nogen forståelsesproblemer! Og de indledninger af typen »levnet og skrifter«, der især i første halvdel af århundredet havde været normen, og hvorudfra kommenteringen af 1700-talsforfatterne og Baggesen, Staffeldt og Oehlenschläger havde

udviklet sig, var omkring 1900 næsten helt forsvundet og erstattet af selvstændige biografier og litteraturhistorier.

Nu, 100 år senere, er situationen uændret. Vil man erhverve Christian Winthers eller Carsten Hauchs samlede værker, må man søge efter udgaverne fra 1905 og tilsvarende med gennembrudsforfattere som Schandorph eller Herman Bang. Ingen af dem er blevet afløst af udgaver efter moderne principper, dvs. historiske, kritiske og kommenterede. Derimod er der selvfølgelig kommet mange udgaver af enkelte bøger, romaner og digtsamlinger. I serien *Danske Klassikere* 1986ff. ligger mere end to tredjedele af titlerne karakteristisk nok inden for det 19. århundrede.

Hvad derimod angår 1700-talsforfatterne Holberg, Wessel og Baggesen, så *fortsatte* en (beskeden) udvikling af kommenteringen frem til århundredskiftet. Da Julius Martensen udgav Holbergs komedier (13 bind, 1897-1909), indledte han med en lang og grundig redegørelse »Om de eksisterende Udgaver af Holbergs Komedier og om den nye Udgave«, som især diskuterede valg af grundtekst og ortografi; tilsvarende kunne August Arlaud indlede *sin* udgave af Baggesens *Poetiske Skrifter* (1-5, 1889-1903) med en klar gennemgang af udgavens principielle problemer, herunder kommenteringen. I anmærkningerne havde Arlaud

optaget alle de Oplysninger af forskjellig Art, som have forekommet mig nødvendige til den fulde Forstaaelse; men desværre ligger Digterens Forfattervirksomhed vor Tid allerede fjern nok til, at det (...) trods al anvendt Umage paa mangt et Sted, ialfald hidtil, ikke har været mig muligt at tilveiebringe den ønskelige Oplysning. (bd. 1, s. V-VI)

Det ser altså ud til, at en vis, kanonisk status i samspil med ældre, uklare og evt. kontaminede tekstforhold samt en erkendt, kommentarkrævende »fjernhed« er motivationen bag stadigt nye og bedre kommentarer til 1700-talsforfatterne. Wessel og Baggesen mistede kort efter den kanoniske status. Wessel fordi han blev skrevet ud af den danske og ind i den norske nationallitteraturs historie; Baggesen mistede læsernes bevågenhed, og en planlagt fortsættelse

af Arlauds udgave måtte opgives af mangel på abonnenter. I stedet kom Johannes Ewalds forfatterskab i stigende grad i centrum. Det sidste skifte afspejler sig også i den litteraturhistoriske behandling, men først langt senere og det vil sige et sted mellem Vilh. Andersens behandling af det 18. århundrede (1934), hvor Baggesen endnu dominerer, og Politikens *Dansk litteratur historie* fra 1964, hvor Ewalds forfatterskab får den fyldigste behandling.

e) Eksempel på kommentering (1)

Et længdesnit af kommenteringen, der over tid viser dens omfang, niveau og interesse og samtidig ser ud over det 19. århundrede, kan her være oplysende. Eksemplet er to afsnit fra Johs. Ewalds *Levnet og Meeninger* (skrevet 1774-78), der først forelå i sin helhed i bd. 8 af Liebenbergs udgave fra 1855. Udgaven bragte de første »Anmærkninger« og kunne her udnytte C. Molbechs og F.C. Olsens biografier; de blev væsentligt udvidet i Louis Bobés udgave af *Johannes Ewalds Levnet og Meninger. Selvbiografiske Brudstykker og Breve* (1911); i 1919 leverede DSL en kritisk efterprøvet tekst i bd. 4 af *Johannes Ewalds Samlede Skrifter*, men det planlagte apparat med bl.a. kommentarer udkom aldrig. Endelig udgav Jens Aage Doctor i 1969 værket for *Dansklærerforeningen* og ligeledes Johnny Kondrup 1987 i *Danske Klassikere*. Sammenligner man kommentarerne til de to små afsnit »Arendse« og »Elskov« (*Danske Klassikere* s. 122f., efter DSL-udgaven bd. 4, s. 292-294), vil man kvantitativt se en ligefrem vækst: Liebenberg kommenterer 1 sted, Bobé 4, Doctor 7, Kondrup 8 steder.

Den eneste gennemgående lemmatisering er *Clementina*, heltinden i Richardsons roman *Sir Charles Grandison*, og forløbet er typisk: Liebenberg nævner forfatter og (forkortet) titel, Bobé den fulde titel og udgivelsesår, Doctor tilføjer Richardsons fornavn og årstal, Kondrup gentager og forenkler Doctor ved at opløse en tung genitivkonstruktion og præciserer endelig udgivelsesåret. I forløbet fra 1855 til 1987 sker der en stadig præcisering af de litteraturhistoriske oplysninger, dog uden at notens omfang øges væsentligt. Forløbet ser i sin illustrative enkelhed sådan ud:

- 1855: Clementina er en af Hovedpersonerne i Richardsons Roman *Charles Grandison*
- 1911: Heltinden i S. Richardsons Roman *Sir Charles Grandison* (1754)
- 1969: Heltinden i Samuel Richardsons (1689-1761) roman »Sir Charles Grandison« (1754)
- 1987: Heltinden i romanen *Sir Charles Grandison* (1753-54) af Samuel Richardson (1689-1761)

Samme forløb viser en reference til *Yorik*, som Bobé oplyser ganske kort med henvisning til Sternes *A Sentimental Journey*. Doctor kompletterer titlen og forfatteroplysningerne og tilføjer henvisning til en tidligere udredning af sammenhængen med Shakespeares *Hamlet*. Kondrup øger med henvisning til *Tristram Shandy*. Derudover lemmatiseres endnu en omtale af Yorick; på den måde gøres en realoplysning hos Doctor om floden Garonne funktionel. I dette forløb er den litterære referencekommentars omfang langsomt øget.

Romerinden *Arria*, som Ewald refererer til, fandt Liebenberg det ikke nødvendigt at kommentere; hendes selvmord, der skulle opmuntre hendes dødsdømte mand til det samme, må have været klassisk gymnasiestof. Bobé kommenterer, citerer hendes replik *på latin* og henviser til Plinius som kilden. Doctor udbygger passagen, gengiver replikken på latin og dansk og sætter årstal på Plinius. Derefter henviser han til og citerer *Holbergs* opfattelse af *Arria*. Den sidste reference (en kommentar til kommentaren) opgiver Kondrup, der samtidig trækker forklaringen sammen og renoncerer på henvisning og citat.

Mest iøjnefaldende er det, at Doctor som den første skriver en lang, biografisk kommentar til de indledende ord i teksten: »Det er neppe to Aar siden, at min Arendse kom til mig«; udover kronologi (1773) og lokalisering (Rungsted Kro → Søbækshuset → København) henvises til Hans Brix' Ewaldbog fra 1913, og der citeres et brev fra Ewald til pastor Schønheyder om Arendse. Her reducerer Kondrup kraftigt uden dog at slette kommentaren.

Endelig har kommentarerne en række ordforklaringer. Betydningen af »mordiske« (morderiske) sikrer Bobé på klassisk vis ved henvisning til et parallelsted hos Ewald, Doctor kommenterer ikke, mens Kondrup blot anfører betydningen. Udtrykket »Levning af Paradiis« forklarer kun Doctor, der også henviser til en supplerende Ewald-tekst. Videre forklarer Doctor »uskjønssomme« (utaknemmelige), mens Kondrup forklarer Ewalds afsluttende vending »Har jeg ikke mit Udkomme paa meer, end et Aar?« med: »Har jeg ikke haft mit udkomme i mere end et år?«

Den sidste forklaring er formentlig forkert, for det retoriske spørgsmål skal ikke forstås retrospektivt, men prospektivt = Kan jeg ikke se *frem til at have* mit udkomme i mere end et år. I de umiddelbart foregående sætninger så Ewald tilbage på fortidens skygger og har nu netop vendt sig fra dem (»Bort! Bort! – fortrædelige Skygger!«) for i stedet at se fremad, og det er i det perspektiv, vendingen skal forstås.¹⁶

Kommenteringens forløb viser fire ting:

For det første en stabil tendens til stadig større (til dels overflødig) præcision og udførlighed, når det gælder litterære referencer og allusioner. Det gælder især vedrørende moderne tekster, mens det klassiske stof (Arria) viser en variant: Først er det en ukommenteret selvfølge, så nævnes det hos Bobé, vokser hos Doctor – for så til sidst at reduceres.

For det andet kommer det biografiske stof sent ind. Det gælder i almindelighed, at den biografiske/biografistiske kommentering indfinder sig overraskende sent; det 19. århundredes »levnet og skrifter«, der introducerede til udgaverne, blev ikke fulgt op i noterne. Værkerne blev for så vidt ikke læst og forklaret snævert biografisk; det skete endnu ikke i 1911, selv ikke i forbindelse med Ewalds *Levnet og Meeninger*. Den psykologisk forklarende biografismes dominans kom senere. Først Jens Aage Doctor læser og kommenterer teksten som et eksempel inden for en autobiografisk genre. Den forståelsesramme reducerer Kondrup i sin kommentering til fordel for en mere litterær: Den vil formentlig kunne strammes yderligere, jf.

f.eks. Peer E. Sørensens retorisk orienterede fortolkning i *Håb og erindring. Johannes Ewald i oplysningen* (1989).

For det tredje kan man bemærke, at både Liebenberg og Bobé umiddelbart *forstår* Ewald. Først næsten 200 år efter tilblivelsen indfinder den sproglige kommentering sig som et vidnesbyrd om hermeneutisk usikkerhed, først hos Doctor, dernæst hos Kondrup, hvor en forklaring ikke bliver præcis nok og derfor forstyrrer forståelsen af teksten; et selvinstruerende eksempel på hvor vanskeligt det er at rekonstruere en bristet kommunikation.

For det fjerde kommenterer Doctor som den eneste i anden potens, når han anviser og citerer parallelsteder; det kan være hos Ewald selv eller hos Holberg, hvis mening om Arria citeres. Men netop dét citat, fra *Peder Paars*, er vanskeligt at forstå, så midt i det må Doctor indskyde en forklarende parentes. Dermed kommenteres der i tredje potens eller på tredje niveau.

4. Brevudgaver

a) 1800-1900

Grunden til at underkaste udgaver af breve af det 19. århundredes forfattere et særskilt eftersyn er, at selvom de ganske vist helt overvejende har stor lighed med tekstudgaverne, så skilte enkelte af dem sig i udviklingen af kommenteringen væsentligt ud allerede i 1880'erne.

Brevvekslinger mellem danske videnskabsmænd med europæiske relationer havde tidligt været udgivet, således i 1660'erne Thomas Bartholins *Epistolae medicinales*, og i 1728 og igen i 1751 udgav (Frederik Rostgaard og) Hans Gram Ole Worms brevveksling med lærde mænd (da. overs. ved H.D. Schepelern 1-3, 1965-68).

I sidste halvdel af 1700-tallet kom det ikke-retoriske, private brev på modersmålet (epistula familiaris) frem som genre ved siden af de lærde mænds latinske korrespondancer. Det blev først introduceret af J.G.A. Placius' formelfaste vejledning i *Efter nu brugelig Maade vel indrettede Breve-Bog* (1742), dernæst af C.F. Gellerts *Gedanken von einem guten deutschen Briefe* (1742) og *Briefe, nebst einer praktischen*

Abhandlung von dem guten Geschmack in Briefen (1751, da. overs. 1762: *Breve, tilligemed en praktisk Afhandling om den gode Smag i Breve*) og endelig i Danmark af J.S. Sneedorff.¹⁷

I modsætning til hvad der var tilfældet i en række andre lande, blev der i Danmark først meget sent, i anden halvdel af det 19. århundrede, offentliggjort større samlinger af private breve; men Rasmus Nyerup, der var en mere professionel udgiver end Rahbek, gjorde en isoleret begyndelse. 1791 udgav han *Lüxdorphiana, eller Bidrag til den danske Literairhistorie, uddragne af Bolle Willum Lüxdorphs efterladte Papirer* med et udvalg af den netop afdøde Luxdorphs korrespondance. 1794 udkom en pendant, *Langebekiana eller Bidrag til den danske Literairhistorie, uddragne af Jacob Langebeks efterladte Papirer*; heri tryktes dele af historikerens lærde brevveksling; hver enkelt brevveksling gengives særskilt, og rækkefølgen er bestemt af det første brev i en brevveksling – et princip som langt senere genfindes i f.eks. Paul Krügers udgave af *Correspondance de Georg Brandes* (1952-66). Nyerup, der var bibliotekar ved Det kgl. Bibliotek, arbejdede også for historikeren og forfatteren P.F. Suhm (1728-98) i hans 100.000 bind store, offentligt tilgængelige privatbibliotek. Suhm påbegyndte selv udgivelsen af sine *Samlede Skrifter* 1-16 (1788-99), men det blev Nyerup, der afsluttede udgaven med bd. 15 (1798), der indeholdt en »Udsigt over Peter Friederich Suhms Levnet og Skrifter« (s. 1-132) og (s. 133-494) et anhang med hhv. udenlandske og indenlandske lærdes *breve til Suhm*. Brevene er ordnet alfabetisk, derefter kronologisk og forsynet med et omfattende register, der foruden de fulde navne har enkelte titler og supplerende oplysninger; desuden er der enkelte sagord i registeret, ofte med supplerende hjælp.

Nyerups arbejde var både den hidtil største danske udgave af breve til en forfatter og i næsten hundrede år også den bedste. Ved sit udvalg af breve på latin, fransk og tysk fortsætter det den lærde tradition, ved sin indledning om Suhms levned og skrifter, hans biografi og produktion, tilhører det *den litterær-historiske tradition*, og indledningen får ved sin placering *efter værkerne og før brevene* en

meningsfuld dobbeltfunktion. Ved sin udførlighed i beskrivelsen, ved brevudvalgets omfang, dets systematik og den detaljerede og supplerende registerdækning peger fagmanden Nyerup udgivelses- og kommenteringsmæssigt langt fremad. At den store 16-bindsudgave lod sig realisere, skyldtes formentlig udelukkende den meget rige Suhms rolle som mæcen og financier, ikke mindst her, hvor det drejede sig om hans eget monument.

Årene under Napoleonskrigene og statsbankerotten i 1813 eliminerede helt udgivelser af breve, og da de mange år senere kom igen, blev de grebet helt anderledes an end i udløbet af den lærde latinkultur, Suhm endnu tilhørte. Guldalderforfatternes breve blev som regel udgivet af pårørende eller nære venner som afdødes særligt karakteristiske og levende udtryk; ikke specielt fordi de kunne tjene til belysning af forfatterskabet, snarere fordi de gav indtryk af en værdsat person, et kulturelt miljø eller en bestemt (kunstnerisk) kreds. Eller som Mathilde Ørsted i 1870 skrev om sin fars breve:

Den ledende Tanke ved Udvalget og Ordningen af disse Breve har været den, at give et klart og fyldigt Billede af H.C. Ørsted, hvorved dog tillige Adskilligt er optaget, der kan have videnskabelig, æsthetisk eller kulturhistorisk Interesse. (...) Disse Breve udsendes da nu i det Haab, at de hos H.C. Ørsteds mange Venner og Disciple ville fremkalde et levende Billede af ham, og at de paa disse som paa Andre, der stode ham fjernere, vil le gjøre det styrkende og forædlende Indtryk, som man altid modtager, naar man paavirkes af en sand og ædel Charakteer, af en Aand, der bestandigt stræber mod det Høieste, og der er gennemtrængt af en varm Følelse for Sandhed og Ret og af Kjærlighed til Gud og Mennesker. (*Breve fra og til Hans Christian Ørsted* 1-2, udg. af Mathilde Ørsted)

Den interesse, hvormed læseren omfatter kilden, kan – som Mathilde Ørsted siger – være af forskellig art. Det følger heraf, at kilden ikke er noget fast, og at dens art eller karakter fastlægges/bestemmes af den synsvinkel, hvorunder den betragtes. Man kan gribe til Ørsteds eller Sibberns breve, fordi man vil have klarhed over politiske forhold eller over litterære eller videnskabelige relationer i peri-

oden – eller fordi man ønsker detaljeret indsigt i en litterær skabelsesproces, udviklingen af et kunstnerisk motiv. Endelig kan man læse dem som en god, litterær *tekst* og dermed midlertidigt abstrahere fra brevene som *kilde*. Den problemstilling er ikke begrænset til guldalderperioden. Udformningen af kommentaren – de steder der udvælges (lemmatiseres) til kommentering og den måde, der kommenteres på, synsvinklen, hvorunder der kommenteres – er bestemt af kommentator. Et aktuelt eksempel udgør Martin A. Hansens dagbøger (i 3 bind, 1999, udg. af Anders T. Andersen & J. Jørgensen), hvor kommenteringens tyngde ligger i relationen mellem dagbøgerne og den digteriske produktion, altså i en interesse for motivernes spiring, vækst og udfoldelse. Et andet, nyt eksempel er Kirsten Dreyers udgave af *H.C. Andersens brevveksling med Lucie og B.S. Ingemann* (1997-98), hvor eventyrdigteren er hovedfiguren; for en Ingemann-forsker er såvel indledning som kommentar mindre givtig end for en Andersenianer; kommentarens dækningsgrad og referencerum er simpelthen fattigere, når det gælder Ingemann.

Efter Suhm-breve i 1798 udkom alene Staffeldts og Ewalds få breve som dele af Liebenbergs større udgaver 1843 og 1855. Den meget lange pause blev bragt til ophør af *Breve fra og til Johan Ludvig Heiberg* (1862, anonymt redigeret af fru Heibergs private venner, C.G. Andræ og A.F. Krieger). Blandt de *sidste* i en meget lang række udgaver af guldalderforfatterens breve var *Breve fra og til C. Hostrup* (udg. af Elisabeth Hostrup, 1897) og *Breve fra J.P. Jacobsen* (udg. af Edvard Brandes, 1899). I langt de fleste tilfælde rummede de en kort, familiær fortale af samme type som Mathilde Ørsteds, en knap fortegnelse over brevmodtagere (evt. -afsendere) og endelig brevene i kronologisk rækkefølge, evt. med nogle få fodnoter. Den spartanske tradition fortsætter langt op i det 20. århundrede; sene eksempler er Morten Nielsens *Breve til en Ven* (1962) og *Breve fra Morten Nielsen* (1966).

Der er overvejende tale om en ikke-faglig publicering, bestemt af en kombination af private og forlagsmæssige interesser, og den har klare paralleller i de to bølger af større værkudgaver, den første mel-

lem 1850 og 1880, den anden omkring 1900. Men hvor værkudgaverne uden undtagelser blev støbt i samme forlagsmatrice, så rummer brevsamlingerne markante nyskabelser, der tegner en udviklingskurve frem til 1930'erne og 40'erne, hvor den videnskabeligt kommenterede brevudgave tilsyneladende fandt en fast og sikker form.

b) Nogle undtagelser

Den første bemærkelsesværdige undtagelse fra mønstret er *Breve til og fra Bernh. Sev. Ingemann*, udgivet af præsten Victor Heise (1825-90) i 1879. Her argumenteres der – i modsætning til f.eks. Nyerups systematik – for en fast, *kronologisk* ordning af brevrækken:

At udgive Breve kan gøres paa to Maader. Man kan samle dem i Bunker efter de Personers Navne, fra hvem og til hvem de ere skrevne. Dette er den nemme Maade, hvor Arbejdet blot bestaar i at udskyde, hvad man ikke vil have med i Bunken; men heraf kan intet organisk Hele fremkomme. Skal en Brev-Samling have fuld Interesse, maa den kronologiske Ordning gennemføres, og endda ikke i to Afdelinger, »Til« for sig og »Fra« for sig, men gennem hele Brevvekslingen »til og fra« under eet. Kun saaledes kan en Afspejling danne sig af en Personlighed, som den udvikler sig under den fortløbende Tids-Aand og de vekslende Samfunds- og Privatlivs-Forhold. Efter sit Ideal maa en Brevsamling afbilde en levende *Vækst*, ligesom et Træ udfolder sin Krone under Afsætning af det ene Grene-Lag, der skyder sig ud efter det andet *opad*. (s. IV)

I overensstemmelse med romantikkens geniæstetik er brevet sjælens spejl; her kommer den uforbeholdent til orde, samtidig med at den folder sig ud som led i en historisk opfattet udviklings- og dannelsesproces.

Dernæst argumenterer Heise for kommentering med en begrundelse, der minder om August Arlauds Baggesen-indledning 10 år senere (jf. ovenfor), men med en mere differentieret hermeneutisk bevidsthed:

Naar Breve udgives, som tilhøre en forgangen Tid, da vil der uundgaæ-

ligt altid være meget i deres Indhold, som er uforstaaeligt, fordi Forudsætningerne for Forstaaelsen enten ere ukendte eller faldne ud af Erindringen, og ofte er det netop det, der ikke forstaaes, hvori et Brevs egentlige Interesse ligger. Hvor der da ingen Oplysning eller Vejledning er givet, taber Samlingen altid meget af sin Betydning baade som Underholdnings-Æmne og som Bidrag til Tidens Karakteristik. I Breve som de foreliggende, hvor der sjeldnere er givet Plads for almindelige Betragtninger over store Problemer, men Indholdet mere drejer sig om de konkrete Former og Aands-Livets Udtryk i Litteraturen, specielt den æstetiske Litteratur, under idelige Hentydninger til halvforglemte litterære Forhold og Personer, vilde Savnet af saadan Vejledning føles i særdeles Grad og for en stor Del berøve Samlingen almindelig Interesse. Jeg har derfor anset det for uundgaelig nødvendigt at ledsage Brevene med Anmærkninger under Siden (...). (s. V-VI)

Der skelnes både mellem breve som tekst (underholdningsemne) og som kilde (bidrag til tidens karakteristik) og mellem særlig og almindelig interesse; den første interesse, de konkrete former, der er kommentarkrævende, kan spærre for den sidste. Var det omvendt, ville kommentaren være mindre nødvendig.

Foran i bindet findes en fortegnelse over brevskrivere og -modtagere med henvisning til brevnumre. *Bagi* findes 1) et fuldstændigt personregister, der både henviser til de sider og (med petit) til de noter, hvor personerne er nævnt; 2) et værkregister, der henviser til de sider, hvor Ingemann-tekster omtales; og 3) en »Fortegnelse over Personer, fra hvem Breve forefindes i den af Ingemann efterladte Brevsamling, men af hvis Breve ingen her ere medtagne«.

»Ordentlige Registre til Brevsamlinger eller Dagbøger var ikke vore Forfædres Sag« hævdede Helge Topsøe-Jensen 1976 i et tilbageblik, men 100 år tidligere *havde* Victor Heise altså fundet en fin løsning, som endda hjalp læseren til at arbejde videre *uden om* den foretagne selektion.

Også Svend Grundtvigs udgave af *Grundtvig og Ingemann. Brevveksling 1821-59* (1882, Samfundet til den danske Litterats Fremme) var usædvanlig velgennemtænkt.

Teksterne blev gengivet omhyggeligt og uden beskæringer, bortset fra at Samfundets udgivelsesudvalg (»Samfundsraadet« – en tidlig form for tilsyn eller censorfunktion) havde krævet almindelige brev-hilsner udeladt; den eneste beskæring herudover henvises der til. I Svend Grundtvigs sammenfatning af tekstredaktionen hører man ekkoet af de principper, hvorefter han i 1853 havde påbegyndt udgivelsen af *Danmarks gamle Folkeviser*:

Paa det nær er her altsaa givet alt, *hvad* der er, og alt, *som* det er. Kun Ret-skrivning og Tegnsætning tilhører Udg., som ogsaa, hvor det fandtes fornødent, har i skarpe Klammer indsat enkelte manglende Ord i Texten, samt tilføjet de ligesaa betegnede Anmærkninger.

Anmærkningerne sidder på foden af siden, og udgaven har ingen registre. Det nyskabende er den 55 sider lange indledning, der dels rummer »et Par Bemærkninger om Karakteren af dette Venskabsforhold og om den Plads, det indtog i enhver af de to Venners personlige Liv«, dels i kronologisk orden omtaler og fremlægger de øvrige, trykte og utrykte dokumenter (dedikationer, artikler, taler), der belyser deres indbyrdes forhold. Udgiveren var som så mange af de øvrige brevudgivere i perioden barn af den ene af brevskriverne og havde dermed adgang til familietradition og private papirer, men han forvaltede sin særlige adkomst som en professionel filolog.

Litteraturhistorier havde efterhånden fortrængt de gamle værkudgavers generelle indledninger af typen »levnet og skrifter«; her står vi over for en anden type indledning, som almindelig litteraturhistorie ikke kunne erstatte og heller ikke siden har erstattet. Dertil drejer stoffet sig for meget om særlige, personlige relationer og om de konkrete former og »idelige Hentydninger«, Heise nævnte ovenfor. Han havde netop her peget på behovet for vejledning og meget præcist foregrebet, hvad Svend Grundtvig tre år efter realiserede.

Svend Grundtvigs indledning gav en præsentation af korrespondenterne, hvis nøgterne holdning og kronologiske systematik skulle vise sig at blive normen, først i Halvdan Kohts udgaver af Ibsens og

Bjørnsons brevvekslinger i begyndelsen af århundredet, noget senere i DSLs store brevudgaver fra 1930'erne og frem.¹⁸

Under den omstændelige titel *Til Belysning af literære Personer og Forhold i Slutningen af det 18de og Begyndelsen af det 19de Aarhundrede* udgav bibliotekar S. Birket Smith to år efter, i 1884, breve til og fra P.A. Heiberg og til Rasmus Nyerup; her var det nye, at Birket Smith efter hvert brev angav dets *proveniens*, og at registeret blev suppleret med oplysninger om personernes profession. Også disse to træk vandt efterhånden indpas.

Efter et par generationers dvale havde slutningen af 1700-tallet fået fornyet interesse, men fra Johanne Luise Heibergs beretning om P.A. Heiberg og Thomasine Gyllembourg (1882, støttet på de efterladte breve) til Birket Smith er der sket en ændring. Udgiveren kom ikke længere fra familiens kreds og materialet ikke fra empirechatollets brevmappe; bibliotekarer og historikere gik i institutionsarkiverne. Det gjaldt også det hidtil største brevprojekt, Louis Bobés 10-bindsudgave af *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekrede i Tidsrummet 1770-1827. Meddelelser af Arkiverne paa Pederstrup og Brahe-Trolleborg*, der kom i årene 1895-1931 og bl.a. rummede en del Baggese-breve. Her var der bibliografiske oplysninger og tavler vedr. slægterne, og for første gang i en selvstændig brevudgave blev lemmata og de tilhørende noter placeret bagi, og generalregisteret i bd. 10 angav både personernes profession og årstal.¹⁹

c) Den historiske kildekritik og udgivertradition

Selvom Louis Bobé (1867-1951) aldrig aflagde akademisk eksamen, men på egen hånd drev studier i Rigsarkivet, og selvom hans store brevudgave, der strakte sig over 35 år, næppe var blevet til uden greve Chr. Einar Reventlows mæcenrolle, så indvarsler han de professionelle historikeres indtog som udgivere. Omkring 1890 indførte bl.a. Kristian Erslev ved Københavns Universitet undervisning i den moderne kildekritik, fremlagt i *Grundsætninger for den historiske Kildekritik* (1892) og senere i *Historisk Teknik. Den historiske Under-*

søgelse fremstillet i sine *Grundlinier* (1911, 9. oplag 1975), hvor specielt § 17-21 handler om »Kildernes Udgivelse. Teknik og Plan«. Nogle år før havde han stået bag stiftelsen af *Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie*. Erslevs øvelser i historisk metode skolede en hel generation i kritisk udgivelse af kilder og udarbejdelse af brevregester m.v., holdninger og teknikker som også kan spores i den kreds, der stod bag etableringen af *Det danske Sprog- og Litteraturselskab* (DSL) i 1911.

Gennemførelsen af en strengt historisk holdning og skoling må antages at ligge bag det skifte i litterære kredse, der i årene umiddelbart efter 1900 medførte, at respekten for førsteudgaver, oprindelig ortografi og strengt kronologisk rækkefølge næsten med ét slag fortrængte det grundlag, de mange forlagsudgaver i seneste forfatterrevision var blevet til på. Det blev historikerne, der først meldte sig med en række markante, litterære brevudgaver, først og fremmest den norske historiker og senere politiker *Halvdan Koht* (1873-1965), der havde været på studieophold i København, Paris og Berlin. I 1904 udgav han sammen med Julius Elias *Breve fra Henrik Ibsen* 1-2. Den godt 40 sider lange indledning præsenterer korrespondenterne i den rækkefølge, hvori de dukker op i brevene, og karakteriserer dem og deres forhold til Ibsen. Noterne bagi, hvor søgeordene er kursiverede og adskilt ved ny linie, følger blokvis de nummererede breve, hvis herkomst og evt. tidligere tryk også oplyses.

Halvdan Koht forfinede modellen i den endnu større udgave af Bjørnstjerne Bjørnsons breve, som kom i tobindsafdelinger i hhv. 1912, 1921 og 1932: I den godt 75 sider lange indledning til bd. 1 beskrives Bjørnsons biografi og virke 1857-70 (hans »levnet og skrifter«!), kronologisk spejlet i korrespondenterne. Oplysningerne bagi følger bogens sider, og der er både et (ganske vist nøgent) personregister og et genreopdelt værkregister. Vel fandt der senere en vis typografisk forfinelse og variation sted, men Kohts forudgående research og hans tilrettelægning af kommenteringsarbejdet, fordelt på en beskrivende og karakteriserende indledning, oversigt over brevmodtagere, efterstillede, lemmatiserede punktkommentarer og fin-

delte registre (samt illustrationer og facsimilegengivelser af enkelte breve) blev en grundmodel, der satte en standard for videnskabelige brevudgaver, som har været gældende siden.

Det første danske eksempel (der dog ikke helt holdt Kohts mål) var – efter Bobés aristokratiske familiekreds – udgivet af to af Kristian Erslevs elever, historikerne Aage Friis (1870-1949) og P. Munch (1870-1948): *Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger. En Samling Breve 1860-89, 1-2, 1914-15, ialt 875 sider*. Udgaven var den hidtil mest omfattende udgivelse af en enkelt brevveksling, samtidig med at dens sidste brev lå blot 25 år tilbage i tid. Brevene er ikke nummererede; i indskud imellem dem giver udgiverne en almindelig læsevejledning, mens de egentlige og meget solidt gennemarbejdede punktkommentarer findes bagi, samlet og opdelt efter udgavens sider, men sådan at der henvises med notetal hertil fra teksten. Der er altså ikke foretaget en lemmatisering. »Navnefortegnelsen« indholder under ét både navne, titler på skuespil og roller i dem. Af navnene er nogle (delvis) *med*, nogle *uden* årstal; profession angives overalt.

Under henvisning til Johanne Luise Heibergs mangelfulde skolegang og familiens ønske er retskrivning og tegnsætning i brevene lempeligt korrigeret. Indledningen er kort, meddeler blot det nødvendige og karakteriserer ikke de to som brevskrivere. Som det fremgår, ligger udgavens kvaliteter i hoveddisponeringen af opgaven og først og fremmest i tilvejebringelsen af noternes mange, præcise oplysninger, derimod ikke i karakteristikken og detailudførelsen, ligesom man idag næppe havde korrigeret teksten.²⁰

d) DSLs brevudgaver 1932ff.

I 1919 udgav DSL Ewalds breve som en del af hans *Samlede Skrifter*, men uden indledning eller kommentar; da selskabet på samme måde udgav Blichers breve som en del af hans *Samlede Skrifter* (bd. 31-32, 1932-33, udg. af Johannes Nørvig, trykt med fraktur), lå det i udgavens indretning, at der ikke var nogen særskilt indledning, men udgivelsen har dog en række nyskabelser. For alle breve oplyses pro-

veniens og evt. tidligere tryk, ligesom alle *udeladte* breve på deres plads i brevrækken meddeles i *regist*, dvs. ved en kortfattet registrering af indholdet – eller som det i en anden DSL-udgave og i den kildekritiske tradition formuleres: »(...) saaledes, at alle positive Data medtages og Tankegangen i Brevet følges« (Forordet til *Oehlschlägers Breve* bd. 4, 1947). Kommentarerne bagi er lemmatiserede og henviser desuden med side- og linietæller (der er dog ingen linietæller i teksten!); den samlede udgaves personregister dækker også brevene, men til brevbundene er der et særskilt register over *værker* af såvel Blicher som andre.²¹

Først i løbet af 1930'erne kom DSLs (og lignende institutioners) tilrettelægning af selvstændige brevudgivelser på plads, og det skyldtes først og fremmest Helge Topsøe-Jensen og Morten Borups indsats, senere suppleret af udgivere som Carl S. Petersen, Svend Larsen, Daniel Preisz og Torben Nielsen. Men samtidig med at disponering og udførelse ensartes og stabiliseres på meget højt niveau, finder der i flere tilfælde en indholdsmæssig udspiling og detaljering sted, som enten gør kommentarens omfang uforholdsmæssigt stort eller fører til, at projekterne ikke kan føres til ende og står tilbage som torsoer. Det gælder f.eks. udgaven af Oehlschlägers breve (1945-96), hvoraf registeret til 2. række måtte udskydes, og kommentaren til 3. række aldrig udkom. Da den store udgave af H.C. Andersens dagbøger (1971-77) blev planlagt, renoncerede man nødtvungent på kommentering og løste i stedet for opgaven med en lang række registre.

Helge Topsøe-Jensen (1896-1976) var formand for DSL 1948-71, og i 40-års beretningen fra 1951 fremhævede han de store brevudgaver som »et Materiale, der altid har indtaget en høj Plads mellem Kilderne til den danske Litteraturs Historie« (s. 44). Selv koncentrerede Topsøe-Jensen alle sine brevudgaver om H.C. Andersen. I den første af dem, *H.C. Andersens Breve til Therese og Martin R. Henriques 1860-75* (1932), var indledningen endnu skrevet af en anden (Paul V. Rubow), men udgaven fulgte ellers i alt væsentligt Halvdan Kohts Bjørnson-model.²² I *H.C. Andersens Brevveksling med Edvard og Henriette Collin* (DSL, 1933-37, sammen med Carl Behrend) ind-

førtes en opdeling med brevene i bd. 1-4 (udaterede breve og koncepter sidst i bd. 4) og – for første gang – et selvstændiggjort apparat med punktkommentarer i bd. 5, mens bd. 6 rummede en karakteriserende indledning, lister over savnede breve og illustrationer, værkregister (opdelt efter genrer, samlinger og enkelttekster), stedregister, sagregister og personregister med angivelse af årstal, profession og nationalitet. Udgravens tekst er forsynet med linietæller, som udnyttedes ved lemmatiseringen.

Det var vanskeligt at forestille sig forbedringer af den gennemtænkte og fremragende udførte udgivelse. Den blev da også gentaget i *H.C. Andersens Brevveksling med Jonas Collin den ældre og andre Medlemmer af det Collinske Hus* 1-3 (DSL, 1945-48) og den er, med nogle typografiske varianter, at betragte som DSLs standardmodel. Det var den, Morten Borup (1894-1989) fulgte, blot med den detailvariant at der blev indsat en levende kolumnetitel i kommentaren, som gør det lettere at slå frem og tilbage. Morten Borup udgav over ca. 40 år følgende brevudgaver:

Georg og Edvard Brandes. Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd 1-8 (med Francis Bull & John Landquist), DSL, 1939-42

Heibergske Familiebreve, 1943

Breve og Aktstykker vedrørende Johan Ludvig Heiberg 1-5, DSL, 1946-50

Christian Molbech: Brevveksling med svenske Forfattere og Videnskabsmænd 1-3, DSL, 1956

Emil Aarestrups Breve til Christian Pedersen, 1957

Mellem klassiske Filologer. Af Niels Bygom Krarups Brevvekslinger, 1957

Breve fra og til Meir Goldschmidt 1-3, 1963

Meir Goldschmidts Breve til hans Familie 1-2, 1964

Breve til og fra Holger Drachmann 1-4, DSL, 1968-79

Breve fra og til Christian Winther 1-4, DSL, 1974

Poul Møller og hans Familie i Breve 1-3, DSL, 1976

Georg Brandes. *Breve til Forældrene 1859-71*, 1-3, DSL, 1978

Georg Brandes og Emil Petersen. *En Brevveksling*, 1980

Men da Carl S. Petersens registerbind til 1. række af Oehlenschlägers brevveksling udkom i 1950, var her både tidstavle og register over »paatænkte, ufuldendte og uudgivne Arbejder«, og i Morten Borups *Breve og Aktstykker vedrørende Johan Ludvig Heiberg*, også 1950, var der udvidet med registre over *andres* værker. Nu var gode indfald dyre! – »Jeg tilføjede«, skrev Topsøe-Jensen sidenhen og med et underfundigt pointeret adverbium, – »Jeg tilføjede da i min Udgave: 'H.C. Andersen og Henriette Wulff. En Brevveksling' (I-III, 1959-60) en Fortegnelse over Bøger, Andersen havde læst, Billeder han havde set og Musik, han havde hørt«. Tilbageblikket – der hedder »En Register-Arbejder siger Farvel og Tak!« – er skrevet som indledning til H.C. Andersen-dagbøgernes registerbind; de indeholder et (iøvrigt meget nyttigt!) register over navne i registeret!²³

»Udviklingen« af registre til brevudgaver forløber øjensynlig som en celledeling: Hver gang et led selvstændiggøres, detaljeres det, vokser, deler sig påny, detaljeres, vokser osv. Problemet er, at væksten i de selvstændiggjorte dele er ukontrolleret; i modsætning til en ledsagende fortolkning, der hele tiden må spørge til sin egen relevans og kohærens, møder detaljering af kommentarer og registre ingen modstand; der skal ikke argumenteres for en udspiling af søgemulighederne, for man kan jo aldrig vide, hvor en læser vil slå ned, eller hvilke aspekter eller tangenter i et brev der vil blive forfulgt. Brevudgaver indeholder i sagens natur ikke tekstkritik, og med mindre det drejer sig om en jargon eller et arkansprog som det særlige Bakkehussprog i Oehlenschlägers brevveksling med Kamma Rahbek, er der sjældent brug for sproglige kommentarer eller oplysninger. Derimod vil der være behov for mange realkommentarer, fordi breve relaterer sig til virkeligheden og ikke som et fiktivt værk er internt organiseret.

I sin indledning til H.C. Andersen-udgaven fra 1933 anlagde Topsøe-Jensen et klart perspektiv for kommenteringen:

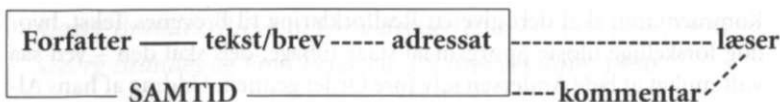
Kommentaren skal dels give en Realforklaring til Brevenes Tekst, hvor dog forskellige uløste Spørgsmaal staar tilbage; dels skal den – ved saa vidt muligt at lade Andersen selv føre Ordet gennem Uddrag af hans Almanakker og Dagbøger – supplere og uddybe Fremstillingen i Brevene og i en Række Tilfælde markere den Stemningsbaggrund, paa hvilken de er skrevet eller modtaget. (bd. 6, s. 12)

Perspektivet er biografisk, ordet er Andersens. Brevene udgives som en kilde til forståelse af H.C. Andersens personlighed, hvadenten interessen herfor er begrundet alene i hans menneskelige værd, hans psykes komplekse karakter, eller den er afledt af hans værdi som forfatter.

I Oehlenschlägerudgaven, der karakteristisk nok ikke har en fokuserende indledning af den type, Svend Grundtvig etablerede, og bl.a. Topsøe-Jensen og Morten Borup forfinede, forgrener kommentaren sig i alle retninger; dens perspektiv er ikke én biografi, endsige korespondenternes, men bredt kulturhistorisk; brevene bliver en anledning for udgiver til at fremlægge erhvervet viden; kommentarerne er en (isoleret set fremragende) kilde til viden om litterære og kulturhistoriske forhold i første halvdel af det 19. århundrede. Kilden vælder støt, og for den, der ikke er frivømmer, bliver der langt til bunden. Og dybden kan måles: I Borups udgaver udgør den samlede kommentering som regel ca. 33% af tekstens omfang, i Christian Winther-udgaven undtagelsesvis 50%; i Oehlenschlägerudgaven lå tallet i 1. brevrække på 50% + registeret, i 2. brevrække (hvor der ikke er noget register) var det steget til 70%.

e) Hermeneutisk refleksion

Før et aktuelt eksempel på brevkommentering bliver gennemgået i det følgende afsnit, forsøges kommenteringens relationer sammenfattet og anskueliggjort i en lille model, der under den videre diskussion kan tjene som reference:

Læser og tekst er fjernet fra hinanden i tid (men jo ikke i rum). Kommunikationen kan være mere eller mindre forstyrret eller brudt, markeret ved en stiplet linie. For at rette op på det forhold skyder læseren sig ved kommentarens hjælp ind på brevet eller teksten og ofte også ind på konteksten, dvs. de mest nærliggende tekstrelationer, personrelationer, referencer af litterær, mytologisk og geografisk art, i videre forstand »samtiden«. Optrukne linier markerer en kommunikation, der er intakt, evt. oprettet af læseren selv.

Kommenteringen kan gå ud over anledningen, enten i punktkommentaren som i Oehlschlager-brevene eller i et *andet* billede af samtiden end komediens og Holbergs, sådan som det var tilfældet i Sven Gundels indledning til *Erasmus Montanus*. Men samtidens eller rette-re datidens forudsætninger kan – i forhold til f.eks. en forfatters særlige forudsætninger – være et temmelig løst og differentieret fænomen; måske blot en blankocheck til kommentators indlevelsesevne.

Vilh. Andersen hævdede i sin indflydelsesrige metodik *Dansk Litteratur. Forskning og Undervisning* (1912), at den sproglige kommentar skulle bestemme ordenes tidsbundne valeur – »(...) gengive Stilen dens Friskhed og Ordene deres Aktualitet«. Tilsvarende skulle realkommentaren oplyse »alle Værkets Hentydninger til og Forbindelser med Datidens offentlige og private Liv«. Sammenfattende var det kommenteringens opgave »at gøre Læsningen præsent ved at give Læseren Samtidens Forudsætninger – at 'stemme' Forstaaelsen (...)« (s. 9).

Vilh. Andersens formulering er blevet gentaget og reformuleret centrale steder i kommenteringstraditionen: hos Topsøe-Jensen, med nogle interessante nuanceringer i Mette Winges artikel »kommentar« i *Gyldendals Litteraturlleksikon* (bd. 3, 1974, s. 45), i et af de første bind i *Danske Klassikere*, 1986,²⁴ og i kommentaren til *H.C. Andersens Eventyr* (bd. 7, 1990, s. IX). Senest i »Introduktion til

kommenteringen« i *Søren Kierkegaards Skrifter* (bd. K1, 1997, s. 50), hvor det – efter nogle præcise bemærkninger, der tjener til at begrænse kommentarernes omfang – mere principielt hedder:

Det har været et krav til kommentarerne, at de skulle fungere produktivt i forholdet mellem læser og tekst, hvorfor man også vil kunne se, at *parafrase* af bibelske skrifter og klassiske myter langt hypigere end førhen er blevet bragt i anvendelse. Kommentarerne har til opgave at gøre læseren samtidig med teksten, ikke at gøre teksten samtidig med læseren; den sidste opgave er læserens, ikke kommentators.

Efter min opfattelse er det en uafklaret formulering; dens første del placerer – rigtigt – kommenta(to)ren *mellem* læseren og teksten; en parafrase er læsers/kommentators aktuelle om- eller genskrivning af et forlæg for, 1) at bringe det i forhold til en senere tids forudsætninger, jf. denne artikels begyndelse; 2) at forstå tekstens forhold til det, der parafraseres. Det er ikke at gøre læseren *samtidig* med teksten, men at nærme sig til den og at forholde sig til den ud fra et – mere eller mindre – bevidst forhold til egne forudsætninger. Det vil sige, at læseren udnytter en kommentar til i en dialektisk proces (der kan reflekteres i kommenteringens hermeneutik) at fjerne sig fra sig selv og at nærme sig teksten; i den proces brydes den umiddelbare forståelse, og tekstens særlige karakter bevidstgøres i dens historisk betingede forskellighed fra læserens position. Det er i virkeligheden det samme som at indlede en forståelse af teksten og muligvis – som det hed i denne artikels indledning – at forstå teksten eller datiden bedre (anderledes), end forfatteren selv forstod den. Læseren bliver hverken samtidig med teksten – eller omvendt. Den gode kommentering opretter en kvalificeret mellemproportional og placerer sig i et refleksionsskabende punkt mellem læseren og teksten. Den går ikke bag om eller uden om teksten for at fortabe sig i datidens kulturhistorie; den går heller ikke subjektivt fortolkende ind i teksten. Tiltrukket af teksten leder den læseren hen imod den.

Vilh. Andersens opfattelse af kommenteringens opgave er en udløber af den oplevelsesæstetik, der er fundamentet under hans tidli-

ge produktion og metodebogen fra 1912. Den var han langt fra ene om. Den findes tilsvarende, men mere generelt formuleret, hos filosofen Victor Kuhr i bogen *Æsthetisk Opleven og kunstnerisk Skaben* (1927), og den er gjort til program i tidens eneste fortolkningslære, teologen Frederik Torms stadig læseværdige *Nytestamentlig Hermeneutik* (1928). Man kan undre sig over, at oplevelsesæstetikens naive hermeneutik, forestillingen om den selvforglemmende samtidighed eller identifikation med teksten, er blevet gentaget og gentaget og stadig opfattes som en gyldig formulering.

En lidt martialske sammenligning kan sætte sagen på spidsen. Under Golfkrigen fremhævede militæranalytikere, at alle undersøgelser siden 1. verdenskrig havde vist, at af de soldater, der er midt i et slag, er det i reglen kun en brøkdel – så vidt jeg husker 10-20% – der er i stand til at opfatte, hvad der i grunden foregår omkring dem, til at have overblik og agere strategisk relevant i forhold til det. Man må forestille sig, at de samtidige læsere, der blev udsat for f.eks. Holbergs eller Kierkegaards artilleri har befundet sig i en tilsvarende situation. Først efter kamphandlingerne sætter receptionens første refleksion ind, og til sidst kommer historikernes centralperspektiviske bagklogskab. Ingen før dem har formentlig haft så mange informationer om teksten, om forfatterens forudsætninger og om tekstens virkningshistorie. Dvs. alt det, der har medvirket til at give teksten betydning, omfatte den med mikroskopisk interesse, underkaste den intens analyse og forstå den i et historisk, kontekstuel perspektiv. Men det er ikke samtidens forudsætninger, (litteratur-)historikerne dermed giver læserne.

Det er ikke et argument for at undlade kommentering, men for at udvikle en større hermeneutisk bevidsthed om, hvordan kommentering begrundes, og hvad den indebærer. Det er, som om den intense diskussion af hermeneutikken i den første og ikke mindst den sidste halvdel af det 20. århundrede er gået den filologisk-historiske kommenteringstradition forbi, og som om den positivistiske selvforståelse, der var et stærkt element i den historiske kildekritik af Er-slevs skole, uanfægtet har holdt sig.

Vi skal senere se, hvordan disse spørgsmål om kommentering afspejlede sig i DSLs tidlige planer og udgaver, men inden da afsluttes afsnittet med et moderne eksempel, der viser nogle af brevkommenteringens detailmekanismer.

f) Eksempel på kommentering (2)

Kirsten Dreyer, der tidligere har udgivet brevvekslingen Kamma Rahbek/Christian Molbech, publicerede i 1997-98 de næsten 400 breve mellem H.C. Andersen og B.S. Ingemann og hans hustru, Lucie. Det var den sidste af digterens store korrespondancer, der hermed forelå i sin helhed, men flere af brevene havde dog været trykt i en tidstypisk udgave fra 1877-78, dvs. stort set uden kommentarer. Det er der nu rettet op på, for til de 606 sider tekst er der 470 sider apparat, hvilket svarer til en kommenteringsgrad på ca. 78%.

Problemerne i den righoldige kommentar ligger ikke så meget i dens meget få mangler og fejl. De ligger derimod i dens volumen.²⁵

Ifølge indledningen har udgiveren med den efterstillede detailkommentar haft to formål:

For det første skal den give en realforklaring til brevenes tekst i videst muligt omfang, om end enkelte spørgsmål desværre ikke har kunnet opklares. For det andet skal den supplere og uddybe teksten, markere stemningsbaggrunden for brevene, specielt Andersens, gennem citater fra andre breve fra brevskriveren og for Andersens vedkommende endvidere fra hans dagbøger og almanakker. Endelig indeholder den oplysninger om tilblivelsen m.m. af de to digteres værker, der omtales i teksten, ligesom der gøres rede for skuespillenes opførelser på danske teatre. (bd. 1, s. 20)

Første formål er realforklaring eller nok snarere *realoplysninger*; forklaringer, ikke mindst realforklaringer, er vistnok en vidtløftigere sag – og med et tydeligere (historisk) subjekt? Det er karakteristisk, at oplysningernes omfang ikke begrænses til det relevante, men meddeles i videst muligt omfang. Andet formål rekapitulerer Topsøe-Jensens fra 1933, dog med en tydelig accentuering af Andersen-

præferencen. Men ret beset omfatter kommentaren endnu to områder: genetiske oplysninger om værkerne og teaterhistoriske om premierer m.v. (Man får undskyldte pindehuggeriet her, der forhåbentlig legitimeres af den efterfølgende dokumentation.)

Hvordan kommentarens volumen bliver til, viser f.eks. H.C. Andersens brev til Ingemann den 26. 9. 1834, ikke længe efter hjemkomsten fra den store Italiensrejse. Det fylder 127 linier, kommentaren 215. (Udgaven 1878 havde 3 kommentarer på ialt 4 linier. Det forholder sig selvfølgelig ikke sådan, at de 4 linjer er udtryk for, at »samtiden« var bekendt med, hvad der står i de 211 nye linier hos Kirsten Dreyer.) Brevet indledes således, idet jeg understreger de lemmatiserede led:

Kjære, gode Professor!

Nu er jeg da i Rolighed, ja har været det i næsten 14 Dages Tid, saa jeg i Grunden kunde og burde have skrevet før, men i hvormeget jeg dagligt tænkte derpaa, blev det dog ikke noget af, thi min Novelle beskæftigede mig saa meget at jeg maatte skrive og kun skrive paa den.

Til det første lemma lyder kommentaren i bd. 3, s. 86:

i næsten 14 Dages Tid] ved hjemkomsten 3.8.1834 flyttede A midlertidigt ind hos kommandør Wulffs på Søkadetakademiet, der siden 1827 havde til huse i Bredgade 183 (nu nr. 76), inden han 1.9. flyttede til Nyhavn 280 (nu nr. 20) 2. sal, hvor han fik to værelser, ét til gaden og ét til gården, hos skipperenken Karen Sophie Larsen, f. Kjøller (ca. 1797-1862), hvor han blev boende til 1.12.1838. Se i øvrigt Nygaard 83, 98-101.

Omgivet af for- og efterhistorie falder den centrale oplysning, datoen for den faste bopæl, midtvejs i et meget langt og sammenhængende sætningsforløb. Den er omgivet af så mange sekundære oplysninger, at de fleste sikkert skal læse to gange for at få fat på den. Man kan forsøgsvis skematisere kommentarens systematik, idet indrykning markerer kommenteringens hierarkiske niveau:

Forhistorie

- præciserende datering (3.8.1834)
- lokalisering (midlertidig bopæl = Søkadetakademiet)
 - adresse
 - relation (titel, navn = Wulff)
 - historie (siden 1827) og nutidig lokalisering (nu nr.)

Aktuel historie = dato for fast bopæl = 1.9.1834 = brevets tidsrelation

- lokalisering + nutidig lokalisering
- præcisering (2. sal)
 - yderligere præcisering (antal værelser, placering)
- relation (K.S. Larsen)
 - biografi
 - ægtestand
 - herkomst
 - fødsel/død

Efterhistorie

- fraflytning

Henvisning/bibliografi

- Nygaard

Kommentaren til omtalen af »min Novelle« (= romanen *Improvisatoren*) i samme sætning oplyser, hvornår den blev påbegyndt, hvem den blev inspireret af og hvornår den blev nedskrevet; herefter et indskud om de værker, Andersen læste undervejs, den fortsatte nedskrivning, afslutning, trykning og udgivelse; hvert led med henvisning til de breve, der giver detailoplysningerne, afrundet med generelle henvisninger, ialt 16 linier.

Senere i brevet (linie 74-76) skriver H.C. Andersen:

I Mandags saae jeg Bournonvilles Elev, vor nye Dandserinde Jomf: Grahn, hun er ganske nydelig, synes at have Taglioni til Forbillede og er den første Dandserinde jeg har seet udenfor Paris.

Kommentaren til det midterste lemma lyder:

Jomf: Grahnl Lucile Grahnl (1819-1907); blev tidligt sat ind på Det kgl. Teaters danseskole og fik sin første rolle i 1829. Var med Bournonville på studierejse i Paris i 1834 og havde 23.9. s.å. sin egentlige debut i en pas de deux i operaen 'Den stumme i Portici'. Blev med sin virtuositet, sans for mimik og fuldendte gratie hurtigt ballettens førende kunstner og Bournonvilles mest talentfulde elev. Efter et gæstespil i Paris 1838 blev forholdet til B. gradvist skærpet pga. hendes selvstændighed, og 23.2.1839 optrådte hun sidste gang i Danmark. Turnerede i de flg. år i hele Europa og var 1858-61 leder af balletten ved Stadtteatret i Leipzig og 1869-75 ved Hofteatret i München, hvor hun boede til sin død, og til hvilken by hun testamenterede sin formue. A var en stor beundrer af hendes kunst og meget indtaget i hende (jf. BHH 94; 266). Danserinden i 'Den standhaftige Tinsoldat' ses traditionelt som en hilsen til Lucile Grahnl (Eventyr VII 44). Han opsøgte hende også flere gange i udlandet, omend han blev mere kritisk overfor hendes personlighed (Robert Neiiendam: 'Lucile Grahnl', 1963, 60ff.)

Notens oplysninger kan systematiseres således:

Identifikation

- navn
- årstal
 - biografi/karriereforløb I (til 1834)
 - elev
 - første rolle
 - studietur
 - debut
 - dato
 - rolle
 - stykke
 - karakteristik
 - biografi/karriereforløb II (efter 1838)
 - gæstespil → exit DK
 - turné
 - Leipzig
 - München
 - død
- testamente

Relation

- > As beundring
 - > henvisning til breve
 - > henvisning til eventyr [fra 1836]
 - > bibliografi
- > møder
- > As holdning

Bibliografi

Den centrale oplysning – at H.C. Andersen den 23.9. 1834 i Det kgl. Teater så balletdanserinde Lucile Grahn i D.F.E. Aubers (og Scribes) opera »Den stumme i Portici« – er vanskelig at fange, fordi den er indlejret i en biografisk skitse. (Komponisten må man selv finde frem til i kommentarbindets (i indholdsfortegnelsen uspecificerede) »Værkregister«, under »Andres værker«, i underkategorien »Musik, operaer og balletter«; et øjeblik får man det indtryk, at Lucile Grahn debuterede i Paris.)

De to sidste eksempler (*Improvisatoren* og Lucile Grahn) viser, at det er monografiens, hhv. biografiens afrundede, episke forløb, der ligger bagved som oplysningernes integrationsform. Oplysningerne er hverken ved deres form eller indholdsrelevans *en del af* brevenes beretning; de skiller sig selvstændigt ud og udgør en *mise-en-abîme*, en historie *i* historien, måske endda snarere en historie *uden for* historien. Det er en struktur, der ligefrem tvinger kommentator til ikke at lade noget led i monografien eller biografien udfyldt (uforklaret); og da det i hvert led kombineres med udførlig dokumentation, sætter væksten ind. Det karakteristiske for de to eksempler er, at de formerer sig på samme måde, som vi så registrene gøre det: Gennem selvstændiggørelse åbnes der for detaljering, vækst, deling/segmentering, ny detaljering osv. Lucile Grahn får sin egen historie, hvis led hver for sig kan udbygges; den afgørende oplysning, læseren søger, er blevet integreret i en anden historie (en ny *accessus*).

I den første kommentar om Andersens nye bolig er integrationsformens sproglige udtryk én lang periode; inden for dens ramme er

hvert eneste led – med stor omhu og megen, præciseret viden – udbygget til »videst muligt omfang«. For at følge med må læseren ofre sætningsforløbet så stor opmærksomhed, at den relevante oplysning fortaber sig.

Det systematiske røntgenbillede af kommentaren eksponerer de oplysninger, en kommentator kan have brug for at opsøge, kontrollere, præcisere – og evt. bortvælge.²⁶

Emnerne er bl.a. følgende:

Kronologi/datering

Personalia (herunder årstal, genealogi, biografi)

Tekstforhold (herunder genesis, udgivelse/opførelse, reception, virkningshistorie, paralleller)

Geografi (lokalisering, rejserute (itinerarium, hoditologi))

Begivenheder (møder, oplevelser, læsning, teater, museer osv.)

Historie (politiske og sociale forhold)

Relationer og deres karakter (familie, venskaber, korrespondenter, kærester)

Dokumentation (citation, verifikation, bibliografi)

Deformer, hvori oplysninger efterprøves eller gives, kan være:

Korrektion

Præcisering

Detaljering

Komplettering

Segmentering (leddeling, som f.eks. i biografien ovenfor)

Repetition

Resumé

Parafrase

Polemik

Niveauet må nøje afpasses efter, hvad der *generelt* er kommentarens hovedsigte, og – i overensstemmelse med det – hvad der *i det enkelte tilfælde* er relevant. Irrelevans, redundans og ophobning af data

(»Zahlenfriedhöfe«, tal-kirkegårde kaldes det på tysk) er kommenteringens klassiske afdrift.

Kommenteringens hovedsigte spiller en væsentlig rolle. Kildekritikken omformede den romantiske interesse for breve til studiet af breve som kilder til genetisk, biografisk og litteraturhistorisk forståelse, og det spor fulgte de videnskabelige udgivelser og den rigt udfoldede kommenteringstradition i årene efter århundredskiftet og specielt efter 1932.

Den frodige brevkommentering har haft i hvert fald to følger, som her skal trækkes frem. For det første, at kommenteringen af *fiktionsværker*, der endnu var under udvikling, blev stærkt påvirket af brevudgaverne, for det andet, at der måtte indfinde sig en reaktion på væksten. Det første bliver emnet for det næste afsnit, her skal vi kort registrere reaktionen.

Fra omkring 1980 og fremefter er der fremkommet en række publikumsorienterede *læseudgaver*. De vender ikke tilbage til den spartanske praksis i de »guldalderbreve«, der blev publiceret i sidste del af det 19. århundrede, men de er ligesom dem blevet til i en alliance mellem privat initiativ og forlagsmæssig interesse.

Forlagene kan bedre sælge læseudgaver uden for stort (og dermed jævnt og præcist) apparat og i hvert fald uden nummerering, linjetæller og andet, der signalerer videnskabelig eksklusivitet. Iøjnefaldende eksempler er Frans Lassons store udgaver:

Karen Blixen: Breve fra Afrika 1914-31, 1-2 (1978)

Sophus Claussen og hans kreds. En digters liv i breve 1-2 (1984)

Den unge Jægers breve 1944-56 (1993)

Karen Blixen i Danmark. Breve 1931-62, 1-2 (1996)

I Sophus Claussen-udgaven er de kortfattede kommentarer – som titlen signalerer – stærkt styret af en biografisk interesse, og f.eks. hvad det pressehistoriske angår, som spillede en væsentlig rolle for forfatterskabet, bliver læseren ladet helt i stikken. Den biografiske hovedinteresse og formentlig også hensyntagen til et dansk læsepubli-

kum styrer ligeledes brevudvalget; selv ret perifere, danske brevvekslinger er taget med, mens der ikke ofres et ord eller brev på Sophus Claussens betydelige internationale (franske og italienske) relationer og korrespondance.²⁷

Lassons brevbind er ikke uden kvaliteter, og bortset fra de indskudte, biografisk causerende manchetter er hovedindretningen en typografisk modifikation af DSL-modellen. Og samtidig med at man resigneret ser i øjnene, at udgiver og forlag piller rosinerne af kagen og dermed blokerer for en større, videnskabeligt tilrettelagt udgivelse, må man spørge sig, om disse breve ellers ville være kommet frem?

Et andet eksempel er Carl Erik Bay og Elias Bredsdorffs udgave af *Henrik Pontoppidans breve* 1-2, 1997, hvor kommenteringsniveauet dog er højere og det gængse apparat suppleret med en biografisk oversigt (tidstavle) og et værkregister (bøger). Indledningen er (som også hos Lasson) kortere, mindre systematisk og karakteriserende end hos Topsøe-Jensen og Borup, bl.a. fordi der må bruges plads på at diskutere udvalget (5/6 af de ca. 3000 breve er sorteret fra) og betimeligheden af overhovedet at udgive dem, eftersom Henrik Pontoppidans testamentariske bestemmelse var, at ingen af hans breve måtte trykkes.

Om kommenteringen hedder det:

Udarbejdelsen af kommentaren sigter på det niveau, som har en umiddelbar betydning for forståelsen af teksten. Ellers henvises der til mere konkrete kildesteder, som kan give læseren yderligere oplysninger. For at gøre brevudgaven læservenlig har udgiverne søgt at forenkle og smidiggøre 'apparatet'. Det er derfor anbragt på samme side som brevet ud fra den betragtning, at indholdet for størstedelens vedkommende både tidsmæssigt og logisk ligger forud for forståelsen af teksten.

Hvis et brev ikke er selvkommenterende eller forklares af det umiddelbart forstående, står der foran brevet en 'manchet', som skulle give forudsætningen for den generelle forståelse af det. Mere specielle og konkrete oplysninger indgår i selve brevtteksten som skarpe parenteser, hvis de er korte. Længere forklaringer er sat som noter nederst på siden. Når der refereres til forhold efter brevdatoen er kommentaren anført efter brevet. (s. 10f.)

I modsætning til de store, videnskabelige udgavers efterstillede kommentarer tvinger læseudgavens integrerede model til stor kortfattet-hed; læseren undgår ophobning af ligegyldige detaljer. Prisen er, at indledningerne på én gang bliver knappe og løse, brevudvalget for smalt og de korte noter ujævne og i for høj grad præget af, hvad ud-giverne fandt relevant.

5. Større værkudgaver 1900-2000

a) Et forspil

Sammen med Lis Jacobsen var Carl S. Petersen (1873-1958) i 1911 blandt stifterne af Det danske Sprog- og Litteraturselskab og blev siden formand 1931-46. Umiddelbart inden havde han iværksat to udgaver, som markerer et klart skifte i forhold til Liebenbergtraditionen, hvis store udgaver nu lå mere end 50 år tilbage. Den første var Fr. Paludan-Müllers *Poetiske Skrifter i Udvalg* 1-3 (1909) med et fyldigt forord om principperne, en indledning og en kommentar (her bruges ordet vist første gang på et deltitelblad/overskriftsniveau). Værkerne bringes i strengt kronologisk rækkefølge efter tilblivelses-tidspunktet (ikke udgivelsen), men – efter nogen overvejelse – i den sidste version, som var Fr. Paludan-Müllers testamentariske vilje. Kommentaren er fyldig, men alligevel kortfattet og gør gennem store citater rede for modtagelseskritikken, hvad der nok kan virke inkonsekvent, da det ikke er førsteudgaverne, der trykkes.

Året efter udkom Vilh. Andersens store biografi *Paludan-Müller* 1-2 (1910), og Carl S. Petersen anmeldte den i dagbladet *Riget* den 21. 12. 1910, hvor han rettede et skarpt angreb mod dens »farlige« biografiske metode og dens fantasifostre:

(...) der maa en Gang sættes et Skel mellem videnskabelig Litteratur-Historie og en psykologisk Digtning, der, som det hedder i Subskriptions-indbydelsen til Vilh. Andersens Bog, vil 'kappes med den moderne Romans Menneskeskildring', og dette maa saa meget mere gøres, som 'Digtningen' for Tiden har en betænkelig Tendens til at brede sig paa Litteraturhistoriens Bekostning og forkvakle dens Resultater.

Vilh. Andersen besvarede angrebet på den vidtløftige biografisme med en af sine meget få metodiske artikler; den undsagde *biblioteksskolen*, hvortil foruden Carl S. Petersen hørte forgængerne E.C. Werlauff og Chr. Bruun, jf. tidligere om den kulturhistoriske kommenteringstradition:

Afgørende for disse Forskere er, at de opfatter en Forfatter, ogsaa en Digter, som et Antal Bøger, som der ved Hjælp af andre Bøger (Breve, Blade osv.) kan skrives ‘Antegnelser’ til. Hvad der kommer ud af dette Arbejde viser ofte meget smukt hvad et Bibliotek kan bruges til, af den, der ved at haandtere det. Gennem kultur-, litteratur- og sproghistoriske Anmærkninger knyttes det enkelte Værk ligesom ved Traade til det Milieu, hvoraf det er fremgaaet, og man føres ind i Bogverdenens Love og Sammenhæng. Faren, der truer denne Arbejdsmaade, er Pedanteriet, altsaa Mangelen paa Evne til at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt. Det er jo ikke givet, at det er netop de væsentligste Sider af en Forfatters Værk og Personlighed, der lader sig biblioteksmæssigt dokumentere.²⁸

I Paludan-Müller-udgavens kommentarer efterlyser Vilh. Andersen bl.a. henvisninger til litterære forbilleder og parallelværker som mere relevante kommentarer end Carl S. Petersens. Endelig stiller han over for biblioteksskolen en litteraturpsykologi af Georg Brandes’ skole. »Den handler om alt det i Bøgerne, som man ikke kan finde Besked om ved at slaa op i andre Bøger. Den er en Kunst for saa vidt som den kræver psykologisk Takt og en opøvet Evne til at efterføle eller genopleve en personlig Udvikling«.

Her reformuleres nu en front som den ældgamle mellem på den ene side den historisk-grammatiske eksegeese med dens fremhævelse af *sensus literalis*, senere fornyet med reformationens insisteren på *sola scriptura*: det forhold at skriften, filologisk kommenteret, udlægger sig selv og ikke behøver nogen kirkelig autoritets mellemkomst – og på den anden side den allegoriske og senere skolastiske fortolkningstradition med dens vægt på *sensus spiritualis* eller den overførte betydning.²⁹

Formentlig på grund af de meget divergerende synspunkter i

1910 blev Vilh. Andersen aldrig medlem af DSL, selvom han støttede selskabets oprettelse, og man kan også sidenhen spore en betydelig konflikt mellem »biblioteksskolen« og universitetets »allegorikere«; f.eks. når den håndfaste kirkehistoriker J.O. Andersen langede ud efter fortolkernes »ætervaderi«, og kunsthistorikeren Christian Elling elskværdigt holdt afstand til kildekritikkens »hængedynd«. Eller når højliteraterne – her i senere, nykritisk regi – kritiserede positivismen for perspektivløs petitessejagt og manglende sans for *væsentlighed* (Vilh. Andersens ord igen) – og anklagen omvendt lød på overfortolkning, strukturalistisk modelrytteri og manglende respekt for litteraturhistoriske kendsgerninger.

Konflikten mellem de to »skoler« var dukket op i forbindelse med spørgsmålet om Georg Brandes' ansættelse ved Københavns Universitet i 1870'erne, men han og konflikten blev som bekendt holdt ude, og den akademiske institution kom tilsyneladende ikke i splid med sig selv. Men omkring 1910 kom modsætningen altså til orde inden for murene; her kom yderligere det moment til, at den litterære fortolkning nu havde fundet sig en allieret i gymnasieskolen og Dansk-lærerforeningens udgaver, hvoraf mange, jf. Sven Gundel m.fl., stod i gæld til Vilh. Andersens undervisning.

Carl S. Petersens anden tidlige indsats var den første komplette udgave af *Ludvig Holbergs Samlede Skrifter* 1-18 (1913-63), strengt *historisk-kritisk* tilrettelagt, så man kan følge udviklingsgangen, bogstav- og ordret gengivet efter originaludgaverne og med et komplet variantapparat og tekstkritiske tillæg, efter planen suppleret af registre, ordbog, bibliografi, ikonografi, breve og aktstykker, men uden realkommentar. Ikke alt blev realiseret, men bl.a. ordbogen kom separat så sent som 1981-88 (red. af Aage Hansen & Sv. Eegholm-Pedersen). Carl S. Petersens Holberg blev – med Svend Grundtvigs udgave af faderens *Poetiske Skrifter* som forløber – således den første historisk-kritiske udgave af en nyere dansk forfatter, og det blev den linie, DSL fulgte i de kommende års praksis, selvom der fra starten var mere vidtrækkende intentioner inde i billedet.

b) Det danske Sprog- og Litteraturselskab

DSLs første store projekter inden for nyere dansk litteratur (ikke breve m.v.) blev udgaverne af Johannes Ewald (1914-24, reprint 1969), Steen Steensen Blicher (1920-34), Emil Aarestrup (1922-25, reprint 1976) og J.P. Jacobsen (1924-29). Herefter er der – måske med Brorsons skrifter (1951-56) som mellemled – et langt spring op til udgaverne af H.C. Andersens eventyr (1963-90), Sophus Clausens lyrik (1982-84), serien *Danske Klassikere* (1986ff., p.t. ca. 60 bind) og Henrik Pontoppidans *Det forjættede Land* (1997) som det første led i en udgivelse af hans romaner. Det er karakteristisk, at Aarestrup og Blichers (og til dels J.P. Jacobsens) forfatterskaber ikke indgik eller kun marginalt havde fået deres plads i forlagsudgavernes to bølger. Især det sidste bindrækkebombardement omkring århundredskiftet kunne nok få et nyt udgiverselskab til først og fremmest at programsætte projekter inden for den *ældre* litteratur. De tre forfatterskabers mange løse tryk og manuskripter blev hermed for første gang samlet og udgivet, sådan som det 75 år før havde været tilfældet med Ewalds og Staffeldts.

Udgaverne af Ewald, Aarestrup og Jacobsen medtog for første gang uudgivne manuskripter; med de historisk-kritiske udgaver holdt den *genetiske* litteraturbetragtning sit indtog. Alene udgaverne af Blicher og Jacobsen indeholder realkommentarer. Bag det ligger særlige forhold, som Ewald-udgaven kan belyse, fordi den oprindeligt var lagt anderledes an.³⁰

I DSLs første ansøgning til Carlsbergfondet i 1911 gjorde Henrik Bertelsen, Hans Brix, H. Juul-Jensen, Victor Kuhr og Niels Møller i et bilag (optrykt i 40-årsberetningen fra 1951, s. 126-130) rede for den planlagte Ewald-udgave, begyndende med en hvas kritik af Liebenbergs tekstgengivelse og variantapparat. Førsteudgaverne, ordnet kronologisk efter tilblivelsen, lægges til grund, fordi man »har Digteren ejendommeligst og friest i Værkets første Skikkelse«; desuden udgives manuskripterne. Apparatet skulle ud over varianter og manuskriptbeskrivelse indeholde ordbog, person- og stedregister og en registrering af aktstykker. Angående de sidste henviste man til sel-

skabets principper, der igen henviste til principperne i *Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie* og dets regestudgaver – m.a.o. Erslevs kildekritiske skole, som de historisk-kritiske udgaver så klart ligger i forlængelse af.

De litteraturhistoriske oplysninger, som Hans Brix (1870-1961) skulle stå for, skulle gives som en kommentar, dvs. en generel indledning og enkeltoplysninger. Indledningerne skulle rumme oplysninger om 1) værket, herunder modtagelseskritikken; 2) kilder til stoffet; 3) litterære forudsætninger og påvirkninger; og 4) værkets indre forhold (f.eks. inddeling og metrik). Særskilt skulle *Levnet og Meeningers* stilling som biografisk skrift bestemmes, tilligemed de selvbiografiske momenter i den øvrige prosa. Herefter hedder det:

Ved Siden af bør det fastslås, hvilke Indvirkninger fra samtidig fransk og engelsk Litteratur der er fremme i disse Arbejder, og hvor dybt denne Indvirkning gaar. I Digtene vil man kunne paa vise den Forbindelse, Ewalds poetiske Form har med ældre dansk Litteratur; endvidere den Indvirkning, som den klassiske Litteratur har øvet, og Samtidens Indvirkning (Klopstock). Endelig vil i Skuespillene paa lignende Maade Indvirkning fra de tre Hovedlitteraturer kunne udredes. For saa vidt disse Arbejder har Forbindelse med den øjeblikkelige Situation i Landet, klargøres denne Forbindelse.

Her bestemmes, fastslås, påvises, udredes og klargøres på bedste positivistiske (og tidlig og tydelig komparativ) vis og i den sikre overbevisning, at faktorernes art og vægt kan gøres endeligt op eller – med andre ord – at de kan indgå i et sammenfattende og helt billede, en litteraturhistorisk *syntese*.

Da udgavens første bind udkom i 1914, bekræftede forordet stort set planen; men i sjette bind (1924) opgives ordbogen under henvisning til, at *Ordbog over det danske Sprog* nu var påbegyndt; pga. pladsproblemer reduceres manuskriptudgivelsen til -beskrivelser, og »de oprindelig paatænkte sprog- og litterærhistoriske Hjælpe-midler« opgives helt. Resultatet blev en historisk-kritisk udgave som Holbergs og senere Aarestrups *Samlede Skrifter*. Den kommentere-

ring, der var under løbende opbygning i periodens brevudgaver, viste sig altså vanskeligere at gennemføre, når det gjaldt fiktion, og ikke mindst havde den syntese, der skulle integrere detailkommentarerne, vist sig problemfyldt.³¹

Den historisk-kritiske tekstedition blev på samme tidspunkt også gennemført i fire parallelt anlagte »Standartutgaver« af »de fire store« norske forfattere:

- Henrik Ibsen: *Samlede Digter-Verker* 1-7 (1918, udg. af D.A. Seip)
 Alexander Kielland: *Samlede Digterverker* 1-5 (1919, udg. af P.L. Stavnem & A.H. Winsnes)
 Bjørnstjerne Bjørnson: *Samlede Digter-Verker* 1-9 (1919-20, udg. af Francis Bull)
 Jonas Lie: *Samlede Digterverker* 1-10 (1920-21, udg. af V. Erichsen & P. Bergh)

De fire udgaver rummer fyldige indledninger, et tekstkritisk variant-apparat og bibliografiske oplysninger, men ingen sproglig eller real kommentar. Da nordmændene i 1925 etablerede *Norsk Gyldendal* og »hjemkøbte« de fire forfattere fra den danske hovedafdeling, blev der fortløbende iværksat en sproglig revision i overensstemmelse med den til enhver tid gældende norske retskrivning; de fire udgaver er på den måde blevet efterladt som en ejendommelig enklave i norsk udgivelseshistorie. Alene »Hundreårsutgaven« (1928-57) og den planlagte historisk-kritisk udgave af Ibsen (2003ff.) har senere skilt sig ud fra den norske normalpraksis.

Blicherudgaven 1920ff. blev den første store, historisk-kritiske udgave *med oplysende noter*, men med et temmelig ujævnt og typografisk meget gnidret resultat (de personalhistoriske noter af Jeppe Aakjær, de øvrige (i de fire første bind) af folkemindeforskeren Henrik Ussing, senere Georg Christensen, Johs. Nørvig og H. Topsøe-Jensen); syntetiserende indledninger som i Ewald-udgaven var ikke planlagt.

Men da DSL i 1924 udsendte første bind af J.P. Jacobsens *Samlede*

Værker, viste forestillingen om en sammenfattende karakteristisk og litteraturhistorisk placering sig at være levende endnu, for selskabets forord lovede, at der »Til Udgaven vil blive knyttet en Karakteristik af Jacobsen som Forfatter og af hans Stilling i dansk Litteratur«. Men efter sit lange forord til det første binds tekst meldte *udgiveren* Morten Borup i en lille efterskrift hus forbi:

I det foregaaende er der gjort Rede for 'Marie Grubbe's Tilblivelse og de historiske Kilder. Ved det righoldige Stof, der her for første Gang har staaet til Raadighed, har det været muligt at paavise, baade hvor grunddigt og metodisk Jacobsen har samlet Stof sammen, og hvilken Rigdom af Detailler, der er det historiske Grundlag for hans digteriske Behandling. Det behøver dog ikke at siges, at 'Marie Grubbe's Værdi ikke beror paa dens større eller mindre historiske Korrekthed, men paa dens rent digteriske Værdier. Her er dens afgørende nye Indsats i dansk Litteratur. Dog herom har andre allerede talt, og det har ligget uden for denne Indlednings Opgave at tage disse Synspunkter op. (s. XXXVII)

Heller ikke her blev den intenderede syntese altså realiseret. Over de 10 år fra 1914 til 1924 resigneres der tilsyneladende mere og mere åbenlyst over for de indledninger, der efter intentionerne skulle integrere og vel i en vis forstand også legitimere detailkommentarerne, og senere er de ikke dukket op igen, men er blevet overladt til Dansklærerforeningens udgaver, litteraturhistorier, biografier og monografier. Som et led i det samlede kommenteringsarbejde lod de sig øjensynlig ikke gennemføre på det oprindelige, positivistiske grundlag, og de psykologiske og åndshistoriske synteser, bl.a. Vilh. Andersen stod for, lod sig ikke forene med »biblioteksskolen« og kom derfor heller ikke til at fylde den tomme plads ud. Tilbage blev en detailkommentering, der i stigende omfang kunne tage ved lære af de ekspanderende brevudgaver.

Det kan her være nærliggende at sammenligne udviklingen med den spænding, der i akkurat samme periode findes inden for historiefaget og ikke mindst hos fagets ledende skikkelse, Kristian Erslev, der varmt havde støttet Lis Jacobsen i etableringen af DSL. Det stær-

ke, kildekritiske grundlag havde gjort ham til en fremragende og skoledannende historieforsker, mens han stillede sig nok så tøvende over for historieskrivningens udfordringer. DSLs første projekter veg tilsyneladende langt fra tilbage for den litteraturhistoriske sammenfatning af de mange enkeltundersøgelser, blot viste opgaven sig langt vanskeligere at løse, end man åbenbart havde forestillet sig, og man kom dermed – i omvendt orden – til at bekræfte den erslevske grundposition.

c) Eksempel på kommentering (3)

Muligheden for realkommentering af en fiktionstekst åbner sig, hver gang den – ligesom et brev – kan relateres til »virkeligheden«, hvad enten det er forfatterens liv eller »samtidens« geografiske og historiske forhold. Her ligger nogle af kommenteringens sikreste kort, og de får sjældent lov at ligge urørte, selvom det ikke nødvendigvis bidrager til en bedre forståelse af fiktionsteksten. Det viste sig i forbindelse med Jens Aage Doctors Ewaldudgave, hvor kommenteringen bidrog til først og fremmest at forstå *Levnet og Meeninger* som en selvbiografisk tekst. Biografiske oplysninger spiller naturligt nok en rolle ved kommenteringen af H.C. Andersens breve, men biografisk-genetiske oplysninger, der tillægges status af forklaringer, gør sig i meget høj grad også gældende i forbindelse med hans fiktionsværker; han havde selv slået sammenhængen an i sine selvbiografier, og forskningen har siden fulgt trop. Er en sammenhæng først blevet »påvist« eller »dokumenteret«, opgives den ikke gerne.

Et meget godt eksempel drejer sig om slutningen af eventyret »Klokken« (1845), hvor den fattige konfirmand og kongesønnen til sidst mødes i solnedgangen. I kommentaren til den tekstkritiske udgave af eventyrene (bd. 7, 1990, s. 134) oplyses det i den forbindelse, at »tanken om naturvidenskabens og digtningens forening og samme mål er overtaget fra H.C. Ørsted«. Som belæg for afhængighedsforholdet citeres 19 linier af et meget langt brev fra Ørsted til Oehenschläger fra den 1.11. 1807.³²

H.C. Andersen var dengang to år; brevet blev først offentliggjort i

1870, og det må vel anses for tvivlsomt, at Andersen overhovedet har set eller kendt det, da han i 1845 skrev »Klokken«. Men hvorfor fastslår den videnskabelige kommentar så uden videre sammenhængen?

Det er lidt uvist, hvornår den første gang dukker op som kommentar til slutningen af »Klokken«. Paul V. Rubows *H.C. Andersens Eventyr* (1927) har flere steder hovedideen, men ikke brevstedet. Tilsyneladende skete det i en *pædagogisk* sammenhæng, nemlig E. Borup Jensens kommentarhefte til hans og Falkenstjernes *Haandbog i dansk Litteratur* i en udgave fra 1945. Borup Jensens oprindelige formulering (der indledningsvis repeterer slutningen af Georg Brandes' gamle Andersen-afhandling fra 1869) er en anelse forsigtig: »Videnskaben og Kunsten mødes til sidst, fordi deres endelige Maal er det samme. Denne Anskuelse, som A. sikkert har fra H.C. Ørsted, udtaler denne saa tidligt som i Nov. 1807 i et Brev til Oehl., og i Vendinger, der slaaende passer paa Eventyret« (herefter følger citatet med henvisning til DSL-udgaven fra samme år).

Eventyrudgaven overtager formuleringen, men strammer den (videnskab og kunst > naturvidenskab og digtning; mødes > forening) og gør formodning til vished (som A. sikkert har fra HCØ > er overtaget fra HCØ).

Det komplicerede forhold mellem videnskab og kunst anno 1845, der i gymnasiekommentaren blev oplyst ved hjælp af et pædagogisk velvalgt citat (fra 1807), løftes uden videre over i den videnskabelige udgaves kommentarbind, strammes – og fremstår nu som en kendsgerning. Synderlig »videnskabelig« er den næppe. I den nyeste udgave af »Falkenstjerne« (bd. 2, 1990, udg. af M. Bjerring-Hansen m.fl.) er der ingen kommentar til »Klokken«s slutning.

Senest er *De to Baronesser* fra 1848 udkommet i *Danske Klassikere* (1997, udg. af Erik Dal); dens noter ligger i forlængelse af DSL-udgaven af *Romaner og Rejsebeskrivelser* fra 1940'erne, og også her er de biografiske referencer og parallel-henvisningerne til breve og dagbøger tråderede.

Muligheden for realkommentering åbner sig imidlertid ikke kun

ved hjælp af biografiske referencer og paralleller; noget tilsvarende gælder, hvor fiktionen har relation til en historisk virkelighed som i den historiske roman.

I *Fru Marie Grubbe* (1876) præsenteres i kapitel 4 en af bifigurerne, Sofie Urne, mens hun sidder og syr i haven bag Christoffer Urnes gård i Vingårdsstræde. Allerede Georg Brandes havde i sin anmeldelse af romanen trukket det lille portræt frem og stillet det sammen med et tilsvarende stykke hos H.F. Ewald; hensigten var at indkredse de karakteristiske træk. Mange år senere gjorde Johan Fjord Jensen den lille situation til genstand for en ofte diskuteret og genbrugt tekstanalytisk demonstration. Her skal den nu ses under kommenteringens synsvinkel.³³

Før kommentarerne sammenholdes, skal det nævnes, at kommenteringsprocenten for hele romanen hos Borup (MB) er på 21 %, i *Danske Klassikere* (ved Jørn Erslev Andersen = JEA) 28% (begge inkl. indledning m.v.). En liste med Jacobsens kilder og en redegørelse for den historiske Marie Grubbe er hos JEA placeret i et særligt tillæg uden for efterskriften og noterne. I MBs noter henviser [] til Jacobsens excerpter.

Til uddraget, som ikke bliver citeret i sin helhed her, giver MB ingen ordforklaringer, JEA 5 (bislag = veranda/forstue; rigens råd = rigsråd; marsk = hærchef; skøyte = båd; sand = sandgrund), hvortil kommer en forklaring af, hvad elefantordenen er, endda suppleret med en historisk oplysning. Men ellers reducerer JEA de historiske oplysninger om personerne og udelader (jf. tillægget) MBs kildehenvisninger samtidig med, at hans lemmata brydes op:

Christoffer Urne] (1594-1663) Rigskansler; hans Gaard i Vingaardsstræde omtales i 'Kbhvn.s Diplomatarium' I. 726, 730

>

Christoffer Urne: rigskansler (1594-1663)

Hovedsætningen i Jacobsens historiske præsentation af Sofie Urne lyder:

Det var Christoffer Urnes Broderdatter Sofie. Hendes Fader, Rigens Raad og Marsk, Jørgen Urne til Alslev, Ridder af Elefanten, var død allerede i hendes Barndom, Moderen Fru Margrethe Marsvin for et Par Aar siden.

MB har her 1 kommentar, JEA 3:

Sofie] F. 1629 ell. 1630, d. 1714; Datter af Rigsmarsken Jørgen Urne (1598-1642) og Margrethe Marsvin (1606-50); Jac.s Oplysninger stammer fra Benzons Stamtavler paa Rigsarkivet [V.5]

>

Rigens Raad og Marsk: rigsråd og hærchef

Jørgen Urne til Alslev: (1598-1642), hærchef

Ridder af Elefanten: Elefantordenen, fornemste danske orden, indstiftet af Christian I

Endelig lader Jacobsen sidst i den lille situation Sofie Urne nynne digtet »Fillis sad udi en Skøyte«. Hertil er kommentarerne:

Fillis sad udi en Skøyte] Vers 1 af Hyrdedigtet 'Det er færligt, naar Piger ere for Næseviser' i Søren Terkelsens 'Astree Sjungekor' (1648) S.30, dog ikke helt nøjagtigt citeret (bl.a. er Strofens 3. Linie 'hisset ved dend klare Strand' udeladt). [II.28]

>

Skøyte: båd

Sand: sandgrund. Fra et hyrdedigt i Søren Terkelsens *Astree Siunge-Chor* I fra 1648; jvf i øvrigt JPJs digt 'Genrebillede' fra 1875, der kan læses som en ironisk pastiche på denne genre.

Med sine stadige henvisninger til Jacobsens excerpter af det bagvedliggende kildemateriale fastholder MB dels udarbejdelsen af romanen som en *studieproces*, dels dens *historiske* fundament; ligeledes understreges virkelighedsrelationen, når personer konsekvent forsynes med årstal. Citerer Jacobsen, korrigeres han (med en præcis henvisning) og fastholdes dermed på relationen til noget uden for fiktionen, jf. de mekanismer, der før blev afdækket i Kirsten Dreyers brevkommentarer.

Den konsekvent gennemførte virkelighedsrelatering er overraskende i betragtning af, at MB i det før citerede forord netop hævdede, at romanens værdier ikke beroede på historisk korrekthed, men på de kunstneriske kvaliteter.

JEA opgiver at placere Sofie i sit reducerede, historiske koordinatsystem (årstallene opgives), fordi hendes relationer tilstrækkeligt fremgår af teksten og de øvrige noter; ligesom Kondrup i Ewald-eksemplet finjusterede de litterære *titler*, således også JEA (Terkelsen-titlen), men MBs *henvisning* er mere præcis (strofe og sidetal).

Endelig foretager JEA til sidst et spring med en flerlaget reference til en anden JPJ-tekst, et digt, som måske er en (ironisk) pastiche, ikke over præcis den citerede Terkelsentekst, men over genren i almindelighed.

Hvor spinkelt det lille eksempel nu også er, så tror jeg, det er karakteristisk. Kommenteringen er blevet løsnet fra et minutiøst, historisk referencerum (der ikke er blevet opgivet, men reduceret og komprimeret i et tillæg) til fordel for ordforklaringer (der ikke hørte hjemme i MBs *historisk-kritiske* udgave) og tekstens egne forklaringer, og endelig udvidet med en i princippet fortolkende, intertekstuel og i grunden meget løs åbning mod andre digteriske tekster inden for forfatterskabet.

Et nærliggende eksempel på en langt mere gennemgribende ændring af kommenteringspraksis afgiver St. St. Blichers novelle »Brudstykker af en Landsbydegns Dagbog« (1824), der ligesom Jacobsens roman spiller på Marie Grubbes historie. Den var blandt Dansk-lærerforeningens første udgivelser i 1890; 1924 (altså samme år som Borups udgave af *Fru Marie Grubbe*) blev den kraftigt revideret af udgiveren, Gerh. Hornemann. Den nye indledning blev på godt 45 sider med omrids af Blichers levned, novellens tilblivelseshistorie, dagbogsformen, sproget og novellen som historisk digtning; dertil kom 12 sider noter til de ca. 30 sider tekst, der – i modsætning til 1890 – nu blev gengivet efter førstetrykket i *Læsefrugter* 1824.

Sammenligner man nu med Peter Brasks tilsvarende Daneklærerforeningsudgave fra 1982, er teksten selvfølgelig stort set den sam-

me; det er også det indsatte kort over Tjeleegnen, for det har Brask uden videre hentet fra Hornemanns gamle udgave! Omfanget af noter og indledning, der er blevet til en efterskrift, er også uændret. Men efterskriften drejer sig om teksten, dens temaer, dens struktur og komposition og dens spil med fiktion og historie, dvs. at hvor indledningen tidligere var bygget op om virkelighedsrelationen, samler den sig nu om fiktionskarakteren.³⁴

Det kan ligne et spring i kommenteringen, men det er ved nærmere eftersyn kommet til veje gennem en række mellemled.

d) Holbergselskabet

En reaktion på de tungtlastede studieudgaver kunne man notere sig allerede i 1922, da Carl Roos, der jo ellers samme år havde bekendt sig til »biblioteksskolen«, i indledningen til sin udgave af *Comoedierne* (Festudgaven 1922) skrev, at han håbede,

at Læseren vil kunne mere sig over Texten uden Noterne. Heller ikke de første Læsere eller Tilskuerne, som overværede de første Opførelser i Grønnegadeteatret forstod alting og har dog moret sig. Udgiveren ønsker Læseren at han vil tilegne sig Komedierne ganske umiddelbart med sin egen skabende Fantasi; misforstaar man noget paa en morsom Maade, er det i al Fald bedre end at forstaa det rigtigt paa en kedelig. (Forord, s. VII)

Samme år blev *Holbergselskabet af 23. September* oprettet, og under ledelse af Carl S. Petersen, Hans Brix og Sophus Michaëlis udgav det nogle år senere serien *Danmarks Nationallitteratur*, som blev det første forsøg på at erstatte århundredskiftets mange forlagsudgaver af guldalderforfatterne. Under redaktion af Poul Tuxen (1880-1955) udkom på blot syv år, fra 1926 til 1932, ni forfattere fra det 19. århundredes første halvdel:³⁵

- A. Oehlenschläger: *Poetiske Skrifter* 1-5 (1926-30, udg. af H. Topsøe-Jensen)
- C. Hauch: *Udvalgte Skrifter* 1-3 (1926-29, udg. af P. Schjærff)

- F.C. Sibbern: *Gabrielis' Breve* (1927, udg. af P. Tuxen)
Chr. Winther: *Poetiske Skrifter* 1-3 (1927-29, udg. af O. Friis)
C. Bagger: *Udvalgte Skrifter* (1928, udg. af O. Schlichtkrull)
H.E. Schack: *Phantasterne* (1929, udg. af C. Roos)
E. Aarestrup: *Digte* (1930, udg. af H. Brix)
P. Møller: *Udvalgte Skrifter* 1-2 (1930, udg. af Vilh. Andersen)
J.L. Heiberg: *Poetiske Skrifter* 1-3 (1931-32, udg. af Carl S. Petersen)

De 20 bind har hver for sig fyldig indledning og tekst efter førsteudgaverne. De efterstillede »bemærkninger« varierer lidt i indretningen, men giver som regel oplysninger om tekstgrundlaget og evt. rettelser, evt. (kommenterede) litteraturhenvisninger. Herefter følger noterne, der er indrettet præcis, som det senere blev tilfældet i *Danske Klassikeres* bind, dvs. med sidetal og kursiverede lemmata og hver oplysning på ny linie. Om noterne skrev Poul Tuxen i det bind, han selv udgav:

Disse søger at give det nødvendige til Forstaaelse af Romanen som *Kunstværk*; der er derfor ikke gjort Forsøg paa at identificere eventuelle Portræter i Brevene, heller ikke paa at give lokalhistoriske Oplysninger om de mange, forøvrigt hyppigt velkendte, Egne og Stæder, hvor Gabrielis færdes; derimod er Hentydninger og Antydninger i Teksten søgt forklarede ved Anførelse af Kildesteder, der har fremkaldt den stilistiske eller tanke-mæssige Anklang; Kilderne er hovedsagelig Det nye Testamente samt den tyske Klassicisme og Romantik. (Sibbern: *Gabrielis' Breve*, s. 390)

Biografisk-genetiske oplysninger og relationer til »virkeligheden« holdes altså bevidst tilbage til fordel for verifikation af tekstens egne referencer til andre tekster. Om man ligefrem skal se bestræbelsen som et led i periodens voksende interesse for komparativ litteraturvidenskab er vanskeligt at sige. I en mere positivistisk formulering fandtes den jo allerede i oplægget til DSLs Ewaldudgave, men man kan dog mærke sig, at flere af udgiverne tilhørte Paul V. Rubows generation: det gælder f.eks. Topsøe-Jensen og Oluf Friis. Det var et program, som vel ikke alle bind kom til at indfri, men mange af dem

gør. Punktkommentarerne i Holbergselskabets udgaver var ligesom indledningerne i almindelighed kortfattede, funktionelle og ensartede, og deres reservation over for vidtløftig biografisme og (lokal)historie skulle få betydning for DSLs videre virksomhed.

Kommenteringens komparative anlæg blev både fortsat og yderligere præciseret i en af den følgende periodes få, større udgaver, nemlig F.J. Billeskov Jansens udgave af Holbergs *Epistler* 1-8, (1944-54); han skrev herom i sin indledning:

Denne Kommentar vil mest af alt se Holbergs Epistler i Lyset af deres litterære Kilder. Naar man kender hvad Holberg kendte, da han skrev en Epistel, kan man forstaa dens Tilblivelse og grade dens Originalitet. Det er kildehistoriske Studier i Holbergs Epistler, Udgiveren har drevet. Det er forsøgt at bestemme den inspirerende Kilde saa snævert som muligt; i hvilken Udgave, paa hvilket Sprog Holberg har læst den paagældende Forfatter, om han har kendt Værket paa første Haand, eller – som det ofte er Tilfældet – i Citat eller Referat. Man kommer da tæt ind paa Livet af den arbejdende Forfatter, ser hans Brugsbibliotek ændre Bestand, lærer hvorledes hans Tanke og Stil reagerer over for Læsning, (bd. 8, s. 13)

I Holbergs epistler ligger referencerne tæt, og det har været nærliggende at eftersøge forudsætninger og påvirkninger, identificere dem led for led, afgrænse og veje dem i forhold til Holbergs tekst og lade det være afgørende for kommenteringen som helhed. Det *kildehistoriske* synspunkt, der er anlagt på teksterne, har været afgørende for, hvor der blev udvist akribi og fordret autopsi.

e) Efter 1945: Klassikere og receptionshistorie

I sin redegørelse for DSLs første 40 år (1951) fremhævede formanden, H. Topsøe-Jensen, i afsnittet om dansk litteraturhistorie først og fremmest den statelige række af »Samlede Værker« af danske forfattere, men nævnte dog også, at der var »tænkt paa et større Publikum ved Klassikerudgaver«. Det drejede sig om Leonora Christine Ulfeldt (1949), Blicher (i 2 bind, 1946) og H.C. Andersens *Romaner og Rejsekildringer* (i 7 bind, 1943-44), der ventedes fortsat med ud-

valg af Ingemanns lyrik, Goldschmidts prosa og Hertz' skuespil. Hvad der nærmere karakteriserede klassikerudgaverne fremgik ikke, og fortsættelsen udeblev – eller blev først realiseret med serien *Danske Klassikere* 1986ff.

Andersen-udgaven, der blev redigeret af Topsøe-Jensen, havde foranstillede indledninger, tekst, efterstillede noter i en typografisk variant af Holbergselskabets og med et biografisk-genetisk anlæg, vi kort har berørt ovenfor, tekstrettelser og nogle få litteraturhenvisninger. Tekstgrundlaget var – mærkeligt nok og uden videre argumentation – sidsteudgaverne, altså en praksis, som ikke havde været fulgt siden de store forlagsudgaver omkring århundredskiftet.

Men i indledningerne lå et nyt træk, som mærkeligt nok ikke nærmere reflekteres eller begrundes: De inddrog som en fast post modtagelseskritikken, og det træk løftes fra da af uden videre over i de (få) standardudgaver fra sidste del af det 20. århundrede: H.C. Andersens *Eventyr* 1-7 (1963-90, udg. af Erik Dal, Erling Nielsen & Flemming Hovmann), Sophus Claussens *Lyrik* 1-9 (1982-84, udg. af Jørgen Hunosøe) og Henrik Pontoppidans *Det forjættede Land* (1997, udg. af Esther Kielberg & Lars Peter Rømhild).

Eventyrudgaven har det træk fælles med *Søren Kierkegaards Skrifter* (1-(55), 1997ff.), at variantapparatet (der i ingen af tilfældene er specielt kompliceret) findes på foden af siderne og altså følger teksten, mens indledningerne og de indholdsmæssige (sproglige og reale) kommentarer findes i et bind for sig.

Retningslinierne for eventyrudgavens kommentarer, der først udkom i 1990, var (iflg. forbemærkningen til bd. 7) blevet lagt ved projektets start i begyndelsen af 60'erne, idet man tog afstand fra Dansklærerforeningens voluminøse udgaver. Ser man tilbage på de eksempler, vi her har nævnt (Ewald, Holberg, Blicher), må der især være tænkt på de omfattende og fortolkende *indledninger* i Dansklærerforeningens udgaver, selvom også punktkommentarerne nu og da kunne blive udførlige, som vi så det hos Jens Aage Doctor; det sted, hvor punktkommentarerne indtil 1960 især bredte sig, var i DSLs mange *brevudgaver*.

Det viser sig da også, når det lidt senere i forbemærkningen understreges, at kommentaren skal være et *hjælperedskab* ved den egentlige fortolkning (s. X), og at det aldrig har

været ideen, at den skulle rumme egentlige helhedstolkninger, således som det fx er tilfældet med DSLs serie Danske Klassikere. Hermed er imidlertid ikke sagt, at kommentaren ikke indeholder materiale til tolkninger. Såvel de biografisk-genetiske som de sproglige og litterære oplysninger rummer ofte stof, der forhåbentlig leder direkte over til en fortolkning af teksten.

For at få udgavens profil frem kan man et øjeblik sammenligne med Claussen-udgaven. Her er apparatet lagdelt, så grupperne M, V, K og L (= manuskriptbeskrivelse, variantapparat, kommentar og litteraturhenvisninger) gentages i forbindelse med hvert enkelt digt. Ser man alene på selve kommenteringen er den ikke specielt omfattende, men ligesom i Andersen-udgaven er der en iøjnefaldende opmærksomhed over for dens grænse. Det hedder om kommentaren:

Efter samråd med Tilsynet er noteapparatet udvidet i forhold til ældre DSL-udgaver, da en nutidslæzers historiske viden nok er mindre omfattende end tidligere læses. Notens funktion bliver da – med et lånt udtryk – at nedfælde en ny dimensions vinkelrette på tekstens dimensioner for derigennem at illustrere, opklare eller bevise de omstændigheder, teksten lader uomtalt. Opgaven har været at slutte en tættere og mere holdbar kontakt mellem digter og læser – og noterne har derfor også, især i forbindelse med de større, vanskeligere digte, en *fortolkende* karakter (...). (bd. 1, s. 21.)

Den nærmeste sammenligning inden for DSLs regi må her være Morten Borups Jacobsen-udgave fra 1920'erne, evt. Blicher-udgaven, men ingen af stederne var kommenteringsprocenten særligt høj. Iflg. forordet rummer Claussens lyrik få citater og allusioner m.v., så heller ikke de belaster kommentaren; til gengæld gengiver udgaven så vidt muligt Claussens *egne* kommentarer fra notesbøger,

breve og artikler. Sammen med det meget fyldige *variantapparat* imødekommer det en *poetologisk interesse*, der koncentrerer sig om digtenes tilblivelsesproces og digterens overvejelser umiddelbart før og i forbindelse med førstetrykket.

Det er i grunden den samme interesse, der gør sig gældende i kommentaren til eventyrudgaven; efter trykoplysningerne får man her digterens oplysninger om tilblivelsen og inspirationen, dernæst evt. litterære inspirationer og relationer til andre Andersen-tekster, f.eks. hvis et motiv er foregrebet tidligere i produktionen.

På den baggrund kommer en klar forskel i tekstvalget frem. Hvor Claussen-udgaven inddrager det materiale, der ligger *forud* for trykket, holder Andersen-udgaven sig (på klassisk-filologisk vis) til førstetrykket, der sammenlignes med *senere* tryk. Men det ville have passet bedre sammen med kommenteringens anlæg, hvis forarbejder og manuskripter også her havde været trukket med ind i teksternes variantapparat; Erik Dal er opmærksom på behovet for en manuskriptudgave (bd. 1, s. 12 og bd. 6, s. 50), men han kobler det ikke sammen med kommentarens høje prioritering af netop tilblivelsen. Derimod passer redegørelsen for første- og senere tryk naturligvis fint sammen med Erling Nielsens systematiske redegørelse for modtagelseskritikken.

Sammenligner man nu Andersen- og Claussen-udgaverne med de ældre DSL-udgaver af nyere litteratur, så består forskellen for det første i, at der er tale om del-projekter, der ikke sigter mod et forfatterskabs samlede produktion, men ud fra en vurdering af den ene eller anden art udvælger en genremæssigt afgrænset del af det. For det andet i at indledninger/efterskrifter er spilet meget væsentligt ud bl.a. i kraft af redegørelser for modtagelseskritikken, inddragelse af poetologisk materiale til belysning af tilblivelsesprocessen og (i Andersen-udgaven) en kultur- og boghistorisk perspektiveret redegørelse for varianterne. For det tredje er der en sproglig og real kommentar, hvis lemmatiseringsfrekvens ikke mindst for de sproglige kommentarer ligger på et højere niveau og også er jævner, end det f.eks. var tilfældet i Blicher- og Jacobsen-udgaverne.

Væksten i kommenteringen skyldes formentlig indflydelse fra Holbergselskabets og Dansk lærerforenings udgaver; det gælder formentlig også efterskrifternes omfang, men da med den forskydning, at der er et *mindre* element af fortolkning og et *væsentligt stærkere* receptionshistorisk indslag; på de to punkter har de historisk-kritiske udgaver tilnærmet sig studieudgavernes disposition. Det er det, der bl.a. viser sig i, at udgaverne har vanskeligheder med at placere sig i forhold til den *fortolkning*, studieudgaverne normalt giver plads for. For at legitimere sit eget, høje kommenteringsniveau fingerer Flemming Hovmann et ekstremt modbillede, nemlig *Danske Klassikeres helhedstolkninger*, mens Jørgen Hunosø faktisk må give fortolkningen en overraskende indrømmelse; ingen af dem reflekterer over de hermeneutiske problemer i kommenteringen, som forskydningen væk fra de »klassiske« historisk-kritiske udgaver fører med sig.

Forestiller man sig indledningerne til Holbergselskabets udgaver og til DSLs første klassikere, H.C. Andersens romaner og rejseskildringer, flyttet om bag i bindene som efterskrift, har man stort set modellen for *Danske Klassikere*, der begyndte at udkomme i 1986. Her findes både formen og niveauet for udformningen af noterne, til dels også for efterskrifterne. Det er ikke min opfattelse, at efterskrifterne bevæger sig langt i retning af fortolkning, endsige helhedsfortolkning; de indeholder som regel – men med en del variation – passende grundige redegørelser for tilblivelse og udgivelse, beskrivelse af indholdet og dets struktur, en redegørelse for modtagelseskritikken, der herigennem *formidler* en række (tidsbundne) synspunkter på fortolkningen, og endelig tekstoplysninger og noter.

Lægger man nu DSLs seneste Pontoppidan-udgivelser ved siden af hinanden, træder en række fællestræk frem.

Det forjættede Land (udg. af E. Kielberg & L.P. Rømhild, elektronisk tilrettelagt af K. Kynde, 1997) er en historisk-kritisk standardudgave, hvor efterskrift, tillæg, variantapparat og noter findes i et selvstændigt bind sammen med en CD-rom med de senere udgaver af teksten. Efterskriften gør rede for tilblivelsen, forudsætningerne,

virkelighedsbaggrunden, fortællingen, ændringerne af teksten og modtagelseskritikken, receptions- og virkningshistorien, der her føres helt op til nutiden. Endelig er der noter.

Smaa Romaner 1885-90 (udg. af Fl. Behrendt, *Danske Klassikere*, 1999) har ligeledes en efterskrift, der gør rede for tilblivelsen, modtagelsen, omarbejderne, receptionen, udgavens tekst samt noter. De to udgaver er med andre ord reelt ens disponerede, selvom den ene er tænkt som en del af en historisk-kritisk udgave, den anden er en studieudgave. Klassikerbindets apparat indeholder præcis de samme punkter; det er på de fleste punkter lidt kortere end storebroderens, men man kan forestille sig, at en stille vækst vil udligne den forskel. I de første 15 bind i *Danske Klassikere* lå apparatets omfang på ca. 22,5 % i forhold til teksten, men for de seneste 12 bind (efterår 1999) er gennemsnittallet blevet øget til ca. 25 %.

6. Afslutning

Afslutningsvis kan den litterære kommenterings historie i Danmark sammenfattes som et forløb i tre faser, der er bestemt ved et samspil mellem tekstvalg, kommentering og udgiverselskaber og forlag.

Den bevidst tilrettelagte udgivelse af litterære værker tog i Danmark sin begyndelse omkring 1770. Men først i årene mellem 1832 og 1855 og med A.E. Boye og F.L. Liebenberg som hovedskikkelser og med *Samfundet til den danske Litteraturs Fremme* som en væsentlig ramme omkring udgivelserne fandt den kommenterede udgave sin form. Forfatterskaber blev samlet, og teksterne trykt i systematisk orden efter forfatterens sidste version; de biografiske indledninger forsvandt efterhånden, mens de lemmatiserede noter blev efterstillede og langsomt udviklede sig. Samtidig blev det kulturhistoriske stof omkring f.eks. Holbergs teater skilt ud i form af selvstændige afhandlinger. Mellem 1860 og 1910 fulgte så i to store bølger de anonyme og ukommenterede forlagsudgavers massive dominans på det danske marked, idet tekstgrundlaget stadigvæk var de seneste udgaver.

Omkring 1910 indledtes da *anden fase* med DSL i en hovedrolle som udgiverselskab. Inspireret af den historiske kildekritik blev grundlaget nu førsteudgaverne, fremlagt i kronologisk orden og suppleret af væsentlige, utrykte manuskripter. Det tekstlige variant-apparat blev kritisk udviklet, og efter en række tilløb etableredes i løbet af 1920'erne en sproglig og real kommentar, der især blev udfoldet, hvor teksterne kunne relateres til en biografisk, historisk eller geografisk virkelighed. Oprindelig var der store forventninger til syntetiske sammenfatninger af udgiverarbejdets detaljer, men de blev ikke indfriet, og da udgivelserne inden for nyere dansk litteratur kort efter ophørte, blev der ikke udviklet erstatninger for de opgivne synteser.

Inden for brevudgaverne udviklede såvel indledninger som punktkommentarer sig derimod hurtigere end i tekstudgaverne, og der blev her nået en grænse, hvor detaljeringsgraden (eller overkommenteringen) blev så stor, at projekterne forvoksede sig og ikke kunne gennemføres som oprindelig planlagt. Overkommenteringen af breve er en udvikling, der endnu ikke kan betragtes som afsluttet.

Sideløbende med DSLs udgaver dukkede især fra omkring 1915 *Dansklærerforeningens* indledningstunge skoleudgaver op og senere, i slutningen af 20'erne, *Holbergselskabets* mere afbalancerede studieudgaver.

Udviklingen af den samlede kommentering skruede naturligvis kravene til udgaverne i vejret, og det er bemærkelsesværdigt, at der mellem 1945 og Kierkegaard-udgaven 1997ff. ikke er blevet tilrettelagt en historisk-kritisk udgave af et samlet forfatterskab. De projekter, der har været realiseret i kommenteringens *tredje fase* efter ca. 1960, har været delprojekter som Andersens eventyr eller Claussens lyrik. Det skyldes formentlig især økonomiske forhold, idet den afgørende vanskelighed for gennemførelse af DSLs (og andre selskabers) store historisk-kritiske udgaver består i, at Statens humanistiske Forskningsråd ikke yder tilskud til trykning af skønlitterære tekster, men derimod gerne til f.eks. brevudgaver.

De få, meget store udgaver har været forlagsprojekter i 1960'erne

som f.eks. Rosenkilde og Bagers udgaver af Blicher (1-5, 1964-65), Gustav Wied (1-12, 1966-68) og Holberg (1-12, 1969-71, udg. af F.J. Billeskov Jansen) eller Gyldendals mindeudgaver af Martin A. Hansen (1-10, 1961) og Karen Blixen (1-7, 1964). Hertil er i 1990'erne kommet en række store lyrikudgaver, begyndende med *Samlede Strunge* (1995) og siden fortsat med Tom Kristensen, Benny Andersen, Tove Ditlevsen, Jørgen Gustava Brandt, Thorkild Bjørnvig og flere. Med et par undtagelser er det udgaver, der påfaldende ligner de gamle forlagsudgaver ved deres anonymitet, deres dårlige eller helt uoplyste tekstgrundlag og deres mangel på oplysninger og kommentarer.

Den tredje fase i den litterære kommenterings historie er karakteriseret ved, at der som nævnt er tale om deludgaver, der er fyldigt kommenterede og forsynet med efterskrifter, der behandler modtagelseskritikken og evt. også den senere receptions historie. Kommenteringen inddrager – med en indrømmelse af at der heri ligger et element af fortolkning – i vidt omfang det materiale, der ligger *før* de førstetryk, udgaverne baserer sig på. Der sker i den forbindelse en forskydning fra en biografisk til en poetologisk interesse.

Forskydningen kommer bl.a. til udtryk i DSLs mange udgaver af dagbøger, der kaster lys ind i værkstedet; det drejer sig siden 1971 om dagbøger af H.C. Andersen, Grundtvig, Goldschmidt og Martin A. Hansen. Interesseforskydningen findes ikke kun i de »store« udgaver, men den vil formentlig også indfinde sig i Klassikerserien; et eksempel er Dan Ringgaards udgave af Emil Aarestrups *Udvalgte digte* (1998), der optrykker en række løse optegnelser fra digterens magasin og følger dem på vej i efterskriften med et afsnit om »Laboratoriet: rimbrev, makamer og optegnelser«.

I den tredje fase udviskes den indholds- og kommenteringsmæssige forskel mellem de historisk-kritiske deludgaver og studieudgavernes enkelt-bind, hvis eksistens indirekte bliver et argument for ikke at søge de første realiseret. Den opgave, der i dette spil ikke bliver løst, er den komplette og tekstkritisk ensartede fremlægning af forfatterskaber, som man længe har vidst, der var store problemer med.

Det gælder blandt de ældre f.eks. Chr. Winther og Poul Møller, blandt gennembrudsforfatterne f.eks. Herman Bang og Amalie Skram. Her er de eksisterende udgaver dels meget dårlige eller korrumpere af forlæggerne, dels findes der uden for de kendte værker store mængder løse tekster, som aldrig er blevet samlet op og lagt på plads i det kronologiske billede af forfatterskabet. Endelig er der moderne forfatterskaber som f.eks. Karen Blixens, hvor der er problemer med teksterne, interesse i at følge deres tilblivelse og endelig et massivt behov for kommentering af de mange indforståede referencer til mytologi, kunst og historie.

NOTER

Hvor ikke andet anføres i henvisningerne, er udgivelsesstedet København.

1. Chr. Winther-eksemplet er fremhævet af Morten Borup i *Breve fra og til Christian Winther* bd. 4, 1974, s. 7-8; brevet findes i bd. 1 s. 124. H.C. Andersen-eksemplet findes i H. Topsøe-Jensens indledning til *H.C. Andersens Brevveksling med Edvard og Henriette Collin*, kommentaren i bd. 6, 1937. Det kan nu sammenholdes med notitserne i H.C. Andersens almanak for de pågældende dage (*H.C. Andersens Almanaker 1833-73*, udg. af Helga Vang Lauridsen & Kirsten Weber, 1990, s. 152).
2. En del af materialet blev fremlagt ved konferencen i Nordisk Netværk for Editionsfilologer 12.-14. 11. 1999. Kopi kan rekvireres hos forf. på: litpd@hum.au.dk
3. Se Flemming Conrad og Torill Steinfelds artikler i Sigurd Aa. Aarnes (red.): »*Laserne*«. *Studier i den dansk-norske felleslitteratur*, Oslo 1994, og Torill Steinfeld: *På skriftens vilkår. Et bidrag til morskålsfagets historie*, Oslo 1986. Jf. også Mette Winge (red.): *Danske læsebøger 1900-59. Bidrag til en undersøgelse af den litteraturhistoriske selection*, 1974; Mette Winge (red.): *Danske læsebøger og litteraturudvalg til undervisningsbrug 1960-75*, 1979; Finn Hauberg Mortensen: »Meddelelser om Dansklærerforeningen« i *Kontext* 22/1974, s. 28-40; Torben Frische: *Dansk litteratur i gymnasiet 1910-71*, 1977; og Niels Dichow Lund: »En teksthistorie. Brudstykker af en Landsbydegns Dagbog gennem 150 år i udgivelser, forskning og undervisning« i Th. Borup Jensen m.fl. (red.): *Litteraturpædagogik*, 1978, s. 16-50. Bortset fra den sidste handler de nævnte publikationer først og fremmest om kanondannelse, ikke kommentering.
4. August Boeckh: *Enzyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*, udg. af Ernst Bratuscheck, Leipzig 1877, s. 10. Forelæsningerne blev som grundkur-

sus holdt 26 gange i årene 1809-65. Jf. Frithjof Rodi: »'Erkenntnis des Erkannten'. August Boeckhs Grundformel der hermeneutischen Wissenschaften«, i H. Flashar m.fl. (udg.): *Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert. Zur Geschichte und Methodologie der Geisteswissenschaften*, Göttingen 1979; senere revideret og optrykt i Frithjof Rodi: *Erkenntnis des Erkannten*, Frankfurt/Main 1990. Se desuden Ingrid Stroh-schneider-Kohrs' artikel »Textauslegung und hermeneutischer Zirkel – Zur Innovation des Interpretationsbegriffes von August Boeckh«, sst. s. 84-102.

5. »Højen, Sjælen og Solen« i Martin A. Hansen: *Af Folkets Danmarkshistorie*, 1957, s. 33.

6. Boeckh, s. 87.

7. Ud over Irvines glimrende bog nævnes her summarisk en række værker, der behandler det antikke stof, og hvorfra jeg har kompileret oplysninger: L.D. Reynolds & N.G. Wilson: *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, 2. udg., Oxford 1974; Eric Jacobsen: *Translation, a Traditional Craft*, København 1958; Rita Copeland: *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages*, Cambridge 1991; George A. Kennedy (red.): *The Cambridge History of Literary Criticism*. Vol. 1: *Classical Criticism*, Cambridge 1989; Quintilian: *Kritik og retorik. Quintilians litteraturhistorie Institutio oratoria X 1*, 46-131. *Oversættelse med essays om Alexandriatraditionen og den antikke poesi og prosa* ved Hanne Ishøj, Århus 1996; Anker Teilgård Laugesen: *Middelalderlitteraturen*, 1966, specielt § 53: »Tekst og kommentar«.

Desuden artikler i *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* bd. 1, Tübingen 1992ff; F. Bömer: »Der Commentarius« i *Hermes* bd. 81, 1953, s. 210-250; Edwin A. Quain: »The Medieval accessus ad auctores« i *Traditio* bd. 3, New York 1945, s. 215-264.

Endelig kan der henvises til Peter Szondi: *Einführung in die literarische Hermeneutik*, Frankfurt/Main, 1975, her specielt det indledende kapitel, og til H.-G. Gadamer: »Rhetorik und Hermeneutik«, 1976, i sammes *Gesammelte Werke* bd. 2, Tübingen, 1986, s. 276-291.

8. Jf. Flemming Conrad: *Smagen og det nationale. Studier i dansk litteraturhistorie-skrivning 1800-61*, 1996. Luxdorph og Suhms indsats er bl.a. omtalt i Lauritz Nielsen: *Den danske Bog*, 1941, s. 157-171.
9. Oplysningerne om de allerede omkring 1800 ret talrige levnedbeskrivelser m.v. som ledsagere til større udgaver supplerer på enkelte punkter Johnny Kondrups fremstilling af dansk litterær biografi i *Livsværker*, 1986, s. 38ff. Jf. også Helmut Scheuer: *Biographie. Studien zur Funktion und zum Wandel einer literarischen Gattung vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Stuttgart 1979, og Per Dahl: »'Oplevelse' som metode og ideologi i dansk litteraturforskning 1870-1970« i SILAU 9-10, Århus 1982, s. 61-101. Nævnes bør i forbindelse med det biografiske perspektiv i slutningen af

1700-tallet også grundlæggelsen af Det genealogisk-heraldiske Selskab, 1777, der stadig eksisterer som *Samfundet for dansk genealogi og personalhistorie*; desuden G.L. Lahde & Rasmus Nyerups *Samling af fortiente danske Mænds Portraiter med biographiske Efterretninger*, 1805-06.

10. Om A.E. Boye se især Nicolai Bøghs artikel i 1. udg. af *Dansk biografisk Lexicon*, 1888. Der findes ca. 100 breve fra Kamphaus Rahbek og ca. 1.500 billetter fra Knud Lyne Rahbek til A.E. Boye, som formentlig vil kunne oplyse om de to sidstes litterære samarbejde. H. Topsøe-Jensens lille hefte *H.C. Andersen og Holberg*, 1956, giver et godt indtryk af, hvor stærk Holbergtraditionen var i det 19. århundrede.
11. Jf. om Liebenbergs editionsprincipper i J. Hunosø & E. Kielberg (red.): *I tekstens tegn*, 1994, s. 73ff. og 114f. Liebenberg gav selv en redegørelse for sine editionsprincipper: »Nogle Bemærkninger om Textcritiken i Oehlenschlägers Skrifter« i *Nordisk Universitets-Tidskrift* III, 1, 1857, s. 191-218. Se desuden F.L. Liebenberg: *Nogle Optegnelser af mit Levned*, 1894, og Paul V. Rubow: *Oehlenschlägers Arvtagere*, 1947, s. 62-92.
12. Allerede i efterskriften men især i den reviderede udgave fra 1882 (s. 217) kaster Liebenberg et kritisk tilbageblik på 1843-udgaven: »Det var nærværende Udgivers første Arbejde af den Art, udført med megen Flid og Kjærlighed, vel ogsaa med et ganske godt Greb paa Textcritik, men alligevel i mere end een Henseende forfeilet. (...) Endnu mere uheldig havde Udgiveren været med sin til de to Bind fœiede overvældende Masse af Anmærkninger, som han nu selv finder, mildest talt, høist umodne«.
13. Allerede i 1800 havde Baggesen forsøgt at udgive sine samtlige værker i 7 bind. Subskriptionsindbydelsen lovede »historiske og kritiske Anmærkninger« af forfatteren, samt bibliografiske oplysninger og varianter, men i det (eneste) udkomne bd. 1, 1801, blev ingen af løfterne indfriet.
14. Jf. Chr. Bruun: *Samfundet til den danske Literaturs Fremme i Tidsrummet 1827-77*, 1877. UJDS har udgivet hefter om sin egen historie 1929 (ved Dines Andersen), 1960 (ved Poul Andersen) og 1979 (ved Marie Bjerrum, Poul Andersen & Jørgen Larsen), hvoraf bl.a. det første behandler sammenslutningen af de to samfund.
15. De fleste af udgaverne er registreret i Niels Chr. Lindtner (red.): *Danske klassikere. En selektiv bibliografi*, 1976. En mere indgående diskussion af et mindre antal forfatterskaber findes i Henrik Andersson m.fl.: *Udgivelse af danske litterære tekster efter 1800. En redegørelse for behov, problemer og perspektiver*, DSL 1996.
16. Læsningen bekræftes af Mette Kunøe, Nordisk Institut, Aarhus Universitet, der henviser til ODS-artiklen om »Paa« (bd. 16, sp. 256, lin. 32ff.) med eksempler på *frem-*

tidig betydning. Det omhandlede Ewald-citat figurerer iøvrigt i ODS under opslaget »Udkomme«.

17. Den fulde titel på Placius' bog må være en af de længste i dansk boghistorie, og den siger selv alt: *Joh. Günth. Aug. Placii Høy-Grævel. Stolbergske Kammer-Advocat og Fisci, efter nu brugelig Maade vel indrettede Breve-Bog, i hvilken findes en tydelig og tilstrækkelig Underretning saa vel om Danske Breves og deres Skrive-Maades Beskaffenhed i Almindelighed, som om hvert Slags Breve i Særdeleshed, samt dertil gives grundig Oplysning ved en Mængde af vel udarbejdede Exempler paa de fleste forekommende Leyligheder, tillige med de inden og uden paa Brevene nødvendige Danske og Franske Titulaturer, til den studerende Ungdoms saavel som ustuderede Personers og Fruentimmers Nytte først paa Dansk oversat, forandred, forbedred og til Trykken befordred af Ludolph Henric Lillie, og siden til dette andet Oplag med Flid igiennemseet, tilstrækkeligen forøged, forandred, efter rigtig Dansk Maade indretted og fra utallige Feyl og urigtige Tale- og Skrive-Maader befried af Frans Nicolaj Bech, 1757.*

Om brevkulturen jf. Marianne Alenius: *Brev til eftertiden*, 1987; Ole Birklund Andersen: »1700-tallets brevkultur og romanen. The familiar letter og brevromanen, med særligt henblik på Goethe og Richardson« i Frits Andersen, Ole Birklund Andersen & Per Dahl (red.): *1700-tallets litterære kultur*, Århus 1999, s. 80-96; W.G. Müller: »Der Brief als Spiegel der Seele« i *Antike und Abendland* bd. 26, 1980, s. 138-157; artiklen »Brief« i *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* bd. 2, Tübingen 1994. Specielt om Bartholins breve: Niels W. Bruun: »Om Thomas Bartholins redaktionelle principper for udgivelsen af sin korrespondance« i *Danske Studier*, 1998, s. 134-151.

18. Også Svend Grundtvigs udgave af N.F.S. Grundtvigs *Poetiske Skrifter* 1-9, 1880-1930 (heraf bd. 1 -5 ved Sv. Gr. 1880-83, bd. 6-9 ved C.J. Brandt & Georg Christensen) skilte sig ud fra periodens forlagsudgaver. Teksterne er ordnet strengt kronologisk (dvs. de oprindelige digtsamlinger er opløst) og ikke efter undergenrer (romancer, viser), men dog så poesi, prosa og dramatik holdes adskilt. Teksterne optrykkes i deres oprindelige form, men med varianter, evt. i parallelformer, og endelig tilføjes der vejledende bemærkninger foran hver tekst og oplysende anmærkninger på foden af siden. Alle udgiveroplysninger m.v. står i skarp parentes. Udgaven er altså ganske moderne, men afviger på to punkter: udover opløsning af digtsamlingernes komposition indføres moderniseret ortografi, sådan som det også var tilfældet i mange af Holbergudgaverne: »Retskrivningen og Læsetegnene hører Udg. til, ligesom han ogsaa har forbeholdt sig Raadighed over Udhævelser [dvs. spatiering/kursiv]« (Forord, s. XVIII, mit indskud).

19. At Louis Bobé var sig tidehvervet bevidst fremgår af hans erindringer *Livsdagen lang*, 1947, s. 246: »En Studiefælle fra mine Universitetsaar, en strix Filolog, indprentede

mig, at det ved Gengivelsen af litterære Fortidsminder gjaldt om at tilvejebringe kritiske Texter, inden man begyndte at præke over dem. (...) Modnet gennem min filologiske Uddannelse ved Universitetet og med fremragende tyske Editorer som Forbilleder bragte jeg Nyudgaver af danske Digterværker som Baggesens Labyrinthen i Udtog, Oehlschlägers Ungdomserindringer og Ewalds 'Levnet og Meninger' (...) Maaske tør jeg tage mig til Indtægt, at min Virksomhed paa dette Omraade fra kyn- dig Side er bleven betegnet som havende dannet Skole. Hvor vidt man saavel i Hen- seende til Textkritik og Kommentering nu er naaet, viser Mønsterudgaver af H.C. Andersens Manuskripter ved *Helge Topsøe-Jensen* og af 'Breve fra og til Adam Oehlschläger 1798-1809'«.

Den *litteraturhistoriske* revision af 1700-tallet kom først 30-35 år senere, jf. Paul V. Rubows tidlige sammenfatning heraf i konferensforelæsningsen »Revisionen af det attende Aarhundrede«, 1919, trykt i *Litterære Studier*, 1928.

20. Aage Friis' interesse for Johanne Luise Heibergs forfatterskab var vedholdende, og han udgav 1940 brevvekslingen mellem hende og ægtefællen (*Fra det Heibergske Hjem*), 1944 (sammen med andre) den 4., nu reviderede og gennemkommenterede udgave af *Et Liv genoplevet i Erindringen* og 1947 en tilsvarende udgave af hendes bog *Peter Andreas Heiberg og Thomasine Gyllembourg. En Beretning støttet paa efter- ladte Breve*.
21. Publiceringen af Blichers breve som en del af *Samlede Skrifter* skiller sig ud, for så vidt som den publiceringsform ellers kun har været valgt i forbindelse med forfatte- re før 1800; således Kingo 1943 (SS bd. 5), Brorson 1960 (*Visitatsberetninger og Breve*) og Arrebo 1965 (SS bd. 5). Jf. F.J. Billeskov Jansens oversigt *Breve og Dagbøger* (DSLs præsentationshæfte nr. 4, 1978); den rummer desværre ingen iagttagelser el- ler overvejelser vedr. udgivelsespraksis og kommentering.
22. Rubows indledning er optrykt i hans *Smaa kritiske Breve*, 1936, s. 72-86.
23. Først i H. Topsøe-Jensen: *Vintergrønt*, 1976, s. 169-181, men skrevet til og optrykt i H.C. Andersen: *Dagbøger* (udg. af Kåre Olsen & H. Topsøe-Jensen) bd. 11, 1977, s. XIII-XXIV.
24. Herman Bangs roman *Ludvigsbakke* (1896) udkom som et af de første bind i DSLs serie *Danske Klassikere* i 1986, udg. af Flemming Conrad & Mette Winge. Det hed- der med en klogt relateret indgangsformulering: »Ved udarbejdelsen af Kommen- tar og Efterskrift har det været målet at skabe sådanne forudsætninger for læsningen af Herman Bangs tekst, som velorienterede læsere i romanens samtid må formodes at have siddet inde med. Efterskriftens pkt. 3 viser således, hvordan samtidshistori- ske og topografiske momenter indgår i romanen« (s. 259).
25. Kirsten Dreyer (udg.): *Kamma Rahbeks brevveksling med Chr. Molbech* 1-3, 1993-94,

der afløste Chr. K.F. Molbechs udgave fra 1888; *H.C. Andersens brevveksling med Lucie og B.S. Ingemann. Udgivet med indledning og kommentar af Kirsten Dreyer* 1-3, 1997-98. C. St. A. Bille og Nikolaj Bøgh udgav efter digterens død i 1875 *Breve til Hans Christian Andersen*, 1877, og *Breve fra Hans Christian Andersen* 1-2, 1878. Til de gamle bind udarbejdede H. Topsøe-Jensen ca. 1937 et person- og værkregister, som i 1978 blev udgivet af Erik Dal. Andersen/Ingemann-udgaven har som nævnt kun få fejl, dog blev dagbladet *Fædrelandet* (jf. bd. 3, s. 154) ikke grundlagt i 1839, og ikke af Orla Lehmann. Jf. i øvrigt min anmeldelse i *Standart* 3/13, Århus 1999, s. 52f.

26. Torben Nielsens artikel »Om brevudgaver og kommentarer hertil« i J. Hunosøe & E. Kielberg (red.): *I tekstens tegn*, 1994, s. 125-137, behandler de samme problemer under en lidt anden vinkel.
27. Jf. min anmeldelse af udgaven i *Danske Studier*, 1985, s. 174-184.
28. Vilh. Andersens replik i *Riget* allerede dagen efter, den 22. 12. 1910, her efter Vilh. Andersen: *Om at skrive den danske ånds historie* (udg. af Per Dahl, 1985, s. 83f); debattens følgende bidrag er opregnet i optrykket s. 149f.
29. Germanisten Carl Roos (1884-1962) skrev mange år efter i sine erindringer *Forberedelsens Tid*, 1959, om hvordan diskussionen havde motiveret hans disputats *Det 18. Aarhundredes tyske Oversættelser af Holbergs Komedier, deres Oprindelse, Karakter og Skæbne*, 1922: »Mit valg af dette arbejde som disputats [Holberg i Tyskland] motiverede jeg ved at henvise til en diskussion, der et par år i forvejen havde været ført mellem Vilh. Andersen og Carl S. Petersen om den litteraturhistoriske berettigelse af det Vilh. Andersen kaldte 'biblioteksskolen', og hvormed han mente en forskning, der mindre gik ud på æstetisk eller psykologisk analyse end på dokumentation af historisk eksistens eller forløb. Det kunne – mente jeg – ikke nytte at tale om fremmed opfattelse af et forfatterskab eller om et forfatterskabs eventuelle betydning for et fremmed milieu, før man havde præcis viden om, hvad man i det fremmede milieu faktisk kendte til vedkommende forfatterskab og i hvilken form; for så vidt havde mit arbejde en principiel karakter« (s. 278f). – Det hører med til historien, at Vilh. Andersen i et uenigt bedømmelsesudvalg stemte for antagelse af disputatsen.

Hvordan den antikke, allegoriske læsemåde blev opfattet i samtiden, fremgår af teologen Peter Madsens artikel »Allegorisk Fortolkning« i *Kirke-Leksikon for Norden* (red. af Fr. Nielsen, bd. 1, Aarhus 1900), lidt senere af den klassiske filolog J.L. Heibergs *Allegorisk Fortolkning*, 1921, hvor det hedder, at »Denne Menneskeandens Forvildelse har til Tider spillet en betydelig Rolle. Nutildags er denne vel udspillet, skjønt man ikke skal forsværge noget; den forlorne allegoriserende Dybsindighed har alle Dage tiltalt Tilbøjeligheden til Mystik, og et blegt Gjenfærd af Allegoriens Bedreviden spøger endnu i Litteraturkritikeres Udlægninger« (forordet).

30. Materialet vedr. DSL udgøres af selskabets love 1911, optrykt 1923 (senere revideret), og redegørelser for virksomheden i 1926, 1941, 1951, 1961, 1971, 1986. Især *Fyrretyve års virksomhed*, 1951, indeholder bidrag og bilag vedr. stiftelsen og de allerførste år, herunder et fyldigt bilag om bl.a. Ewald-udgaven. I DSLs første præsentationshæfte giver Erik Dal en oversigt over *Det danske Sprog- og Litteraturselskabs virksomhed og opgaver*, 1975. Jeg skylder DSL tak for venlig hjælp med kopier af diverse ældre materiale.

31. Som et eksempel kan nævnes, at i Ernst Frandsens *Johannes Ewald* fra 1939 er forholdet mellem Ewalds talent og tiden, herunder de litterære påvirkninger, et hovedtema.

32. Hele brevet findes først i DSLs udgave bd. 3, 1945. Et brudstykke af brevet findes i Oehlenschlägers *Erindringer*, 1850, men det citerede sted, der er fra 6. 11. 1807, dog først i *Breve fra og til H.C. Ørsted* 1, 1870, s. 238.

33. Georg Brandes' anmeldelse fra *Det nittende Aarhundrede* 1877 er optrykt i Jørgen Ottosen (red.): *Omkring Fru Marie Grubbe*, 1972 (Sofie Urnesteet s. 44f.), indarbejdet i *Det moderne Gjennembruds Mænd*, 1883, optrykt i *Samlede Skrifter* 3, 1900 (s. 15f.). Johan Fjord Jensens »At karakterisere« stod i *Kritik* 1, 1967, optrykt i *Efterguldalderkonstruktionens sammenbrud* 1, 1981, s. 105-119.
 Tekstuddraget, som jeg her foretrækker at referere til i en lidt længere form, findes i *Samlede Værker* 1, 1924 (udg. af Morten Borup) s. 62-64; i *Danske Klassikere*, 1989 (udg. af Jørn Erslev Andersen) s. 42, linie 13 f.n. - 43, linie 3 f.n. Romanen findes desuden i en mere knapt kommenteret udgave ved Jørgen Ottosen i Hans Reitzels serie, 1971.

34. Jf. N.D. Lunds afhandling (se note 3) og Peter Brask: *Om »En Landsbydegns Dagbog«* 1-2, 1983. Allerede 1933 udsendte Daneklærerforeningen en ny udgave af bogen ved Johs. Nørvig, og den holdt sig frem til Peter Brasks.

35. Alene Paul V. Rubows udgave af Anders Sørensen Vedels *Folkevisebog*, 1927, ligger uden for det 19. århundrede og er ikke medtaget her. Jeg har ikke kendskab til nærmere oplysninger om selskabet og dets udgivelsesprincipper, heller ikke om hvorfor serien, der til ca. 1930 udkom på eget forlag, derefter hos Gad, ophørte.

Den konfronterende kommentar: Ibsens *Catilina* og virkelighetens

av Egil Kraggerud

En kommentator føler seg lett beklemmt ved høye og langsiktige ambisjoner. Det ligger i sakens natur at en kommentar ikke blir endegyldig i samme grad som en tekstutgave. Men i det gitte interimperspektiv kan vi alltid spørre: Hvordan kan kommentaren til et *historisk* drama få den optimale form, eller i hvert fall en som brukeren vil føle seg tjent med?

Refleksjonene i det følgende står for min egen regning. Jeg taler ikke på vegne av den norske Ibsen-utgivelsen selv om noen av overveielserne har sin rot i arbeidet med Ibsens *Catilina* innen rammen av det samme edisjons- og kommentarprosjekt. Kan jeg bidra konstruktivt til den hermeneutiske prosess som nå er i gang i Norge, så meget desto bedre.

1. Litt om den klassisk-filologiske kommentar

Innen mitt eget fag, den klassiske filologi, har kommentarutgavene hatt en sterk plass i over 2000 år.¹ Kommentarenes tid er langt fra forbi; de har tvertimot øket sin andel i det samlede fagbilde i løpet av det 20. århundre. Når jeg nå for en tid går over i morsmåslitteraturen, har jeg måttet minne meg selv om at jeg går fra en verden for å tilpasse meg en ny.

Jeg fikk i min studietid et nesten sjokkartet møte med denne tradisjonen da jeg valgte å legge opp Aischylos' *Agamemnon*. Eduard Fraenkels trebinds verk var uunngåelig. I tillegg måtte man ta stilling til et lærd og skarpsindig tilsvar i form av en full konkurrerende kommentar fra Denys Page og hans seminardelegerede.² Fraenkel alene hadde i gjennomsnitt en halv side kommentar i kvartformat til hver av stykkets 1600 verslinjer. Vitenskapeligheten skaper sin egen elephantiasis; overleveringsspmå, konjekture og emendasjoner, metriske og semantiske problemer forlanger dokumentasjon, diskusjon og stillingtagen. Redegjørelsen for et spredt, vanskelig og fragmentarisk kildemateriale blir med tiden mer og mer nyansert – og plasskrevende.

Moderne klassikere på ens eget morsmål er nødvendigvis mer umiddelbart tilgjengelige, og utgavene blir deretter. Det er f.eks. en himmelvid forskjell mellom på den ene side å ha et forfattermanuskript på et språk som er nær kommentatorens eget, og på den annen en tekstoverlevering som begynner 1600 år etter førsteoppførelsen på et språk selv de lærdeste hoder alltid har hatt problemer med.

De vitenskapelige krav skaper i den klassiske filologi stor avstand mellom forskeren og studenten. Sir Kenneth Dover fortjener å nevnes fordi han som en sjelden fugl er seg avstanden bevisst og utgir parallelle forkortede studieutgaver i sammenheng med sine vitenskapelige dramakommentarer.³

I den klassiske filologi har kommentarutgaven en viktig plass også som rent oppslagsverk til tekster. Kommentarer konsulteres hele tiden. Det er slik jeg selv bruker kommentarene i det daglige. Jeg leser kanskje tre-fire igjennom i løpet av et år, men konsulterer minst hundre ganger så mange.

Den klassisk-filologiske dramakommentar har dermed ikke uten videre noen overføringsverdi til de historiske dramaer i vårt Ibsenprosjekt. Dagens kommentarutgaver i den klassiske filologi er dessuten prinsipielt åpne i forhold til arten av det kommentable. I sin opprinnelse er kommentaren et bi- og støtteprodukt til tekstutgaven: Tekstavgjørelser skal begrunnes, blant annet ut fra tolknings-

messige argumenter. En lang og sterk skoletradisjon ga den positivistiske siden en fremtredende plass. Men over tid har man fra det forrige århundre av sett en tendens bort fra et mer snevert filologibegrep. Det som idag skiller den gode kommentar fra den mediokre, er først og fremst selve kvaliteten på enkeltkommentarene. Dialogen med den tidligere forskning er i alminnelighet et fremtredende element. I en kommentar til en gresk tragedie, *in casu Agamemnon*, venter man å finne fortolkning, f.eks. en diskusjon av teppescenens betydning (vers 914-949), med både utsyn over tidligere tolkninger og en egen stillingtagen fra kommentators side. Selv klassisk-filologer med mer utpreget litterære interesser har i våre dager funnet kommentarformen velegnet for å begrunne litterære analyser og helhetstolkninger. På samme måte bruker f.eks. Platon-fortolkere i stigende grad kommentargenren i den innholdsmessige, filosofiske analyse.⁴

2. En teoretisk impuls

Jeg vil i min sammenheng bare kort nevne en teoretisk tilnærming fra studiet av den greske tragedie som jeg finner givende også i arbeidet med *Catilina*. Tragedieforskeren Wolf-Hartmut Friedrich er den som sterkest har understreket den enkelte tragedie som realisering av mytens potensialitet: Myten er ingen fast virkelighet utenom x antall poetiske realiseringer. Det finnes riktignok i utgangspunktet noen få faste holdepunkter, men hver dramatisering kan sees som en nytolkende virkeliggjørelse av latente muligheter i tradisjonsstoffet.⁵ Det er innenfor et forholdsvis översiktlig og enkelt koordinatsystem tragedieforfatteren opererer og med en frihet som det nok er vanskeligere for en moderne dramatiker med et historisk sugett å realisere. Men også *Catilina* og Ibsens øvrige historiske produksjon lar seg betrakte i lys av stoffets iboende potensialitet. Da ser man at endog det såkalt uhistoriske kan være en slags dramatisk-logisk konsekvens av stoffets iboende muligheter. Særlig tydelig blir denne potensialitet hos Ibsen gjennom selve skikkelsenes vekslende konstellasjoner.

Men svært meget – mer enn hva vi finner i den greske tragedie – er på en eller annen måte kildemessig forankret, noe man ikke uten videre skal betrakte som en hemmende faktor. Mitt spørsmål er: Kan en løpende kommentar⁶ gripe eller formidle det fruktbare spenningsforhold mellom den historiske virkelighet og dramatikerens versjon av den samme?⁷

3. *Kommentaren som prinsipielt uproblematisk genre*

Kommentaren har hatt og vil fortsette å ha en plass for seg som genre blant former for forskningsbidrag og studier til et litterært verk. Uansett omfang og innhold har kommentaren som sitt særkjenne at den nærmest fysisk underordner seg det litterære verk *i dets forløp*. Kommentarformen har dermed både sine mer uproblematiske og sine mer problematiske sider. Det genremessig uproblematisk skal jeg gå forholdsvis lett henover. Et par eksempler fra Ibsens *Catilina*: Vi har uttrykket »vandrestjernens ris« som nylig har vært diskutert i en artikkel.⁸ Her er man formelig på kommentarens klassiske grunn, for nettopp astronomiske spørsmål vrir det av i de antikke tekster. *Qua* kommentarlemma er uttrykket prinsipielt uproblematisk uansett om den forklaring som gis av det, måtte være omstridt eller ikke; å kommentere innebærer uansett en belysning etter beste innsikt og skjønn. Det kan også være uproblematiske henspillinger i et historisk drama til begivenheter og personer som er historiske for stykkets personer. I scenen mellom Furia og Catilina i 2. akt utbryter Furia: »Er du en mand, – og har ej kvindemod? / Har du forglemt hin raske Romerinde, / der søgte tronen over fader-liget? / jeg føler meg en Tullia; – « (s. 62). Idag kjenner de færreste historien om kong Servius' døtre i 1. bok av Livius' historieverk. En kommentator av idag bør selvsagt da fornere leseren med den fornødne viten. Vi kan ikke forutsette at leseren har for hånden et godt nok klassisk realleksikon, og selv der viten er lettere tilgjengelig, er det etter mitt skjønn kommentators oppgave å spare leseren tid og bry med konsultasjoner og ikke minst avpasse informasjonen etter det aktuelle behov.

Avveininger hører naturligvis med: Den olympiske leser trenger ingenting, men blant dødelige i begynnelsen av det 21. århundrede bør man i tvilstilfeller være noe mer generøs. Jeg trakk nylig frem i vår hjemlige medarbeidergruppe uttrykket »vel den som«, brukt et par steder i *Catilina* – en gammel form for lykksalighetsprisning som nå er gått ut av norsk: »lykkelig er den som« (Riksmålsordboken s.v. »vel« adv. A 2 d, b).

Nå finnes det naturligvis nidkjære eller påtrengende kommentatorer som i likhet med antikkens *Catilina* misbruker vår tålmodighet. Men når kommentaren fungerer som best, får man hele tiden sin lesersituasjon kvalitativt forbedret. I hvert fall noe av den avstand som tidens gang uvegerlig fører med seg, oppheves, og man blir bedre i stand til å ta inn noen av de forutsetninger som dikteren har arbeidet ut ifra, og vinner forståelse i dybden.

4. *Det historiske drama i hhv. artikkel og kommentar*

Men fortsatt er jeg ikke ved det som er et genreproblem for meg, og intimt knyttet til nettopp det historiske drama. Saken lar seg med fordel konkretisere og anskueliggjøre ved å sammenligne kommentaren med artikkelformen. Eiliv Skard skrev for 75 år siden en grunnleggende og inngående artikkel om stykkets kildemessige forutsetninger.⁹ Hans artikkel vil fremfor alt vise hva Ibsen skylder sine antikke historiske kilder. Det er en studie jeg har lest på forskjellige stadier i mitt eget arbeide, og den har næret mine refleksjoner til hele spørsmålet om hvordan et historisk drama med fordel kan kommenteres. Sammenligningen av artikkelgenren med kommentargenren vil munne ut i et stykke epistemologi med pedagogiske implikasjoner.

For å kunne lese en slik kildestudie som Skards kritisk og fastholde resultatene i minnet bør man ikke stå så meget tilbake for artikkelforfatteren selv: Man bør ha inngående innsikt i de skriftstykker som står til diskusjon, Ibsens drama på den ene side og i første rekke Sallusts *Catilina* og Ciceros catilinariske taler på den annen. En

vanlig litteraturinteressert leser av artikkelen stiller i utgangspunktet altså med et betydelig dobbelt handikap. Normalt vil man nemlig ikke ha et fullt present bilde av Ibsens stykke (jeg gjør et unntak for Ibsen-forskeren og den som på forhånd har tatt for seg dramaet og lest det med stor oppmerksomhet). Det annet handikap er enda mer opplagt: Man har slett ikke den innsikt i kildestoffet som artikkelforfatteren har. En kompetent eller selvstendig kritisk leser vil altså, dessverre, være et sjeldent unntak. Ved lesningen oppfatter man enkelte ting bare; man sitter igjen med et inntrykk av forfatterens konklusjoner, men er neppe i stand til å kontrollere hverken helhet eller detaljer i analyse og vurderinger i synderlig grad. Dette er ikke noe særeget for denne spesielle artikkelen, det samme gjelder i større eller mindre grad litterære kildestudier overhodet. Dette problemet kan sees som del av de pedagogiske utfordringer formidleren står overfor i litteraturforskningen. Vi kan gjerne for anledningen bruke det filosofisk-teologiske begrep og tale om et isagogisk problem istedenfor et pedagogisk: Hvordan skal vi på den beste måte føre en litteraturlaser uten forhåndskunnskap frem til en større innsikt i sammenheng med lesningen av det litterære verk?

5. Kommentargenrens pluss

Det er i dette lys jeg finner det interessant å diskutere kommentarens sterke sider som genre. Kommentaren åpner for en prinsipielt annen vei til erkjennelse enn artikkelen og monografien. Om de samme kildeundersøkelser som artikkelen har, isteden anrettes som løpende kommentarer, skjer det *eo ipso* noe radikalt i forhold til det éne av de to nevnte handikap, det som går på vår innsikt i selve dramaet. Hvis nemlig en løpende kommentar fungerer som den skal, blir den en integrerende del av selve lesningen av dramaet og dermed av vårt primære anliggende når vi har å gjøre med en kombinert tekst og kommentar. Vi får underveis kildestedet servert der det forutsetningsvis hører hjemme i en kontinuerlig leseprosess; kommentarens funksjon blir den å hviske oss ting i øret mens dramaet utfolder seg

for vårt indre øye; den blir en simultanstemme som hjelper oss forbi antatt dunkle steder og partier. I et historisk drama er det nærliggende å peke på at det etableres »knagger« til den historiske virkelighet; hva personer sier, er hjemlet og motivert utenfor dramavirkeligheten. Et typisk eksempel: Skard peker på at den gamle opprører Manlius hos Ibsen karakteriserer Catilina slik: »dog, sjeldne gaver var hos ham at spore; – / hans sind var højt, hans mod urokeligt« (s. 23). Dette bygger ifølge Skard på kap. 5,1 i Sallusts skrift hvor det heter at Catilina hadde store krefter både sjelelig og legemlig (»magna vi et animi et corporis«). I artikkelen ser vi ikke i hvilken sammenheng Ibsens Manlius uttrykker dette, hverken i forhold til scenens personer, i forhold til Manlius' egne replikker eller overhodet i forhold til stykkets utvikling. Det blir noe ganske annet når samme opplysning kommer i en kommentar. Den kommenterte utgave gir løpende innføring og opplysning i uløselig forbindelse med selve lesningen av dramaet.

6. *Artikkelens og kommentarens felles minus*

Så langt er altså det ene handikap, det som gjelder vår innsikt i dramaet, langt på vei eliminert som isagogisk problem, gjennom selve kommentargenren. Med andre ord: Kommentaren har et klart pedagogisk pre i forhold til artikkelen. Hva så med det andre når man leser artikler som sammenligner et litterært verk med dets kilder, det som går på vår mulighet for samtidig å få et grep på den historiske virkelighet? Denne siden av saken er ikke så lett å komme fra når man går over til kommentargenren. Problemet kan tvertimot forsterkes når artikkelens opplysninger og sammenligninger stykkes ut i den løpende kommentar. Da bryter man nemlig opp hva artikkelen måtte ha av disposisjon og mer sammenhengende resonnementer. Det kan vanskelig unngås at man putter større eller mindre kildebiter, ofte uten deres egen nødvendige kontekst, der de formentlig hører hjemme i tekstgjennomgangen. Det fragmentariske kan bli mer følelig i enhver forstand, for kildeopplysninger vil veksle med

andre slags opplysninger. Kommentarformens genremessige akilleshæl kan bli ubehagelig merkbar. Det er fare for at henvisningene likefrem forstyrrer selve lesningen. Og enda verre: Leseren vil kanskje få enda mindre mulighet for en selvstendig kritisk vurdering.

Det er uansett betenkelig å forholde seg punktvis til den historiske virkelighet bak. Historiens bakteppe er i seg selv en kompleks og mangetydig verden, avvekslende klar og diffus og formidlet, som i vårt tilfelle, av blant annet så ulike kilder som Sallusts Catilina-monografi og Ciceros fire catilinariske taler. Punktcommentaren vil naturlig nok tilstrebe knapphet og en poengtert klarhet, men enhver forenkling blir betenkelig: Dramatikeren har et engasjert forhold til sitt stoff. Vi vet at Ibsen leste disse kildeskriftene også som et fremmedspråklig pensum forut for og under skrivningen. Vår ambisjon må være minst å komme på nivå med dramatikerens når det gjelder present innsikt i kildestoffet. For Ibsen ble studiet av kildematerialet et møte med en historisk skikkelse så utfordrende og intenst at det sterkt bidro til å bringe ham ut på dramatikerbanen. Spørsmålet om hvordan vi behandler denne siden i en kommentarutgave, er kjernen i mine betraktninger.

Jeg vil ikke si at saken ikke *kan* behandles med utbytte gjennom en løpende kommentar, men jeg vil tro at jeg da sterkt ville anbefale den seriøse bruker å gjøre en egeninnsats før lesningen. Det ville i så fall implisere en innrømmelse av at utgaven ikke står på egne ben, at den ikke er *autark*. Uansett vil jeg tro at det krever ganske meget av kommentatoren for at punktopplysningene skal fungere godt i forbindelse med et historisk drama; hele tiden vil det være en fare for at brukeren misoppfatter informasjonen i forhold til kunstverket. Jeg bruker her med hensikt et estetisk begrep for å vise dilemmaet og hva som står på spill. Det er en fare for at en kommentar som går ut over den vanlige type saksopplysninger (som Tullia-eksemplet ovenfor) og som trekker inn et såkalt kildemateriale på bredere front, vil slite på oss som lesere av dramaet. Dirigenten Leonard Bernstein hadde i fjernsynets kulturelle velmaktsdager en programserie hvor han som den mesterpedagog han var, analyserte vanskelig

symfonisk musikk. Kunstneren i ham krevde at programmet munnet ut i en fremføring av verket som helhet. Han reparerte analysen så å si, satte sammen det stykkevis til et hele og minnet om hva analysen skulle tjene. Nå kan man vanligvis ikke gå rett i teatret etter å ha lest et drama med kommentarer, og om man kunne, er det ikke sikkert det var bra for ens forståelse. Vi må derfor tenke nøye over hvordan vi kan gjøre tingene best innenfor utgavens to permer. Hvis man er seg det egentlige og primære fullt bevisst, *in casu* dramaet, hvis man med andre ord vil forsvare diktningens primat, da kan det lett ha en minimaliserende virkning på ens forsett, det å forsyne verket med en kommentar. Det kan virke hemmende på den nysgjerrighetskilde i oss selv som motiverer kommentararbeidet. Vi kan lett føle oss som inntrengere. Det ligger nær å holde tilbake det som ikke direkte lar seg feste til et avgrenset og tydelig lemma. Det er lett å bli en Hamlet i et slikt arbeide og komme i konflikt med seg selv og føle en viss lede ved kommentatorrollen.

Kommentaren er i sin opprinnelse, og slik den ofte praktiseres, en ganske endimensjonal affære. Den blir lett en samling av autoritative fasitsvar uten en kritisk prøvende dimensjon ved seg. Vi klassikere møter oss selv igjen i døren i eksamensbesvarelsene. Kommentarenes kunnskapsbrokker blir betraktet som et vedheng det fremfor alt gjelder å tilegne seg. Man kan noen ganger tro at kommentaren skader det umistelige kreative forhold mellom tekst og leser.

7. *Besinnelse rundt Aristoteles' dichotomi*

For den type kommentar jeg her taler om, hvor det især kommer an på å se et historisk drama i forhold til dets historiske kilder, er Aristoteles' *Poetik* tankevekkende.¹⁰ Han bringer inn et nødvendig og relevant perspektiv: Vi må ha for øye at det er to slags virkeligheter. Vi har den kunstnerskapte, en verden frembragt av en *poietes*, en »skaper«, det vil si dikter, og så den historiske virkelighet, en temmelig amorf og usammenhengende størrelse som historieskrivningen nødvendigvis vil gjenspeile. Aristoteles taler med grunnlag i en

150-årig uhyre mangfoldig mytologisk dramatikk. Myten kan sees som en litt fjern historie.¹¹ Hva er det som konstituerer den skapte, i egentlig forstand poetiske virkelighet? spør Aristoteles. Den må ikke blandes sammen med den verden som betraktes fra historikerens stade. Forskjellige versjoner av samme myte vil prinsipielt kunne være like sanne. Ja, hva *er* deres sannhet egentlig? Aristoteles taler med store prinsipielle bokstaver. På dette punkt kan vi føye inn uttalelser til *Catilina-dramaet* fra Ibsen selv; han sier i sitt forord til 2. utgave: »Som man af min bog vil se, delte jeg ikke dengang de to gamle romerske skribenters opfatning af Catilinas karakter og handlemåde (...)«. I dette lys kunne man lett komme til å overvurdere dikterens rent historiske ambisjon. Hvis vi skal tale om en ambisjon hos den hhv. 20- eller 45-årige Ibsen, så har Aristoteles sin gyldighet. Den historiske virkelighet trer tilbake som noe prinsipielt annet; dikteren, *poietes*, vil gjennom sin skapte dramavirkelighet uttrykke en allmenn eller filosofisk sannhet i kunstnerisk form. Ibsen sier da også i en anmerkning til førsteutgaven:

Hvad de Facta, der ligge til Grund for nærværende Stykke, angaae, da ere disse altfor bekjendte, til at det ikke strax skulde sees, hvilke Afvigelser der ere gjorte fra det historisk Sande, og at det Historiske blot deelviis er benyttet, saaledes at dette nærmest maa betragtes kun som en Iklædning for den gennem Stykket gaaende Idee.

Dette tilsvarer hva som nettopp er Aristoteles' hovedpoeng: Den skapte, diktete virkelighet dreier seg i hans ord om hva som kunne ha skjedd; de store dramatikerens verker synliggjør for ham en filosofisk sannhet om menneskets vilkår som en i seg selv hel virkelighet hvor begynnelse, midte og slutt står i et klart og nøye konstruert forhold til hverandre. Gjennom konsentrasjonen om denne kunstnerisk skapte, allmenngyldige virkelighet får vi en innsikt som den historiske »virkelige virkelighet« i alminnelighet nekter oss fordi det er så mange forstyrrende og irrelevante faktorer i det hele.

To sammenknyttede, men prinsipielt forskjellige verdener står slik mot hverandre og utfordrer til sammenligning. Vilkåret for en

sammenligning foreligger når vi har en »virkelig« og en »kunstnerisk« versjon av det samme. Ibsens *Catilina* er utmerket egnet; dramaet er siamesisk sammenvokst med et stykke godt bevitnet historisk virkelighet.¹² Bakenfor de antikke mytedramaer ligger bare i mer sjeldne tilfeller en mer autoritativ »opprinnelig« versjon. I Ibsens tilfelle blir historiens »korrektiv« derfor så meget mer nærværende for leser/tilskuer. Den antikke dramatiker bruker imidlertid mytens kjente skikkelser på lignende måte som Ibsen: Med åpne øyne har han valgt allerede »eksisterende« personer til å befolke en personlig versjon av en kjent virkelighet.

Hvor fører så disse betraktninger omkring kommentargrenns vanskeligheter og begrensninger oss hen? Velger vi nå å ta fragmenter av Ibsens kildemateriale, den i og for seg inkommensurable historiske virkelighet, inn i den løpende kommentar, ja da oppnår vi vel i og for seg å vise at de og de partier hos Ibsen kan sammenlignes med og anses som deriverte fra de og de historiske fakta, men på kommentarens endimensjonale og springende vis. Dette innebærer på en måte et slags mer eller mindre uberegnelig signallys til leseren: Stopp, her har vi et stykke virkelig virkelighet i Ibsens stykke, så følger fri bane til man igjen møter et signal. Det kan bli en broget ferd – og forteller den i grunnen særlig meget? Og hva med alt som ikke har slike signaler ved seg? Skard peker også klart på et problem i denne forbindelse ved sin, jeg må dessverre si temmelig unyanserte, endog forflatende terminologi: Det skjer når han til stadighet peker på *det historiske* versus *det uhistoriske*. Denne polarisering er nesten verre enn ingen kommentar fordi den prejudiserer vår holdning til dramaet og lar oss se den som et lappeteppe av snart historiske, snart fiktive partier.

8. Skisse til en løsning

Hvordan lar disse problemene seg løse for en kommentator? Han bør i alle fall vokte seg for hybris og øve seg i den sunne tvil på at det finnes en opplagt fasit; det finnes bare mer eller mindre gode løsnin-

ger. Har vi først erkjent at lite er fullkomment og endelig i vår formidling av litteratur, og spesielt av drama, kan vi kanskje overveie videre om det ikke skulle finnes bedre muligheter enn å satse utelukkende på det ene kort, den løpende kommentar. Hvis jeg mener at *ad hoc*-kommentaren ikke kan være hovedvehikkelen for informasjon om den antikke Catilina-skikkelse og dens mulige betydning for Ibsens Catilina-drama, hvilket alternativ tenker jeg meg da? Det kunne jo være fristende å gjøre som mange utgaver av Shakespeares *Julius Caesar* eller *Antony and Cleopatra*: Man lar avtrykke, som innledning eller appendiks, kilden, dvs. Norths oversettelse av Plutarks biografier, *in extenso* eller i passende partier. Nå ville det føre langt avsted å gjengi Ibsens hele artiumpensum om Catilina-skikkelsen, vel 100 sider. Men hva med utvalgte deler, eventuelt med litt sammenbindende tekst? Det er å gjøre det for lettvint for seg og overlata for mye til brukeren. En kommentator bør ikke fritta seg selv for et visst bearbeidende grunnarbeide.

For å gjøre rede for den løsningen jeg selv har funnet best, må jeg få dvele enda litt mer ved den »virkelige virkelighet«; den tilhører jo etter gammel hevd historikerens metier. Å gripe denne virkelighet er som vi vet uoppnåelig annet enn som et skyggebiide uansett hvor rikt kildematerialet er. Og når det gjelder det individuelt menneskelige, så famler historievitenskapen mer eller mindre i halvmørket, jeg tenker da fremfor alt på aktørenes indre beveggrunner; disse er så flyktige at selv historiens deltagere kan være forvirret inntil det bevisstløse om hvorfor de handlet som de gjorde, for bare å peke på den bevisste sjelsfaktor. Det er i dette sjelelige felt dramatikerens fortrinnsvis utfolder seg og hvor han bidrar til å stille det menneskelige i sentrum. Det er banalt sagt *gåten* Catilina Ibsen er fascinert av, ikke de i og for seg spennende ytre begivenheter. Vi kan altså med våre kilder allikevel ikke rekonstruere og gripe selve kjernen i den historiske virkelighet *qua* full menneskelig virkelighet. Kildene har i hovedsak sitt domene, Ibsen sitt. Kommentirutgaven må ha respekt for det gamle *suum cuique*-prinsipp, de to selvstendige virkeligheter om man vil, virkeligheter som dog konvergerer på begivenhets-

planet og gjennom sine navngitte skikkelser, lokaliteter og de samfunnsmessige betingelser.

9. *Synliggjøringen av den historiske virkelighet*

Jeg bestemte meg til å skrive Catilinas biografi som en substansiell del av innledningen, ikke som et stykke frittstående historiografi, men som en slags oppsummering av hva man med rimelighet kan si om Catilina som historisk skikkelse.¹³ Jeg konsentrerer meg om det faktiske uten å henfalle til spekulasjoner eller innvikle meg i diskusjoner. Jeg har delt inn stoffet slik at referanser fra kommentaren til denne biografien letter anvendeligheten for leseren, og jeg henviser hele veien til kildegrunnlaget for påstandene. Det muliggjør en mer fullstendig sammenligning. Det etableres en historisk virkelighet som en størrelse vi hele veien kan konfrontere¹⁴ stykket med. Denne historiske skissen kan for så vidt brukes også ved vurderingen av andre dramatiseringer av Catilina-stoffet. Siden et historisk kilde-materiale kan sprike f.eks. i redegjørelsen for aktørenes motiver, må man ikke stikke enkelte indre diskrepanser i materialet under stol. I gitte fall er det interessant å sette dramatikerens tolkning opp mot kildenes innbyrdes sprikende tolkninger.

Fordelene forekommer meg å være klare ved en slik fremgangsmåte: Vi kan ikke regne med at brukeren av en Ibsen-kommentar kjenner eller har lett tilgang til den nødvendige realkunnskap om Catilina og den fase av romersk historie da han utløste en krise. En innledning i denne form gir på en forholdsvis ryddig måte muligheten til å skaffe seg en kunnskapsbakgrunn man ellers ikke lett og raskt kan skaffe seg. Fremfor alt får leseren tak på en helhet som jo også var dikterens selvsgatte utgangspunkt. En slik innledning gir fremfor alt muligheten for helhetlig sammenligning med et minimum av føringer; dette vil si at kritisk vurdering og selvstendig iakttagelse blir mulig. Man kan på et hvilket som helst punkt, uavhengig av kommentatorens pekefinger, orientere seg i forholdet til den såkalt historiske Catilina og, ikke å forglemme, på egen hånd lett

konstatere graden av både dikterens avhengighet og hans uavhengighet. En normal løpende kommentar ville ikke få med seg hva dramaet *ikke* reflekterer, og setter dermed heller ikke de mer synlige forbindelseslinjer i et godt og klart relieff. Selvsagt vil det være løpende referanser i teksten til innledningen. En blott og bar løpende kommentar ville neppe kunne muliggjøre en slik mer systematisk sammenligning, og i alle fall ville den hele tiden foregå helt på kommentators premisser. Man unngår også den nevnte iboende svakhet ved kommentargenren, dens mer eller mindre utilsiktede karakter av autoritativ fasit.

Ved en slik innledning gis det også langt bedre muligheter til å overskue kildegrunnlaget og i det enkelte tilfelle bringe frem nyanter. Jeg kritiserte nettopp Skard for hans noe skjematiske bruk av polariseringen historisk – uhistorisk som lett gjør urett mot begge virkeligheter. Vi er riktignok i den heldige situasjon at vi har ganske mange opplysninger om den siste revolusjonære fase av Catilinas livsløp, men det må understrekes at vi er langt fra en sikker bedømmelse av den historiske Catilina. Skikkelsens gjøren og laden åpner for ulik forståelse. En dramatisering av et slikt stoff vil helt av seg selv oppvise en glidende skala av konvergens fra full overensstemmelse med det vi vet om det historiske, til klare brudd med det. Det er en stor gråsonen hos dramatikeren hvor vi i den ene enden vil finne legitime tolkninger og betraktninger der kildene lar oss i stikken, på den annen side frie omtolkninger av det kjente. Dikteren kan gi en fremstilling som riktignok ikke er særlig sannsynlig i en historikers øyne, men som likevel er mulig eller i hvert fall ikke umulig. Det er denne gråsonen det er vanskeligst å forholde seg til i en tradisjonell løpende kommentar. Den krever større fortrolighet med kildestoffet hos leseren, og selve noten vil lett svulme opp om et mer komplisert saksforhold skal fremstilles og forklares. Et eksempel: I den opprinnelige skisse åpner stykket kun med de allobrogiske sendemenn på Forum Romanum, i neste omgang har Ibsen bygget opp en prolog der Catilina møter sendemennene utenfor Roma, først langs den appiske vei, hvilket er korrigert i håndskriftet til lande-

veien for så i 2. utgave å bli via Flaminia like nord for byen. Den historisk orienterte vil hevde at disse sendemennene kom *etter at* Catilina selv hadde forlatt Roma og dermed være fristet til i unyansert form å konkludere med at møtet er uhistorisk. Den som ser på forandringen i lokaliteten fra skisse til revidert drama, ser lett at Ibsen har kalkert prologen over kontakten mellom sendemennene og Lentulus' folk på Forum Romanum. Går man ned i materien, vil man se at vi vet tidspunktet for Catilinas avreise fra Roma (natten til 8. oktober); hva vi derimot ikke vet nøyaktig gjennom kildene, er tidspunktet for allobrogenes ankomst. Vi vet også at kronologien hos Sallust kan være vag, noen ganger til og med misvisende. I slike tilfeller vil det allerede i det historiske være en gråsone bestående av visse hårde og visse mer eller mindre sannsynlige fakta. Det er ganske vesentlig for det mytologiske og historiske drama også å kunne benytte seg av den rent begivenhetshistoriske gråsone.

Det historiske drama er basert på en særlig kontrakt mellom dikteren og hans publikum: Dikteren vet at hans publikum vet. Han kan ikke bortse fra at han behandler historiske begivenheter og historiske personer. Ibsen selv har noen kommentarer i den anledning. Han regner med at Catilinas tilhengere var enten lite kjent eller likefrem ukjent. Dermed rydder han seg en frisone også på den måten. Noe av dikterens kronologiske vaghet kan ses som en del av denne strategi for å ha et selvstendig rom å bevege seg på. Til dette rom hører muligheten til å synkronisere begivenheter som kildene ikke direkte har knyttet sammen i en årsaksneksus. Kommentartutgaven må altså for å synliggjøre dette ingenlunde klare feltet etter min mening oppstille den historiske virkelighet som en enhetlig størrelse for å muliggjøre en bredere, mer helhetlig sammenligning fremfor den punktvis. Derved vil utgaven åpne for en dypere penetrering av dramaet i en minst mulig autoritativ form. Om vi ikke skal levere fortolkninger, skal vi i hvert fall gi brukeren de best mulige forutsetninger for slike. På denne bakgrunn blir også spørsmålet om det historiske vs. det uhistoriske nedtonet, for selv der terminologien synes berettiget, kan det være begrensende for forståelsen å bruke den. Ta

Lentulus-skikkelsen i dramaets siste akt. I virkeligheten var han blitt henrettet før akten begynner. Men har vi det hele historiske forløp noenlunde klart for oss, blir det lettere å se hvorfor dikteren, åpenbart med åpne øyne, har gått til et slikt skritt. Et motsetningsforhold mellom Catilina og Lentulus, som det er et visst kildegrunnlag for og som Ibsen har funnet interessant, krever en form for dramatisk oppgjør om dikteren vil nå ut over det som i kildene fremstår som temmelig betydningsløse trådender. I det aristoteliske perspektiv er det dikterens privilegium å bygge det inn i en skapt virkelighet med indre sammenheng selv om det går på bekostning av den historiske sannhet.

Jeg har lest dette dramaet med ikke-profesjonelle lesere som for øvrig ingen av oss bør kimse ad. Det er ingen scene som gjør slikt inntrykk som sluttscenen med Catilinas vanvittige drap på den lyssende Aurelia-skikkelse. Scenen kunne i og for seg rettferdiggjøre vidløftige betraktninger, om det melodramatiske og dets historie, om døden i Ibsens drama-avslutninger, om antikk voldelighet, for å nevne noe. Men vår alminnelige lezers spørsmål skal vi i alle fall ta høytidelig: Er dette sant? Drepte han virkelig sin hustru? I Skards artikkel er det ingenting om dette. Ser vi isolert på hva Sallust og andre har om Catilinas siste felttog, så finnes heller intet: Aurelia ble i virkeligheten etterlatt i varetekt hos en mann i Roma som Catilina stolte på. Det er nærliggende i en knapp løpende kommentar å bemerke omtrent som følger: »Uhistorisk. Den historiske Aurelia ble igjen i Roma, videre skjebne og dødsår ukjent«. Da oppfattes nok en gang den historiske virkelighet altfor snevert og påvisningen blir snarere misvisende. Ved å oppstille en historisk helhet som kan konsulteres, får man lett frem en annen, mer nyansert relasjon som leder inn til den dramatiske virkelighet. Det er mulig å trekke slike tråder uten å avspores i lesningen av mer omfattende *ad hoc*-noter dersom vi altså velger å gi en sammenhengende virkelighetsbeskrivelse for seg innen rammen av kommentarutgaven. Det er det jeg forstår med en konfronterende kommentar. Virkelighetens Catilina er en notorisk *par-ricida*, »slektningemorder«. Først er det drapet på to svogre i Sulla-

perioden han skal ha begått, så er det sønnens død før inngåelsen av ekteskapet med Aurelia, men fremfor alt anklages han for den første hustrus død. Dette er historisk i den forstand at noen antikke kilder hevder dette, ikke at det nødvendigvis var sant. Ingen av disse drapene er nevnt i dramaet, det er heller ikke sikkert at Ibsen kjente til alle anklagepunktene. Men den konfronterende kommentarutgave åpner for at man uten omstendelige betraktninger kan se at Aurelias død i stykket antagelig har noe å gjøre med kildenes mørke og hatefulle rulleblad. Det er altså ikke tale om at Ibsen har skrevet uten holddepunkt i historien; det dreier seg om en dramatisk frihet, dog med forankring i beslektede kildeopplysninger. Og man gir derved dramaleseren et grunnlag for å spørre videre: Hvorfor gjør Ibsen dette?

Jeg tror at denne modifiserte todelte kommentarform er anvendelig på historisk dramatikk i det hele, og tror altså det kan gjøres uten at den store mester vender seg i sin grav. Om jeg på den annen side kan påregne hans velsignelse, lar jeg stå åpent. La oss prøve å se tingene et øyeblikk fra hans synsvinkel: Ibsen hørte bestemt til de diktere som ikke likte å bli dissekert. Formidlende mellommenn, selv de velvillige, kan jo tyde på at dramaet ikke når frem i kraft av seg selv; en simultanstemme er også en potensielt misvisende bakgrunnsstøy, om ikke direkte et skalkeskjul for å finne svakheter. Man kan lett føle at kommentatoren beskylder ham for en form for tyvaktighet og uselvstendighet ved å peke på paralleller i et kildemateriale, som om dikteren ikke var herre i sitt eget hus. Og en dramatiker har et tilintetgjørende poeng dessuten: Kommentarene kan ikke følge med opp på de skrå bredder. Det er ettertiden uvedkommende hvordan han har kommet frem til sitt verk, det er verket som ferdig produkt som teller.

En kommentator bør på sin side vise at han også har en sak å forsvare og at denne faktisk er på parti med dikteren: Ved å inkludere virkelighetens helhet i sitt synsfelt vil han gjøre Ibsen-leseren bedre i stand til å fatte stykkets egenart og særlige anliggende. En kommentator kan gjøre en dyd av sin interesse for den dikteriske prosess bak verket. Når Ibsen eksplisitt vil nytolke en historisk skikkelse, må

vi også se hva han har å gå ut fra, m.a.o. hva kildene oppviser. Det kan paradoksalt bringe de mest sentrale sider av det ferdige dramaet frem i relieff og understreke hva som vel overhodet er det historiske dramas anliggende: Å hente frem den fascinerende, men kilde-messig utilgjengelige *menneskelige faktor* fra fortidens begivenhets-historiske ruiner. Kommentartutgaven kan dermed bidra til at det historiske drama – denne genre som lett betraktes med mistro både av historikere og av fiksjonselskere – langt på vei kan erobre tilbake den dimensjon det mytologiske drama hadde i den aristoteliske poetikk.

NOTER

1. Kritiske undersøkeiser av den klassisk-filologiske kommentarer er sjeldne. Fra en yngre norsk forsker, Mathilde Skoie, kom nylig en PhD-avhandling ved Reading University: *The Hermeneutics of Commenting: A Case Study of Sulpicia in the History of Commentaries on Latin Literature*, [utrykt] 1999.
2. *Aeschylus: Agamemnon. Edited with a commentary by E. Fraenkel*, vol. 1-3, Oxford 1950, fulgt av *Aeschylus: Agamemnon. Edited by the late J.D. Denniston and D. Page*, Oxford 1957 (basert på et to-årig forskerseminar over Fraenkels kommentar).
3. Sist i forbindelse med Aristofanes' *Froskene*. Editio maior: *Aristophanes. Frogs. Edited with introduction and commentary by K.D.*, Oxford 1993 [398 s.]; editio minor: *Aristophanes Frogs. Edited with introduction and commentary by K.D. Student edition*, Oxford 1997 (259 s. inklusive vokabular).
4. Et godt eksempel på en fagfilosofisk og samtidig disiplinovergripende form for kommentar er C.J. Rowses utgave av Platons *Faidon* (1992) som i samme grad tar hensyn til språkstudenter og filosofistudenter (i serien: *Cambridge Greek and Latin Classics*).
5. W.-H. Friedrich: *Vorbild und Neugestaltung. Sechs Kapitel zur Geschichte der Tragödie*, Göttingen 1967. (Jf. også W.-H. Friedrich: *Dauer im Wechsel Aufsätze*, udg. af C.J. Classen & U. Schindel, Göttingen 1977.)
6. Jeg foretrekker betegnelsen »løpende kommentar« (eng. »running commentary«). »Linjekommentar«, »punktcommentar« eller »lemmakommentar« (hvem skjønner det siste »utenfor murene«?) passer dårligere når kommentaren går på en en passasje, en scene, en akt eller overhodet inneholder overgripende opplysninger.

7. Jeg ser i denne sammenheng bort fra all annen påvirkning på dramatikeren. De historiske kilder bak dramahandlingen kan og bør betraktes for seg.
8. Når ikke annet er sagt, siterer jeg *Catilina* etter 2. utgave, Kbh. 1875. Uttrykket »vandrestjernens ris« står først i 2. utg. s. 64. En diskusjon av det gis av K. Boger & I. S. Kristiansen: »Morgenstjernen og menneskets herskermakt. En analyse av Lucifer-/Venus-motivet i Henrik Ibsens *Catilina*« i *Edda* 1995, s. 111-126, især s. 116 f.
9. E. Skard: »Kjeldone til Ibsens *Catilina*« i *Edda* 21, 1924, s. 70-90. Artikkelen gjør også rede for en forbindelse med Paludan-Müllers dikt *Vestalinden*.
10. Det sentrale parti i *Poetikken* står i kap. 9 = 1451b, s. 5ff.: »(...) det fremgår klart at dikterens oppgave ikke består i å fortelle hva som virkelig er skjedd, men hva som skulle kunne skje og om det mulige i pakt med det sannsynlige eller nødvendige. Historikeren og dikteren er ikke forskjellige m.h.t. det å uttrykke seg metrisk eller ikke-metrisk (det ville jo la seg gjøre å overføre Herodots verk til vers og det ville ikke i noen mindre grad være et historieverk med en bunden form enn *uten* versemål). Men forskjellen består i at den ene forteller hva som er skjedd, det annen det som skulle kunne skje. Derfor er diktningen både noe mer filosofisk og noe mer seriøst enn historien: Diktningen omhandler mer det allmenne, historien enkelthendelsene«.
11. Til tross for nokså sterke konvensjoner, er det prinsipielt intet til hinder for at samtidshistorien kan overta mytens plass (blant bevarte stykker: Aischylos' *Perserne*); for romerne ble de hovedsakelig samtidshistoriske og patriotiske dramaer en populær subgenre.
12. For det historiske dramas vedkommende kan imidlertid vi, dvs. publikum, ikke frigjøre oss helt fra historien. Dramatikeren kan derfor ikke godt unnlate, i hvert fall til en viss grad, å finne en legitimitet i å legge visse basale fakta til grunn for sitt stykke *skapt* virkelighet.
13. Det spørsmål ble stilt meg i den muntlige diskusjon (Espen Ore) hvilken konsekvens det ville få for »biografien« om nytt materiale skulle dukke opp. Forutsatt at dette ikke var derivert fra det kjente kildemateriale, burde det inkluderes, men tydelig markert. Man kan ikke utelukke at eventuelle oppdukkende antikke måter å se bevisighetene på kunne sette et bedre lys på Ibsens *tolkning* av dem.
14. For så vidt gjelder den historiske bakgrunn, kunne jeg tenke meg å bygge en terminologi på dette begrepet, her omtrent lik »stille to sammenlignbare, men dog selvstendige størrelser opp mot hverandre til sammenligning«. »Overgripende«, »syntetiserende« el. 1. passer ikke godt på min type helhetlige fremstilling av den eksplisitte historiske virkelighet som stykket bruker; slike begreper passer bedre på disku-

sjoner av litterær (f.eks. Oehlenschläger, Kierkegaard) eller samtidshistorisk (f.eks. 48-revolusjonen, Marcus Thrane) påvirkning.

Vershistoriske kommentarer – hvorfor er de viktige?

av Hanne Lauvstad

Generelt om vershistoriske kommentarer

Hvilken berettigelse har vershistoriske kommentarer? Dessverre har ikke bare edisjonsfilologien, men også vershistorien (som metrikken for øvrig) lidd den ulykkelige skjebne å bli betraktet som litteraturvitenskapens tjenestepiker. Når jeg nå skal ta for meg spørsmål i forbindelse med vershistoriske realkommentarer, vil jeg derfor begynne med å minne om at det er ofte blitt framholdt at form og innhold er to uatskillelige deler av en tekst. Vershistorikerens arbeid med å kartlegge tekstens metriske sider er et sentralt bidrag til bildet av dens produksjonsestetiske forutsetninger. Nettopp derfor bør det være viktig å beskrive hvordan formelle elementer preger litteraturen.

Som Jørgen Fafner sier i *Dansk vershistorie*,¹ er det viktig for vershistorikeren å bestemme tre ting: versenes form, forekomst og funksjon. Altså: For det første må man kartlegge den metrisk *form*, og til det trenger en et godt notasjonssystem. Fafner har selv foreslått et utmerket system for å definere og beskrive metrisk form. Et annet, men lignende, versnoteringssystem finner en hos Hallvard Lie.² Hvilket av noteringssystemene man velger, får konsekvenser for hvilke trekk ved et dikt man legger vekt på som konstituerende framfor de andre, og hvordan man dermed grupperer det stoffet

man har behandlet. Imidlertid vil det føre for langt å gå inn på detaljer i denne sammenheng. Uansett hvilket av systemene man velger å bruke, er man som verskommentator i alle fall godt rustet til å behandle de formelle særtrekkene i en tekst. For det andre er det å kartlegge *forekomsten* av metriske former en sentral oppgave for den som skal skrive vershistoriske kommentarer. Det vil alltid bli et spørsmål om hvor detaljert man skal gå til verks her, hva som skal lemmatiseres og kommenteres. Dette skal jeg straks komme tilbake til. For det tredje vil allikevel vershistorikeren gjerne forsøke å finne ut hvilken *funksjon* de metriske trekkene ved teksten har, utover den vershistoriske tradisjonen de tilhører – vi snakker altså her om en tolkning. En slik tolkning er naturligvis helt nødvendig for å legitimere kartleggingen av form og forekomst – vi humanistiske forskere arbeider jo i bunn og grunn med å tillegge fenomener mening. Men utover den tolkningen man utfører i og med at man knytter formenes forekomst til en viss tradisjon, bør ikke beskrivningen av en funksjon høre hjemme i vershistoriske kommentarer. En slik tolkning vil jo bidra til å »lukke tekstene«, å hemme deres potensial for flertydighet. La oss derfor foreløpig konkludere med at den vershistoriske kommentatoren bør ha en god metode for å beskrive formelle, metriske trekk ved tekstene og fokusere på forekomsten av ulike lydige virkemidler, samtidig som det hele settes inn i en historisk forståelsesramme.

Hvordan kan man definere vershistorisk betydning?

Dersom man ønsker å kommentere de vershistoriske detaljene ved en tekst, må man mene at nettopp forekomsten av formene har en betydning. Men hva slags mening er det egentlig man tillegger de metriske faktorene? Hvordan kan man forklare at disse blir meningsbærende? I sin artikkel »Sex metoder att förbinda form med betydelse«³ forklarer Eva Lilja hvordan betydningen man legger i lyrisk form, kan være et resultat av seks ulike tolkningsmåter (i det følgende bygger jeg på hennes framstilling):

1. Visse formelle elementer kan oppfattes som egnet til å uttrykke visse følelser, stemninger osv., slik man gjorde i den klassisk-retoriske affektlæren. Gjennom undervisning gjorde man disse påståtte forbindeisene felles for en større gruppe. Det er også slik en »assosiativ tradisjonsdannelse« (Hallvard Lies betegnelse) kan oppstå. En bestemt versform, for eksempel, blir tradisjonsmessig knyttet til et bestemt motiv eller en særlig stemning.

2. Man kan fokusere på formens evne til å vektlegge elementer i diktet ulikt ved hjelp av betoning, pauser og lignende. Denne metoden for å forbinde lyd med mening ble først brukt av de russiske formalistene. Juri Tynjanov har forsøkt å fastlegge linjene i denne metoden. Blant andre har tekstlingvistene vært opptatt av at for eksempel rytmen kan brukes for å framheve det som er viktig. Denne metoden er også velegnet i diktanalyser.

3. Ifølge Roman Jakobsons ekvivalensprinsipp er et dikt gjennomvevd av lydlig likhet og ulikhet. Lydlikheter i teksten »roper på« hverandre og skaper semantiske forbindelser, mens lydmessige kontraster danner tilsvarende betydningsmessige motsetninger.

4. Man kan også legge vekt på det man forstår som en onomatopoeisk forbindelse, en strukturlikhet mellom lyd og de konkrete fenomener som skildres i diktet. Man tillegger altså lydlige elementer en ikonisitet. Denne metoden er ikke så mye brukt, antakelig på grunn av at onomatopoesi er et begrenset fenomen.

5. En lignende metode er å anta at lydbiidet har en strukturlikhet med det følelsesuttrykket som ordene formidler; som Benedetto Croce er man opptatt av at kunstverket er en gestaltet følelse. Altså er det også her snakk om en type ikonisitet. Denne metoden har i følge Eva Lilja vært populær i Norden, men så vidt jeg kan forstå, har den vært mer utbredt i Sverige enn i Norge.

6. I tillegg kan man være opptatt av lydenes egen uttrykksverdi, som kan fungere semantiserende i seg selv, altså selv om man mangler et språklig semantisk nivå. Slik kan man forstå trylleformularer, besvergelses og for den saks skyld barnelitteraturens regler og nonsensvers. Også dadaister, lettrister og konkretister har arbeidet med forestillinger om at lydnivået (og også diktets billednivå, det grafiske inntrykket) kan fungere semantisk på egen hånd. Her nærmer man seg grensene til musikk (og billedkunst). I diktanalyser kan man ved hjelp av denne betraktningsmåten finne eventuelle motsetninger mellom lydlig og språklig semantisk innhold.

To av de antakelsene som er nevnt bygger på tanker om ikonisitet, mens de øvrige fire dreier seg om semantisering, dvs. hvordan lyd tilskrives betydning. Et annet sted, i artikkelen »Om versforms betydelse. Metrisk tolkning av två dikter från Lund«,⁴ omtaler Eva Lilja likeledes semantiseringemetodene som ligger bak antakelsene om forbindelsen mellom lyd og semantikk. På forskjellige måter kan man konsentrere seg om hvordan utsagnet desautomatiseres ved hjelp av metriske grep, man kan være opptatt av de mønstre som dannes ved at klanger og rytmer gjentas, man kan se på hvordan formelementer lades med betydning når de traderes i en kultur, eller man kan være opptatt av lydenes ikonisitet. Generelt vil jeg si at når man prøver å finne klangenes mønstre, desautomatisering eller lydenes ikonisitet, er man tolkende i langt større grad enn man trenger å være når man beskriver den tradisjonen hvor metriske formelementer inngår.

I arbeidet med vershistoriske kommentarer blir det først og fremst aktuelt å se nærmere på det første punktet, dvs. hvordan visse lydlige trekk gjennom trading blir tillagt semantiske egenskaper. Man forsøker altså å etterspore det jeg vil kalle metriske allusjoner, med Fafners ord en »aposteriorisk etos«.⁵ Ifølge Fafners inndeling av stadier i den vershistoriske aktiviteten som jeg omtalte ovenfor, kan man si at hovedvekten her ligger på en kartlegging av forekomst, med et visst sideblikk til funksjonen, uten at man gir seg inn på noen vidtgående tolkning av de lydlige trekkene. I de store nasjonale vershis-

toriene, som Hallvard Lies *Norsk verslære* og Jørgen Fafners *Dansk vershistorie*, står beskrivelsen av hvordan visse strofe- eller diktformer har blitt forbundet med visse motiver eller stemninger sentralt. Når en viss form blir knyttet til et visst motiv eller stemning i publikums bevissthet, vil dette prege senere diktere. Slik har for eksempel den såkalte Heine-strofen (slik vi kjenner den blant annet fra »Lorelei«-diktet) fått en affinitet til melankoli, kjærlighet, måneskinn, og utallige poeter etter Heine har, bevisst eller ubevisst, valgt denne formen når de skrev om slike emner. Men den etos som hører til en metrisk form, kan også være innlært på grunnlag av den klassisk-retoriske affektlæren, som alle vesteuropeiske diktere fra renessansen og fram til romantikken var skolert i. Dermed har man også en »apriorisk etos«, sier Fafner,⁶ og den må man ta hensyn til, dersom man skal skrive vershistoriske kommentarer til slike eldre forfattere. Til den aprioriske etos regner Fafner dessuten den »aprioriske motoriske tendens« som han mener er til stede i de ulike metrene, dvs. at jambiske, trokeiske eller daktyliske rytmer har en tendens til ulik karakter.⁷

En spesiell type metrisk allusjon oppstår når nye tekster skrives til gamle melodier. Da er det melodiforelegget som er årsaken til visse strofeformers popularitet. Men i tillegg oppstår det en spennende intertekstualitet mellom den nye teksten og den som opprinnelig ble sunget til melodien. Når salmedikterne på 1500- og 1600-tallet skrev til melodier som var kjent fra folkelige, verdslige viser, var det kanskje først og fremst av pedagogiske årsaker. Med spørsmål om hvorfor djevelen skulle ha alle de gode melodiene, tok man gjerne i bruk tonene til tidens populære, verdslige sanger som forelegg for salmene, dermed ble det lettere for folk å lære dem. Men samtidig oppsto det en særegen dobbeltvirkning mellom den opprinnelige og den nye teksten. Dette er en type parodi, her forstått uten det elementet av latterliggjøring vi vanligvis forbinder med ordet.⁸

I prinsippet kan parodien virke to veier: Enten kan man ha en ny tekst til en gammel melodi, eller man kan sette nye melodier til kjente tekster i parodisk øyemed. Denne dobbeltstrukturen i forholdet mellom tekst og melodi – for vårt emne er især forholdet mellom

gammel melodi og ny tekst interessant – kan resultere i en virkningsfull retorisk funksjon. Hvis leseren kjenner »parodiens« forelegg, vil han/hun kunne »fornemme den estetisk virksomme motsetningen mellom original og parodi, mellom gammel musikk og ny tekst«.⁹ For eksempel var det vanlig at 1600-tallets salmediktere brukte verdslige melodiforelegg. Menigheten kunne stemme i til melodier de kjente fra sanger som »Der står et slott i Østerrig«, »Jeg tjente meg uti grevens gård«, »Jeg sto meg opp en morgenstund« eller visen »til å synge bruder til sengs med«.¹⁰ Titlene taler for seg om toneforeleggenes opprinnelig verdslige innhold!

Hvis det imidlertid ikke finnes trekk ved teksten som inviterer til en »ironisk-parodisk lesning«,¹¹ må man isteden snakke om et lån. Men jeg vil dessuten gå videre og si at selv om forelegget for diktet ikke er en sang, men en strofeform eller en taktform, kan det også være legitimt å snakke om parodi eller lån. Jeg skal gi et par eksempler på dette nedenfor.

Eksempler på vershistoriske kommentarer til Ibsen

Metriske kommentarer i praksis

Mange har skrevet artikler og avhandlinger om vershistoriske særtrekk ved forfatteres produksjon eller enkeltverk (som eksempel kan jeg nevne Åse Hiorth Lerviks arbeider om Ibsens versmål¹²) eller om hvordan visse former tradisjonelt er blitt knyttet til bestemte semantiske trekk. Men mer utførlige kommentarer, til lemmatisert tekst, kommentarer som setter metriske trekk inn i en tradisjons-sammenheng, hører så vidt jeg kan skjønne til sjeldenhetene. Forekomsten av vershistoriske kommentarer er svært varierende fra utgave til utgave. Enkelte utgivere (som Ingard Hauge i Welhaven-utgaven fra 1990-92¹³) oppgir strofeform og vanlig bruksområde. Når man skal vurdere hva som bør lemmatiseres og kommenteres, er det i hvert fall viktig å ikke fortape seg i altfor mange enkeltheter, men gripe fatt i viktige skifter i bruk av rim, taktformer og lignende. Kommentarene bør vise hvordan formen forholder seg til et møns-

ter. Dessuten er jeg av den oppfatning at man bør være tilbakeholden med å gå inn i en analyse av forholdet mellom taktform og realiseringen av rytmen i kommentarene. Oppfatningen av hvordan den »reelle rytmen« er, vil ofte bygge på subjektive vurderinger, og en nærmer seg derfor en tolkende holdning, istedenfor en registrerende og forklarende. Jeg vil nå ta for meg eksempler på hvordan en vershistorisk tilnærming til formelle særtrekk ved Ibsens diktning kan avdekke linjer i litteraturhistorien og intertekstuelle forbindelser som ellers kanskje ikke synes så godt. Slike observasjoner kan deretter tas inn i kommentarene til tekstene.

Eksempel 1 – Ibsens firetaktede trokeer

Daniel Haakonsen har påpekt at et firetaktet trokeisk versmål preger de mest vellykkede av Ibsens stemningsdikt, og vist hvilken forbindelse det er mellom versmålstradisjonen og visse motiver, fra Schlegels tyske gjendiktning av Calderon, via Wergeland til Ibsen.¹⁴ Går vi videre til Hallvard Lies verslære,¹⁵ som jeg i det følgende har hentet mitt stoff fra, får vi vite at de firetaktede trokeene, i strofer på fire vers eller mer, og akatalektiske vers (dvs. med utelukkende kvinnelig versutgang eller kadens) opprinnelig er fremmede i skandinavisk diktning. De er innført utenfra. Første gang vi finner dem hos oss, er i strofeformen hrynhenda. Den kom inn i skaldediktningen i middelalderen via latinsk religiøs poesi. Imidlertid må vi gå litt lenger fram i tid for å finne røttene til de firetaktede trokeene hos Ibsen. De er tre stykker.

Den første er de akatalektiske trokeiske firetaktere uten rim som ble brukt i tysk diktning i første halvdel av 1700-tallet som en germansk ekvivalent til det klassiske anakreontiske versmålet. Vi finner få gjenklanger av dette i norsk diktning. (Jonas Rein gjendiktet noen av Anakreons oder i trokeiske firetaktere, men han varierte kadensene og brukte dessuten rim.) En slags utløper av denne tradisjonen finner man i aria-versmålet i siste halvdel av 1700-tallet. Et kjent eksempel her er Wessels arie i denne stilen fra *Kierlighed uden Strømper* (sitert etter Henrik Jægers utgave¹⁶):

Paa mit Hiertes Skorsteen brænder
 En harpixed Elskovs Brand,
 Som er tændt i begge Ender,
 Elskovs Gud den tændte an.
 Hver som Røgen seer opstige,
 (Røgen er min Aria,)
 Tænke maae om ikke sige,
 Der er heedt, hvor den kom fra.

Men her ser vi at veksling i mannlige og kvinnelige og rim er kommet inn. Wessels bruk av denne strofeformen, som tradisjonelt ble benyttet i alvorstunge sammenhenger, skaper en parodisk effekt, lik den jeg omtalte ovenfor. Jeg mener (i alle fall til jeg har funnet bevis på det motsatte) at dette arie-versmålet har spilt liten rolle for Ibsen.

Den andre roten til Ibsens trokeiske firetaktere kan være de såkalte »spanske trokeene«, eller redondillas – også de akatalektiske trokeiske firetaktere. De ble kjent i germansk diktning gjennom Herders oversettelse (fra fransk) av det spanske helteediktet *Cid*. En annen tysk forfatter, A.W. Schlegel, gjendiktet Calderon. Det er denne tradisjonen Haakonsen har grepet fatt i. Vi vet at det var vanlig at norske lesere leste både Shakespeare og Calderon i tysk gjendiktning. En europeisk lyriker som sannsynligvis også var påvirket av de tyske gjendiktningene av spanske dramatikere, og som i hvert fall tok i bruk »spanske trokeer«, især i dikt med motiver fra Spania, var Heinrich Heine. De firetaktede trokeene forekommer ofte i hans *Buch der Lieder*. Den var som kjent noe av en kultbok – også for de skandinaviske dikterne, og en kan regne med at både Wergeland og Welhaven kan ha blitt inspirert til versmålet herfra. Også Aasmund Olavson Vinje, som skrev sine norske *Reisebilder*, *Ferdaminne fra sumaren 1860*, i Heines ånd og stil, kan ha gitt Heine-impulser til kameratene i »hollænderkretsen«, deriblant Ibsen. Ibsen kan altså ha møtt de spanske trokeene både via Herder, Heine og de norske etterligningene.

Et tredje mulig opphav til Ibsens trokébruk er det finske runometret, eller Kalevala-versmålet. Denne versformen, som dominerer

i finsk folkediktning, har opprinnelig kvinnelige kadenser og alliterasjon innenfor hvert vers. Runometret ble særlig kjent gjennom Runebergs lyrikk, men allerede på 1700-tallet ble et estisk dikt i runometer gjendiktet av Herder, og i 1810 oversatte Goethe et finsk runometer-dikt fra fransk. Han sløyfet imidlertid den opprinnelige allitterasjonen i diktet, slik det også har vært vanlig siden når runometret er blitt oversatt til andre språk. Den samme finske »runa« som Goethe hadde gjendiktet, ble oversatt av den svenske språkmannen Carl Gustaf Zetterquist. Han ønsket å lage et større polyglottisk verk, og oppfordret en rekke diktere, blant dem også norske, som Henrik Wergeland, Ivar Aasen, M.B. Landstad og Aa. O. Vinje, til å oversette det i sine egne målformer eller dialekter. Både Wergeland og Vinje brukte imidlertid vekslende kadens, i strid med originalens gjennomført kvinnelige. Landstads versjon er den metrisk mest »korrekte«.¹⁷ Selv om Lie mener at dette oversettelseseksperimentet ikke har hatt noen betydning for utbredeisen av runometret i Norge, kan det vel indirekte ha bidratt til det ved at forfatterne som deltok i det flerspråklige eksperimentet, ble mer fortrolige med metret. Lie regner med at det først og fremst er Kalevala som har gjort versmålet populært. Siden runometret fikk såpass stor betydning i Skandinavia på midten av 1800-tallet, er det trolig at også Ibsen ble kjent med det på denne tiden.

Den spanske trokeen og runometret ble tatt i bruk omtrent samtidig i skandinavisk diktning, og slik de ble tilpasset her, er det vanskelig å skille dem fra hverandre. Det har for øvrig vært vanlig å bruke enderim i denne typen vers hos oss selv om det ikke forekommer i de opprinnelige versformene. Ifølge Hallvard Lie er spesielle assosiasjoner som knyttes til runometret både »en stille blid naturstemning«, ofte med vår- eller sommermotiv¹⁸ og et tristere stemningsleie, med gjenklanger fra Kalevalas tragiskpregede poesi.¹⁹ Han lar et sitat fra Ibsens »På Akershus« illustrere sommerstemning:²⁰

Sommernattens slør med milde
folder sig om jorden spænder;
enkle stjerner, store, stille,
blege bagom skodden brænder.

Som eksempel på en mer mollstemt trokébruk, siterer Lie fra Ibsens
»På vidderne. IV«:²¹

Langvejs sørfra er han kommen,
kommen over brede vande;
tause tanker ligger som en
nordlysbrydning om hans pande.

Et annet eksempel på Ibsen-dikt i akatalektiske, firetaktede trokeer
er »Med en vandlilje« (fra *Digte*, 1871):²²

Se, min bedste, hvad jeg bringer;
blomsten med de hvide vinger.
På de stille strømme båren
svam den drømmetung i våren.

Her har versene kvinnelige parrim, og en kan vel si at metrets tradi-
sjonelle affinitet til både sommer og melankoli er representert.

Viktig for det henholdsvis spanske eller finske preget er det imid-
lertid at versene er akatalektiske, i skandinavisk diktning har de
dessuten ofte rim. Et helt annet preg får strofen med bare mannlige
rim eller blandet versutgang. Ibsens »Bergmanden« et interessant
eksempel på det siste:²³

Bergvæg, brist med drøn og brag
for mit tunge hammerslag!
Nedad må jeg vejen bryde,
til jeg hører malmen lyde.

Dybt i fjeldets øde nat
vinker mig den rige skat, –
diamant og ædelstene
mellem guldets røde grene.

Lie²⁴ har påvist motivisk likhet med et Wergeland-dikt i samme form, men legger likevel mest vekt på likheten med Welhavens gravsang, »Bergmester H.C. Strøm«, som riktignok er i 8-versinger, med en litt annen rimsetting (men blandet versutgang). Strofe 2, 3 og 4 lyder slik:²⁵

Og i Hjertets dunkle Vraa
maatte han sit Eden dølge;
der hans Psyche bunden laae
som en Lotos paa sin Bølge;
men i mangt et selsomt Ord
dufted Sjelens rige Flor,
hver en Straale fra det Høie
fik sin Afglans i hans Øie.

Og han stod med klarnet Blik
i sin Grubes Tempelhaller,
medens Minens Orgel gik
under Hvælvingens Krystaller;
hver en Alf i Dybets Favn
hvisked ham sin Fryd, sit Savn
der, hvor Jordens Hjerter banker,
svulmer under Herrens Tanker.

Men de stille Alfer bandt
Kogleriet til hans Tale,
naar han vilde purt og grant
sine dybe Syner male.
Verden i hans rige Barm
knugedes af Livets Larm,
over Tankens klare Strømme
sank en Sky af syge Drømme. –

Det er vel ikke vanskelig å være enig i at det finnes stilistiske og motiviske elementer her som minner om »Bergmanden«. Lie konkluderer med at rytmeformen har fulgt motivet og stilen, og viser at en gjennom en slik påvisning av formell likhet kan avdekke en interessant intertekstualitet.

Ved siden av de »firkantede« strofene med firetaktete trokeer og fire vers som jeg hittil har gitt eksempler på, finner vi også firetaktet trokeisk rytme i strofer av ulike lengde hos Ibsen, for eksempel i diktet »Uden navn« (fra *Digte*, 1871).²⁶ I dette tilfelle er strofene seksversinger, med en blanding av mannlige og kvinnelige rim:

Til den ridderligste sender
jeg mit digt foruden navn.
Jeg forstår, hvor sværdet brænder
i de djærve bundne hænder;
jeg forstår, hvor naget tænder
i hans pandes tankefavn.

Fordi Henrik Wergeland ofte bruker firetaktete trokeer med fritt varierte kadenser og rimsetting i sine rapsodiske dikt, har denne taktformen blitt kalt Wergeland-trokeer. I »Ballonbrev til en svensk dame« (fra *Digte*, 1871)²⁷ bruker Ibsen trokeiske firetaktere på denne måten. I »Rimbrev til fru Heiberg«, ²⁸ derimot, som jo også er rapsodisk, forekommer det halvvers, altså totaktere, innimellom firetakterne. Begge diktene har vekslende mannlige og kvinnelige rim.

Eksempel 2 – drikkevisen i *Catilina*²⁹

Bachus vi hylde
glade vi fylde
Bægret til Randen,
drikke hans Priis.
Vinen den røde
lifligt mon' gløde,
alle vi ynde
Viingudens Drik.

Venligt tilsmiler
 os Fader Liber;
 Glæden os vinker,
 Druen er klar;
 kom, lad os nyde,
 Vinene fryde,
 stemme til Glæde
 stedse vort Sind.

Her henviser jeg igjen til Hallvard Lie.³⁰ Rimrekken er: AAOoBBOo (1. og 4. strofe, 2. og 3. strofe har rimrekken OOOoAAOo). Koriambisk versutgang (-xx-) minner om odeformen. I utgangspunktet skulle man derfor tro at drikkevisens form alluderer til antikke forbilder. Men mye tyder på at det ikke er her man skal lete etter det formelle mønsteret.

Lie³¹ nevner riktignok dikt i samme versform med et lignende, »klassiserende« innhold som drikkevisen i *Catilina*: H.P. Holsts »Adam Oehlenschläger« (»Tiden med Alvor«) og »Thorvaldsen og Oehlenschläger« (»To dioskurer«), i tillegg til at strofen (med rimsetting OAAbOCCb) har vært brukt av Goethe i »Zum neuen Jahr« (»Zwischen dem Alten«). Ifølge Lie³² har også den dominerende versformen i strofen, og det som kanskje gir versene et slags »antikt« preg med allusjoner til den sapfiske strofe, *versus adonius*, vært brukt allerede hos Saxo.

Men virkelig spennende blir det når Fafner³³ beskriver hvordan trisyllabiske vers blir populære med barokken, og sier at trisyllabiske kortvers uttrykker det svermeriske, det bevegede, det grasiøse osv. Han forklarer deretter hvordan de trisyllabiske kortversene henter sin begeistrings- og henføringsetos fra sin opprinnelse i opera og syngespill (for eksempel finner man dem i Mozarts *Così fan tutte*). Herfra får de snart innpass i dramaer og syngespill av Goethe (*Goetz von Berlichingen*) og Oehlenschläger og i Paludan-Müllers dikt.

Emner som blir behandlet i trisyllabiske kortvers kan være toposet *amor militans*, cupidoer og alfer, men også urolig forventning, natur- og jaktglede og døds melankoli. Merk spesielt ordlikheten

mellom drikkevisen i *Catilina* og denne passasjen fra Oehlenschlägers syngespill *Flugten af Klosteret*: »Os Amor tilsmiler, / Nu smiler os Vaaren, / Og Sukket og Taaren / Med Skyen bortiler (...)«.³⁴ I drikkevisen er det altså antakelig formelle reminisenser fra Goethe og Paludan-Müller, men framfor alt Oehlenschläger, med røtter tilbake til barokke syngespillarier. Uventet – og ikke særlig antikt, men på en måte typisk for stilen i *Catilina*.

Jeg har også funnet et versmål som minner mye om drikkevisens i et annet Ibsen-dikt (det ene av »Seks Dikt sendt i avskrift til Jomfru Clara Ebbell«, 1850), »Blandt Ruiner«.³⁵ Her er imidlertid rimene i 1., 2., 3., 5., 6. og 7. vers trisyllabiske. Også dette diktet passer inn i den beskrivelsen av tradisjonen vi fant hos Fafner. Tonen er mer elegisk og avdempet enn i drikkevisen, naturskildringen understreker stemningen, som også inneholder en viss døds melankoli, jf. siste strofe:

Her skal mit iisnede
Bryst, mod de visnede
Blade sig hældende,
Søge sin Trøst;
Vend der, min trættede
Sjæl! den forgjættede
Engang fremvældende
Morgen i Øst!

Strofeformen (med varierende allitterasjon) har også vært brukt til å gjengi fornyrdslag (målahått), først av Tegnér i »Ringsdrapa« i *Frithiofs saga*. Ibsen bruker den i Hemings sang i *Kjempehøien*. Den er i fireversinger. Han bruker en lignende form i Gandalfs replikk i samme stykke, men stikisk (dvs. uten strofeinndeling), jf. Lie.³⁶

Oppsummering

Disse Ibsen-eksemplene forklarer versmålets betydning med utgangspunkt i tradisjonen. Forhåpentlig viser de at også vershistoris-

ke realkommentarer har sin berettigelse. Som en oppsummering vil jeg sitere Hallvard Lies konklusjon i forbindelse med den omtalte sammenligningen av Ibsens »Bergmanden« og Wergelands og Welhavens dikt:³⁷

Det som har størst interesse fra vershistorisk synspunkt betraktet, er imidlertid å konstatere at også *rytmeformen* for en vesentlig del har fulgt med motivet og stilen (...) I slike tilfelle av mulig litterær påvirkning er det ofte nære rytmiske overensstemmelser som gir det noe så nær bindende bevis for at påvirkning faktisk må foreligge. Dessuten er det først og fremst ved hjelp av rytmiske klassifiseringer at det er mulig å bli vår den ofte ellers nesten usynlige tanke- og forestillingsmessige sammenheng som kan eksistere innen hele rekker av dikt fra forskjellige tider.

Det er dette jeg innledningsvis valgte å kalle »metriske allusjoner«, og etter mitt skjønn er det den vershistoriske kommentatorens oppgave å påvise slike linjer. Det vil gi leseren mulighet for å gå videre inn på forholdene og eventuelt bruke dem i en mer utvidet tolkning.

NOTER

1. Jørgen Fafner: *Dansk vershistorie 1. Dansk verskunst II,1. Fra kunstopoesi til lyrisk frigjørelse*, Kbh. 1994, s. 17ff.
2. Hallvard Lie: *Norsk verslære*, Oslo 1967.
3. I *Metriken som tolkningshjelp. Metriska diktanalyser*, Göteborg 1993, s. 9-18.
4. I Marianne Nordman (red.): *Meter Mål Medel. Studier framlagda vid Sjätte nordiska metrikkonferensen med temat »Metrik och dramatik«*Vasa 25.-27.9.1997, Vaasa 1998, s. 84-98.
5. Jørgen Fafner: *Digt og form. Klassisk og moderne verslære. Dansk verskunst I*, Kbh. 1989, s. 135f.
6. Ibid.
7. Ibid.
8. Jon Haarberg tar for seg parodibegrepet i artikkelen »Siunges under sin egen Melo-

die« i *Hymnologiske meddelelser. Tidsskrift om salmer udgivet af Salmehistorisk Selskab og Nordisk Institut for Hymnologi*. 26. årgang, 1997, nr. 4: Petter Dass i 350-året, s. 159-173. Parodibegrepet har hatt ulik betydning siden Aristoteles, som i Poetikken plasserer parodien som et komisk motstykke til eposet, på samme måte som komedien forholder seg til tragedien. Parodien kom tilbake i poetikken med Scaliger (1561), og samtidig også til musikkvitenskapen. I renessansen innebar den muskalske parodien en »radikal form for gjenbruk eller 'resirkulering' av et foreliggende verk« (Haarberg, s. 167), men begrepet innebar altså ikke noen latterliggjørende imitasjon, slik det vanligvis gjør i dag. På 1700-tallet ble begrepet også ofte brukt når det gjaldt gamle melodier som ble brukt til nye sanger.

9. Haarberg, s. 172.
10. Troels [Frederik] Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, 4. udg., bd. 5, Kbh. & Kria. 1914, s. 107.
11. Haarberg, s. 172.
12. Åse Hiorth Lervik: »Ibsens verskunst i Catilina« i *Edda* 1963, s. 269-286, og doktoravhandlingen *Ibsens verskunst i Brand*, Oslo 1969.
13. Johan Sebastian Welhaven: *Samlede verker*, utgitt med innledning og kommentar av Ingard Hauge, Oslo 1990-92.
14. Daniel Haakonsen: »Henrik Ibsens lyrikk« i *Edda* 1950, s. 149.
15. Lie, s. 406ff.
16. Johan Herman Wessel: *Kierlighed uden Strømper*, utgitt av Henrik Jæger, 5. opplag, Oslo 1949, s. 22.
17. Lie, s. 411-413.
18. Op.cit., s. 414.
19. Op.cit., s. 416.
20. Sitert etter Henrik Ibsen: *Samlede verker*, utg. av Francis Bull, Halvdan Koht & Didrik Arup Seip. *Hundreårsutgaven* (heretter Hundreårsutgaven), bd. 14, Oslo 1937, s. 327.
21. Sitert etter Hundreårsutgaven, bd. 14, s. 392.
22. Sitert etter Hundreårsutgaven, bd. 14, s. 330f.
23. Sitert etter Hundreårsutgaven, bd. 14, s. 332.
24. Lie, s. 481-483.

25. Sitert etter Johan Sebastian Welhaven: *Samlede verker*, utgitt med innledning og kommentar av Ingard Hauge, bd. 1, Oslo 1990, s. 190f.
26. Sitert etter Hundreårsutgaven, bd. 14, s. 405.
27. Hundreårsutgaven, bd. 14, s. 409-423.
28. Hundreårsutgaven, bd. 14, s. 423-432.
29. Sitert etter versjonen i *Catilina* (1850), Hundreårsutgaven, bd. 1, Oslo 1928, s. 75.
30. Lie, s. 180f.
31. Ibid.
32. Ibid.
33. Fafner 1994, s. 260-264.
34. Fafner 1994, s. 262.
35. Sitert etter Hundreårsutgaven, bd. 14, s. 106.
36. Lie, s. 180.
37. Lie, s. 482f.

Teaterhistoriske kommentarer

av *Thoralf Berg*

1

Da professor Vigdis Ystad kontaktet meg høsten 1996 med spørsmål om jeg ville utarbeide teaterhistoriske kommentarer til en ny historisk-kritisk utgave av Henrik Ibsens skrifter, svarte jeg umiddelbart og med entusiasme at det ville jeg svært gjerne.

I ettertid reflekterte jeg over hva jeg egentlig hadde svart ja på. Teaterhistoriske kommentarer til Ibsen? Er ikke alt som kan skrives og kommenteres om Ibsen og hans verker i Ibsen-landet Norge, allerede skrevet og kommentert? I bibliografien til Senter for Ibsen-studier finnes det jo hundrevis av henvisninger til enkeltverker, deler av eller hele forfatterskapet.

Og hvordan skrive teaterhistoriske kommentarer? Hvor finne tradisjonen eller en mal for denne typen kommentarer? Så vidt jeg vet, er det ikke tidligere utarbeidet slike kommentarer i forbindelse med norsk dramatikk. Det finnes heller intet større standardverk om norsk teaterhistorie, og i meget beskjeden grad drives det forskning på dette området.

Jeg måtte erkjenne at jeg nærmest stod på bar bakke, samtidig som jeg ante høye forventninger nettopp fordi dette dreide seg om verdensdramatikeren Ibsen – en kombinasjon som er velegnet til å produsere prestasjonsangst. Men samtidig så jeg at det bød på en svært så spennende utfordring å starte med blanke ark og de muligheter det gav for å legge premisser for utformingen av teaterhistoriske kommentarer.

Det jeg ikke reflekterte over, og ikke fant grunn til å problematisere, men betraktet som en selvfølge, var at teaterhistoriske kommentarer ikke bare hørte med i, men måtte inngå som en helt nødvendig del av en kommentert utgave av Ibsens skuespill. Årsaken kan være at jeg som teaterhistoriker tar det som gitt at Ibsen primært skrev med tanke på at skuespillene skulle oppføres. At han etter hvert sørget for at de forelå trykt før de ble oppført, var økonomisk begrunnet. Ibsen kjente sitt publikums teater- og kulturvaner, og visste at dersom et skuespill ble oppført før det forelå som bok, ville nok mange la være å anskaffe boken. For Ibsen ville dette medføre lavere salgstall og inntektstap.

Når det gjelder kommentarer til Ibsen, viser bibliografier at hans skuespill i hovedsak er behandlet som litteratur, og i minimal grad som potensielle sceniske verker og i en teaterpraktisk kontekst. Det kan vises til en nærmest overveldende litteraturforskning om Ibsen, mens teaterhistorisk forskning er nesten fraværende. Dessuten har det oppstått enkelte misforståelser når litteraturforskere har omtalt teaterspesifikke forhold. Dette vil jeg gi noen eksempler på. Forskningslitteraturen omkring Ibsens skuespill viser at det utvilsomt er behov for teaterhistoriske kommentarer.

I forbindelse med prosjektet Henrik Ibsens skrifter har jeg levert teaterhistoriske kommentarer til tre av Ibsens skuespill, debutdramaet *Catilina*, og to versjoner av *Fru Inger til Østråt og Kjempehøien*. Dette utgjør min erfaringsbakgrunn, som jeg relaterer refleksjonene til og benytter som eksemplifisering. Mitt innlegg vil følgelig få form av å være en statusrapport, samtidig som det vil vise at jeg stadig er søkende i forhold til utformingen av teaterhistoriske kommentarer.¹

2

Hva er intensjonen med teaterhistoriske kommentarer? En intensjon vil være å vise teatrenes distribusjon og teaterpublikummets resepsjon av Ibsens skuespill. Dette omfatter teaterspesifikke forhold

innen den prosessen en dramatisk tekst gjennomgår fra den blir innlevert på et teater til den sceniske fremføringen av den. Dessuten angår det den offentlige resepsjonen. Dette gjelder både publikummets respons i teatersalen i tilknytning til urfremføringen, og profesjonelle kritikeres skriftlige resepsjon i umiddelbar ettertid. En annen intensjon vil være å perspektivere forskjellige forhold ved Ibsen og hans dramatikk i en videre og bredere teaterhistorisk kontekst enn selve urpremieren utgjør.

Som for andre typer kommentarer blir altså intensjonen å vise tekstens tilsynekomst og responsen på den i det historiske og sosiale rommet som teatret utgjør. Ved å kartlegge tekstens samtidige teatersituasjon og teaterforhold, skal teaterkommentarer bidra til å gi leseren et optimalt grunnlag for å kunne forstå teksten som en spesifikk teatertekst. Dessuten vil dette bidra til å bevisstgjøre leseren på tidsavstanden mellom teksten og leseren, og samtidig minske den.

Slik jeg ser det, er det behov for tre typer teaterhistoriske kommentarer.

Den ene typen er verkspesifikke teaterkommentarer. De vil være knyttet og relatert til uroppførrelser av det enkelte skuespill og er kommentarer på et teaterhistorisk mikronivå. Denne typen kommentarer kan også karakteriseres som oppføringskommentarer ved at de primært gir oppsetningshistorien til urfremføringen av det enkelte skuespill.

Den andre typen er teaterhistoriske kommentarer av mer generell og overgripende art. De er tematiske, omfatter flere verk og en lengre periode av det dramatiske forfatterskapet. Dette blir teaterhistoriske kommentarer på et makroplan som forholder seg til og trekker inn for eksempel den samtidige norske og europeiske teaterhistorien, dramaturgiske forhold, scenetekniske muligheter og biografiske relasjoner med teaterrelevans. Denne typen kommentarer relateres til Ibsen som dramatiker og større helheter av det dramatiske forfatterskapet.

Den tredje typen er statistiske oppsetningsoversikter over enten et enkelt skuespill eller oppførrelser av flere skuespill over en nærmere

definert tidsperiode, innen et avgrenset geografisk område, eller på et bestemt teater.

I forbindelse med teaterhistoriske kommentarer til Ibsens skuespill vil det i minimal grad bli tale om lemmakommentarer til tekststeder eller -sekvenser, men i stedet om kommentarer av overgripende art. Når det gjelder Ibsens artikler, foredrag og brev, vil det være behov for teaterhistoriske lemmakommentarer.

I det følgende vil jeg først behandle verkspesifikke kommentarer, deretter gjøre greie for generelle og overgripende kommentarer, og til slutt knytte noen kommentarer til utarbeidelsen av oppsetningsoversikter.

3

Strukturen i de verkspesifikke kommentarene følger teksten fra den leveres på et teater til antakelse, gjennom teatrets produksjonsprosess som ender med urpremieren i form av offentlig fremføring og den umiddelbare resepsjonen blant publikummet og en bredere offentlighet i form av kritikernes anmeldelser. Teksten følges så å si fra tilblivelse, gjennom et teatermessig svangerskap av ulik varighet og kvalitet, til den bokstavelig talt fødes i form av en offentlig fremføring, og mottas av et publikum. En slik struktur vil tjene til å innplassere eller kontekstualisere dette spesifikke skuespill i dets samtid.

Den verkspesifikke kommentaren starter altså med at et teater mottar et skuespill. Hvem som er de første mer eller mindre profesjonelle leserne, deres kvalifikasjoner og den reaksjon deres lesing avfødte, er selvsagt av stor interesse for tekstens skjebne innen teatersystemet. Denne typen teaterfaglige omtaler eller kritikker kan betraktes som konsulentuttalelser eller en dramaturgisk skolering av Ibsen, selv om han rimeligvis ikke umiddelbart eller alltid så den positive læringseffekten og det konstruktive i for eksempel å bli refusert. Ibsens reaksjoner vil naturlig nok inngå i en kommentar omkring dette.

Det viser seg at det ikke er enkelt å fremskaffe denne typen uttalelser. De ble enten vurdert å være av privat art, eller kun til intern bruk, og i mindre grad offentlig dokumentasjon. Dette gjaldt for eksempel *Catilina* hvor direksjonen ved Christiania Theater høsten 1849 fungerte som lesere. Deres konklusjon er kjent, men det har ikke vært mulig å etterspore deres skriftlige vurderinger. Det er for øvrig uvisst om det ble avgitt skriftlige vurderinger. Kanskje foretok direksjonen kun en muntlig drøfting som munnet ut i at *Catilina* ble refusert. Når det gjelder *Fru Inger til Østeraad* har det ikke vært mulig å fremskaffe den responsen teatersjef Carl Borgaard ved Christiania Theater i 1856 eller tidlig i 1857 gav Ibsen på den første versjon av dette stykket. I et brev til Paul Botten-Hansen i april 1857 vedgikk Ibsen at Borgaards kommentarer ergret ham sterkt. Derimot kjenner vi reaksjonen til den første leseren av dette stykke, nemlig Peter Blytt. Han var medlem av bestyrelsen ved Det norske Theater i Bergen, og høsten 1854 overlot Ibsen sitt manus til Blytt. Femti år senere formulerte Blytt i anekdotisk form sin reaksjon under og etter lesingen. Hvorvidt anekdotisk stoff som i ettertid tilkjenner en samtidig reaksjon, kan anvendes i det teaterhistoriske kommentararbeidet, representerer et problem i seg selv. Problematikken omkring den manglende samtidigheten i disse kildenes beskrivelse av det de utlegger som samtidige reaksjoner, gjelder også for anvendelsen av annet erindringsstoff og -litteratur.

Neste punkt er teatrets tilpassing eller bearbeidelse av teksten til den sceniske realiseringen av den. Til dette hører rollebesetningen og navn på de som medvirket i urfremføringen. Jeg er imidlertid ikke sikker på i hvilken grad teaterhistoriske kommentarer skal inneholde biografiske opplysninger om, eller spesielle omtaler av skuespillere som var med i uroppførelsen. Slike kommentarer kan eventuelt være hvilke typer skuespillere de medvirkende hadde markert seg som, altså hvilke rollefag de vanligvis opptrådte i, hvilken status hovedrolleinnhavere hadde på denne tiden, samt andre forhold med relevans til denne spesifikke oppførelsen.

Forhold i forbindelse med innstuderingen av teksten vil være av

stor interesse. Dette kan for eksempel gjelde omtale av instruktøren og spesielle forhold ved instruktørens oppgaver og instruks som var av betydning for arbeidet med teksten. Hvordan prøveperioden forløp og antall prøver som ble holdt, vil være naturlige innslag i slike kommentarer. Det teaterinterne arbeidet med og forholdene rundt teksten viser hvordan det i praksis ble arbeidet for å realisere teksten til en scenisk fremføring. Nettopp i denne fasen ble det lagt forutsetninger for hvordan teksten ville bli presentert. Her kan prøveperioden for *Fru Inger til Østeraad* i desember 1854 og året etter *Gildet paa Solhoug* tjene som eksempler. Fordi Ibsen innleverte *Fru Inger til Østeraad* anonymt og holdt på sin anonymitet, måtte han dele instruksjonen av dette stykket med sin medinstruktør Herman Laading. Mens Laading ble ansvarlig for rolleinstruksjonen, fikk Ibsen ansvaret for sceneinstruksjonen. *Gildet paa Solhoug* leverte Ibsen derimot inn med seg selv som forfatter. Av den grunn fikk han hånd om både rolletolkningen og sceneinstruksjonen.

Annonsering av generalprøven og forhåndsomtalen av oppsetningen utgjør neste trinn. Det kan være mye av interesse i den informasjonen en forhåndsomtale gir. Om teksten på forhånd ikke var utgitt, noe den ikke var for skuespill Ibsen skrev og fikk oppført på 1850-tallet, ble teatrets fremføring den første offentlige formidlingen av den. Dette ble endret da Ibsen gikk over til å utgi teksten før oppførelsen. Om forhåndsomtalen ikke gav bare innholdsreferat, men også tilkjennegav tematikk i teksten, er dette å oppfatte som et samtidig uttrykk for hvilke forhold og sider ved teksten et teater ønsket publikummet skulle være spesielt fokusert på. I forhåndsomtalen kan det være mulig å spore den samtidige forståelsen av teksten som teatret, representert ved instruktøren, ønsket å formidle.

Forhåndsomtalen kan også gi verdifull informasjon om investeringer som ble foretatt i forbindelse med uroppføringen. I stor utstrekning satset teatrene den gang på gjenbruk og ressursutnyttelse ved å anvende faste scenografisett i den ene oppsetningen etter den andre. Særegenheter ved teksten, og teatrets ambisjonsnivå i forhold til urfremføringen, kan avspeiles i informasjon om anskaffelse av for

eksempel nye kostymer eller dekorasjoner. Dette var tilfellet ved uroppførelsen av *Fru Inger til Østeraad* i 1855. Til denne var det nemlig anskaffet både »yderst smagfulde og skjønne Dragter« og »tvende nye Decorationer i den gamle norske Træbygningssstil, en Forhal og en Riddersal«.² Nyinvesteringer av denne typen signaliserte at det fra teatrets side åpenbart var vilje til å satse på denne uroppførelsen, og gjøre den til en spesiell begivenhet.

Forhold rundt selve urpremieren som den første offentlige fremføringen, vil inngå i den teaterhistoriske kommentaren. I så måte vil plakaten, som også fungerte som forestillingens program, gi nyttig faktainformasjon som spilledato, start- og slutt-tidspunkt, billettpriser, skuespillere som medvirket og eventuelt en genremessig karakteristikk av stykket.

Rollelisten kan være gjengitt på plakaten. Den må imidlertid kontrolleres i forhold til anmeldelsene. Det kan ha oppstått situasjoner som nødvendiggjorde utskiftninger etter at plakaten var trykt. Informasjon om billettpriser vil være av interesse for å forstå hva det kostet å tilegne seg en urpremiere på et Ibsen-stykke via teaterscenen. Dessuten kan billettpriser gi indikasjon på hvilke sosiale sjikt som utgjorde teatrets målgruppe ved urpremieren.

Et interessant forhold ved plakaten er hvorvidt forfatterens navn ble offentliggjort på den. Fraværet av Ibsens navn på plakaten til *Fru Inger til Østeraad* i 1855 er fremholdt som et »bevis« på at Ibsen ble underkjent som dramatiker. Det forholder seg imidlertid slik at praksis den gang var at forfatterens navn ikke nødvendigvis ble bekjentgjort på plakaten. Fraværet av Ibsens navn forteller således intet annet enn at vanlig praksis ble anvendt.

En urpremiere ble opplevd av mottakergrupper som uttrykte sin respons på forskjellige måter. Ibsen var neppe upåvirket av publikums og teateranmeldernes resepsjon. Trolig innvirket resepsjonen både på hans utvikling som dramatiker, utforming av kommende skuespill, og bearbeidelse og nye versjoner av skuespill. Av den grunn vil det være av interesse å kartlegge samtidsresepsjonen.

Urpremierepublikummet utgjorde den ene mottakergruppen.

Dette publikummet responderte umiddelbart og gav uttrykk for den øyeblikkelige og aktuelle stemningen i salen. Responsen var både av verbal art i form av fremkallelser, tilrop eller piping, og ble dessuten uttrykt ved hjelp av kroppsspråk i form av applaus. Kildemateriale om denne responsen kan finnes i dagbøker, memoarer eller anmeldelser.

Teateranmelderne utgjorde den andre gruppen som responderte på urpremieren. Med sin tilstedeværelse i salen deltok de i den umiddelbare kollektive responsen. Samtidig tilkjennegav de sin individuelle, og mer eller mindre reflekterte og kvalifiserte respons i ettertid. Den ble uttrykt skriftlig og gjort offentlig kjent i form av anmeldelser.

Slik jeg ser det, vil det være mindre interessant å kommentere de enkelte skuespillernes kunstneriske prestasjoner. Av desto større interesse vil det være å kartlegge hvordan skuespillere anla tolkningen av rollefigurer. Dette kan gi et inntrykk av hvordan teksten i sin samtid ble forstått og opplevd. Foruten handlingsreferat, karakteristikk og vurderinger av skuespillere, kunne anmelderne også tilkjenne sine oppfatninger av hvilken tematikk oppsetningen formidlet, og hvordan de opplevde at stykket forholdt seg til Ibsens øvrige dramatiske forfatterskap.

Når det gjelder samtidskritikken, er en tilsynelatende manglende anmeldelse av *Fru Inger til Østeraad* i *Bergensposten* i januar 1855 betraktet som et tegn på at kritikeren opplevde at dette stykket var så dårlig at vedkommende ikke fant det bryet verdt å omtale det. Av et referat i *Christiania-Posten* fremgår imidlertid at stykket ble anmeldt. I sin teaterhistorie om Det norske Theater gjorde Tharald Blanc oppmerksom på at den aktuelle utgaven av *Bergensposten* manglet i arkivene, og påpekte at »Opførelsen sandsynligvis har vært omtalt« i denne avisen.³ Ikke alle Ibsen-biografer har lagt merke eller tatt hensyn til dette.

Det vil også være av interesse å kommentere antall ganger et stykke ble vist i forlengelse av urpremieren. Registrering av dette er anvendt til å antyde hvor populært eller upopulært et stykke var i sin

samtid, og dette er så overført på og gjort gyldig for Ibsens posisjon og status som dramatiker. I så måte er det viktig å være klar over at forståelsen av antall oppførelser kan være beheftet med misforståelse. I enkelte litteraturhistoriske fremstillinger og biografier er det nemlig blitt fremstilt som et tegn på negativ publikumsrespons, eller hvor mislykket Ibsen var som begynnende dramatiker på 1850-tallet, at hans stykker ble oppført kun en eller to ganger i tillegg til urpremieren. Saken er imidlertid at om en oppsetning på 1850- og 1860-tallet ble vist kun to eller tre ganger, forteller dette intet annet enn at stykket ble spilt det antall ganger som var normalt og ganske vanlig på denne tiden. To eller tre oppførelser kan følgelig ikke anvendes som »bevis« på negativ mottakelse.

Nå forholder det seg slik at enkelte av Ibsens skuespill så å si ble uroppført flere ganger. Dette gjaldt for eksempel både *Fru Inger til Østråt* og *Kjempehøien*. Grunnen til at disse stykkene fikk to urpremierer, var at Ibsen etter at de var blitt fremført første gang, foretok gjennomgripende omarbeidelser av dem. I så måte er også den første oppførelsen av den nye versjonen å betrakte som en urpremiere. I tillegg til helt nye versjoner er det også av interesse å kommentere oppsetninger hvor Ibsen foretok vesentlige endringer i teksten uten at en fullstendig ny versjon ble trykt og utgitt. Et klargjørende eksempel i så måte er Ibsens to avslutningsversjoner på *Et dukkehjem*. Den teaterhistoriske kommentaren til en revidert eller fullstendig omarbeidet versjon av et tidligere oppført skuespill vil i hovedsak følge samme struktur som kommentaren til den første urpremieren.

I den forbindelse vil det være av spesiell interesse å kommentere om Ibsen under arbeidet med et skuespill gav uttrykk for at han mente det skulle oppføres på en bestemt scene. Et tydelig eksempel på dette er hans uttalelser i forbindelse med den nye versjonen av *Fru Inger til Østråt* som han arbeidet med i første del av 1870-tallet. Fra første øyeblikk var Ibsen innstilt på at denne versjonen ville være velegnet for oppførelse på Det kongelige Teater, og at omarbeidelsen skulle gjennomføres med dette for øyet. Dette gjentok han til det kjedsommelige i en rekke brev til bl.a. forlegger Hegel. Det som in-

spirerte Ibsen til å tro at en ny versjon ville egne seg spesielt godt for nettopp Det kongelige Teater, var trolig at *De unges Forbund* som det første Ibsen-stykket ble oppført der i 1871. Denne oppførelsen foregikk nemlig samtidig med at Ibsen gjorde seg de første tankene om en omarbeidelse av *Fru Inger til Østeraad*.

4

Den andre typen teaterhistoriske kommentarer er, som tidligere nevnt, av generell og overgripende art. Den omfatter flere skuespill, kan dekke en lengre periode, eller ta opp en spesiell tematikk ved Ibsens teaterpraksis og relasjon til teater. Perspektivet i disse kommentarene vil være Ibsens virksomhet og hans skuespill innen en bredere teaterhistorisk kontekst enn de verkspesifikke kommentarene gir.

I kommentarer omkring Ibsens forhold til teater vil det være nødvendig å ta opp samtidens scenetekniske forhold og den sceneteknologiske utviklingen som foregikk innen teatrene i siste del av 1800-tallet, og som han nødvendigvis måtte ta hensyn til i sine skuespill. Et annet tema vil være teatersituasjonen i Norge før 1850. En kartlegging av denne kan vise hva Ibsen eventuelt kan ha sett av teater, og vært teatermessig influert av, samt hva han kan ha lest av omtaler av oppførelser. Ibsens samtidige teatersituasjon kan gi forståelse av hvilken teatersituasjon han arbeidet ut fra og skrev seg inn i. Problemet er at dette i stor grad må bygge på antakelser. Først da Ibsen begynte å skrive teaterkritikker, kan det med sikkerhet fastslås hvilke oppsetninger han hadde sett. I denne sammenhengen vil jeg bemerke at det i hovedsak er blitt fokusert på hva Ibsen før og på 1850-tallet muligens kunne ha sett av profesjonelt teater av omreisende teaterselskaper. Jeg tror imidlertid at fokus i sterkere grad må innrettes på det Ibsen kan ha sett av andre typer sceniske oppvisninger av mer folkelig art enn de som ble annonsert i pressen og foregikk innendørs i et teaterlokale. Både i Skien, Grimstad, Christiania og Bergen er det høyst sannsynlig at Ibsen opplevde omreisende enmanns- eller familieselskaper som gav en eller annen form for

oppvisning på byens torg eller i forbindelse med markeder. Denne typen oppvisninger av teatral karakter kunne for eksempel ha vært pantomimer, tryllekunstnere, balansekunstnere, flammeslukere, fremvisning av fremmedartede dyr og underlige eller deformerte mennesker. Slik underholdning foregikk i offentligheten, var gratis og lett tilgjengelig. Fremvisningene kan ha etterlatt spor i og påvirket Ibsen i vel så sterk grad som »ordentlige« teaterforestillinger.

Innen overgripende teaterhistoriske kommentarer vil det være naturlig å behandle Ibsens tid i Bergen og den posisjon eller stilling han hadde ved Det norske Theater fra 1851 til 1857. Dette var hans læreår i teaterpraksis hvor han stod for oppsetninger, utarbeidet arrangementer og kostymetegninger, og drog på studiereise til bl.a. København våren 1852. På seminaret »Ibsen i Danmark« som Senter for Ibsen-studier arrangerte på Schæffergården 17.-19. september 1999, la professor Inga-Stina Ewbank frem materiale som gjør at denne studiereisen og spesielt oppholdet i København må revurderes med hensyn til hvilke teatermessige påvirkninger Ibsen var underlagt. Trolig ble Ibsen i større grad påvirket av det han så og opplevde av praktisk teater i løpet av denne studiereisen og spesielt i København, enn av det han leste av teaterteori på denne tiden.

Ibsens teaterpraksis ved Kristiania Norske Theater fra 1857, og Christiania Theater i begynnelsen av 1860-tallet, krever teaterhistoriske kommentarer. Dette var de to siste teatrene hvor Ibsen utøvde teaterpraksis før han ble dramatiker på heltid. Dette innebar imidlertid ikke at han avsluttet all form for instruktørvirksomhet. Gjennom brev til instruktører som satte opp og skuespillere som spilte i hans stykker, fungerte Ibsen som »fjerninstruktør«. I brevene gav han uttrykk for klare formeninger om rollebesetning, og hvordan roller skulle utføres.

Både i de verkspesifikke og overgripende teaterhistoriske kommentarene må et overordnet prinsipp være at forhold som kommenteres, skal kunne belegges med henvisninger til primærkilder. Dette kan bidra til å problematisere traderte antakelser eller avsløre myter omkring Ibsens forhold til teater. Et eksempel på dette er an-

takeisen om at Ibsen skrev *Kjæmpehøien* i løpet av pinsehelgen i 1850. I en rekke kommentarer påpekes dette uten at det til nå har lyktes meg å finne primærkilden som kan verifisere dette. Et annet eksempel på tradert myte er Ibsens stilling og oppgave ved Det norske Theater i Bergen. Det finnes en rekke fremstillinger hvor hans stilling beskrives som teatersjef, og hvor det sies at han var forpliktet til å skrive et skuespill til hver 2. januar, som var teatrets stiftelsesdag. Ibsen var aldri teatersjef i Bergen, men instruktør, og i hans kontrakt med teatret av 6. november 1851 defineres hans oppgave som »at assistere Theatret som dramatisk Forfatter«, uten at det er anført noe om skriveplikt.

5

En spesiell type teaterhistoriske kommentar er ulike typer oppsetningsoversikter over Ibsens skuespill. Disse kan enten konsentreres om et enkelt skuespill, eller dekke en bestemt tidsperiode. Dette er et omfattende arbeid som krever en rekke avklaringer av kriterier. Skal oppsetningsoversikter begrenses tidsmessig til å gjelde kun for Ibsens levetid, som vil si oppsetninger mellom 1850 og mai 1906? Skal de kun omfatte oppsetninger i Ibsens eget språk, som i praksis vil si danske og norske oppsetninger? I så fall vil norske og danske Ibsenoppsetninger fremført i Sverige eller andre land bli registrert, mens oppsetninger på svensk fremført i Danmark eller Norge ikke vil bli registrert.

For perioden 1850-64 har jeg utarbeidet, eller rettere sagt har jeg under utarbeidelse, en slik oversikt. Oppsetningsoversikter er nemlig en typisk prosessuell virksomhet hvor man må være forberedt på at det kan dukke opp fremføringer som ikke er registrert tidligere. Denne perioden dekker tiden fra Ibsen fikk sin sceniske debut med *Kjæmpehøien* på Christiania Theater høsten 1850 til suksessen med *Kongs-Emnerne* på samme teater våren 1864 før Ibsen forlot, flyttet eller flyktet fra Norge.

Av denne oversikten fremgår det at i løpet av disse fjorten seson-

ger stod Ibsens stykker 75 ganger på plakaten. Med utgangspunkt i denne kronologiske oppsetningsoversikten kan det problematiseres om Ibsen i realiteten var så underkjent og mislykket i sin første periode som dramatiker som det gjerne blir fremstilt i enkelte biografier og litteraturhistorier.

Men når min oppgave består i å utarbeide teaterhistoriske kommentarer, spør jeg om en slik problemstilling fører bort fra den teaterhistoriske kommentaren og over i den biografiske kommentaren. Hvor går egentlig grensen mellom biografiske, litterære, teaterhistoriske og andre typer sakkomentarer? Er det i hele tatt mulig å foreta en skarp grenseoppgang?

NOTER

1. Når det gjelder retningslinjer for utformingen av teaterhistoriske og andre kommentarer innen prosjektet Henrik Ibsens skrifter, har prosjektledelsen ved professor Vigdis Ystad og professor Asbjørn Aarseth utarbeidet »Regelverk for innledninger og realkommentarer«.
2. *Bergenske Blade*, 31. 12. 1854.
3. Tharald Blanc: *Norges første Nationale Scene (Bergen 1850-1863)*, Kristiania 1884, s. 197. Ennå er denne utgaven av *Bergensposten* ikke registrert i noe arkiv.

Ordförklaringar. Om teori och praktik i Strindbergsutgivningen

av James Spens

Längst bak i varje volym av Strindbergs *Samlade Verk*, efter en bred verkpresentation med inriktning på framför allt genes och reception, finner den uppmärksamma läsaren en avdelning med ordförklaringar. Sådana brukar ingå i textkritiska editioner av äldre texter, och dit får man nog vid det här laget räkna även Strindbergs. Hitills, när 52 av de sammanlagt 72 volymerna är klara – de tre senaste volymerna *En dåres försvarstal*, *En ny blå bok* och teaterbroschyrerna i *Teater och Intima teatern* utkom hösten 1999 – har delredaktörer, centralredaktion och olika arvoderade experter i skön förening åstadkommit mer än 45 000 förklaringar, vilket innebär omkring 900 förklaringar per volym. Det får sägas vara ett ganska stort antal förklaringar. Man skulle till och med kunna säga att dessa förklaringar har blivit ett karaktäristiskt inslag i nationalupplagan, ett slags signum. De åtta volymer ur den pågående editionen av Almqvists *Samlade Verk* som jag har tillgång till när detta skrivs, innehåller som jämförelse i medeltal knappt 400 »ordförklaringar och kommentarer« – observera distinktionen i Almqvistupplagan mellan dessa båda kategorier – vilket jag tror är signifikativt.

Skälen till att Strindbergsupplagan satsar så hårt på ordförklaringarna är flera – ett av dem är att upplagan – som beteckningen »nationalupplaga« visar – inte bara vill vara en vetenskaplig edition

utan också en folkupplaga. Det ställer höga krav på läsbarheten. Nu har – dessvärre – försäljningen av upplagan blivit en besvikelse, f.n. trycks volymerna inte i mer än några tusen exemplar, dessutom finns tydligen stora restupplagor kvar på förlaget. Vem vet, kanske kommer det bättre tider. Men om Strindbergsutgåvan skall kunna fungera som folkupplaga så räcker det inte bara med att förbättra läsbarheten, utan läsarens referensramar måste också vidgas betydligt. Därför innehåller ordlistorna ett stort antal »sakförklaringar« – jag skall strax återkomma till det här en aning oklara begreppet. Samtidigt lägger vi stor vikt vid en så enkel och pedagogisk utformning av förklaringarna som möjligt. På det sättet fungerar en ordlista i *Samlade Verk* som en bekvämt åtkomlig kunskapsbank, varifrån många vägar leder vidare in i texterna både för forskare och andra läsare. För att ytterligare öka tillgängligheten för båda kategorierna av användare slås ordlistorna efter publiceringen samman i en kumulerad ordlista på Språkdata i Göteborg, tillgänglig på Internet för forskningsändamål.

Begreppet »ordförklaring«

Naturligtvis finns det komplikationer inbyggda i all denna »förklarande« verksamhet, annars vore det inte vetenskap vi sysslade med. En ordförklaring är inte så oskyldig som den ser ut. Själva ordet »Ordförklaringar« är där det står i ensamt majestät på rubrikraden ovanför någon av våra ordlistor – paradoxalt nog i sammanhanget – självförklarande, upphöjt över alla andra ord, ett slags metaord eller över-ord. Det kan t.o.m. förefalla en smula pretentiöst. Vem är det som förklarar för vem och med vilken rätt? Och varför duger inte författarens egna ord, skall de verkligen behöva ersättas – eller »översättas« – med andra ord ur en annan och främmande vokabulär för att läsaren skall kunna tillgodogöra sig hans text? Och vad innebär denna process – finns det inte, som i all översättning, en risk för att texten, när den förklaras, förvandlas till en annan text, så att läsaren i själva verket vägleds bort från den text som skulle förklaras?

Låt oss alltså dröja ett ögonblick vid ordet »ordförklaring«, om inte för att »förklara« det så åtminstone i någon mån inringa dess betydelse. Först kan vi konstatera att begreppet egentligen är så rymligt att det kan omfatta nästan alla aspekter av en text. En text konstitueras ju av orden i den – jag bortser då från skiljetecknen och den typografiska utformningen, vilka också kan vara betydelsebärande. Men vad menar vi då med att förklara? I Svenska Akademiens ordbok (SAOB) finner vi framför allt två definitioner som har betydelse i vårt sammanhang. För det första *att göra klar l. ljus l. ren*. Ett slags rengöringsprocess alltså: att avlägsna en sorts slagg, dvs. i det aktuella textsammanhanget oönskade konnotationer hos ett ord, så att bara de relevanta betydelserna kvarstår. Det handlar här alltså om en insnävande, reduktiv process. Andra betydelser som SAOB ger ordet innebär en rakt motsatt tendens: att *förtydliga, tydliggöra; utlägga, utveckla*. Här är det alltså tvärtom fråga om en utvidgande, expansiv process: att förtydliga det som hos författaren är otydligt genom att tillföra något, kanske t.o.m. att tolka eller utlägga texten.¹ Båda dessa processer, den reduktiva och den expansiva, är i grunden lika subjektiva. Men att förklara ordens lexikaliska innebörd är ju inte alls detsamma som att förklara texten. Så snart kontexten börjar bedriva sitt spel med orden förändrar dessa innebörd. Eller kanske snarare: Det är först då de får någon egentlig innebörd. Huruvida det är ordförklararens sak att hjälpa läsaren att frilägga denna, dvs. att tolka texten, må vara just – en tolkningsfråga. Konstatera kan vi i alla fall tills vidare, att då läsaren skall tolka texten ibland – av språkhistoriska eller andra skäl – har nytta av upplysningar om ordens lexikaliska innebörd.

Samlade Verks teori

Vart syftar då ordförklaringarna i Strindbergs *Samlade Verk*? De teoretiska utgångspunkterna formuleras i redigeringsprinciperna för editionen som fastställts av redaktionskommittén och finns att läsa i kommentaren till volym 1, dvs. den med de första ungdomsdra-

merna. Där fastslås att det primära syftet med förklaringarna är »att underlätta läsarnas förståelse av Strindbergs text« och att i första hand sådana ord och uttryck förklaras »som kan lägga hinder i vägen för en riktig läsart«. De särskilda anvisningarna för s.k. »sakförklaringar« är mera flexibla: På den punkten konstaterar redigeringsprinciperna bara att *Samlade Verk* i varierande utsträckning tillhandahåller »sakförklaringar som kan bidra till ökad textförståelse«. Som exempel på vad som menas med »sakförklaringar« anges »biografiska upplysningar om historiska personer, redovisning av källor som Strindberg citerar eller anför« och »uppgifter rörande geografiska namn, växt- och djurnamn«.² Här handlar det alltså tydligen om olika slag av kunskap som inte omedelbart har med den grundläggande språkförståelsen att göra, utan med textens referenser till en bakomliggande verklighet eller till andra texter. Hur långt bör kommentatorn gå i sin ambition att vidga läsarens referensramar? Och i vilken mån bidrar sådana upplysningar till textförståelsen? Det är tydligt att vi här rör vid ordförklaringarnas mest kontroversiella aspekt.

Ökad förståelse av författartexten är alltså målet. Denna skall åstadkommas i första hand genom att språkliga hinder för en »riktig« läsning avlägsnas, och först i andra hand genom olika slag av »sakförklaringar«. I dessa korta formuleringar finns naturligtvis flera problem inbyggda som jag skall diskutera i fortsättningen. Först skall jag kort kommentera nyckelbegreppen »författartext« och »riktig läsart«; därpå skall jag diskutera den mera praktiska sidan av ordlistearbetet genom att ge exempel på vilka olika slag av hinder för en riktig läsart som kan förekomma, och på hur vi hanterar »sakförklaringarna« i *Samlade Verk*. Till sist skall jag sammanfatta några erfarenheter av ordlistearbetet och kasta en blick framåt.

Författartexten

Men låt mig börja med uttrycket i redigeringsprinciperna »Strindbergs text«. I *Samlade Verk* är det i möjligaste mån Strindbergs egna

originalmanuskript som fungerar som bastexter. Det innebär i sin tur att det i extremt hög grad är författarens egen text som etableras. Ändringar i trycken accepteras bara om de med *mycket* stor säkerhet tillhör Strindberg eller om de är nödvändiga, vare sig de tillhör Strindberg eller någon annan. Vi missar alltså med all säkerhet vissa textförbättringar av Strindberg, därför att vi inte kan vara tillräckligt säkra på att det är han som har utfört dem. Sådana ändringar fångas i stället upp i de textkritiska kommentarernas variantförteckningar. Det vi kan vara säkrare på däremot, är att vi – när originalmanuskripten är bevarade (vilket oftast är fallet) – etablerar autentiska Strindbergstexter där korrumperingar – dvs. icke nödvändiga ändringar av andra än författaren – är bortrensade. Att etableringsprincipen är så pass manuscentrerad sammanhänger inte bara med materialläget, utan också med att trycken i allmänhet innehåller så många korrumperingar.

Grundläggande textförståelse: att välja en riktig läsart

Men textetablering är en sak och textkommentar en annan. När texten väl är etablerad och föreligger i tryck gäller det att läsa och – i någon mening av ordet – att förstå den. Perspektivet måste alltså vara ett annat när vi *förklarar* orden i Strindbergs texter än när vi *etablerar* orden i dem. Språket är ju mångtydigt och ordens betydelse avgörs slutligen – som jag redan har påpekat – av kontexten. Orden bär på en rad olika betydelser och ljudassociationer, som alla när som helst kan aktiveras. Och läsartexten behöver ju inte alls vara identisk med författarintentionen. Men den behöver självklart inte heller alltid sammanfalla med kommentatorns läsart. Det gäller alltså – med redigeringsprincipernas eget språkbruk – för kommentatorn att undanröja hinder för *en* riktig läsart, inte att stänga texten på nytt genom att fixera *den* riktiga läsarten.

Så fort kommentatorn avläser ett ord inom dess kontext överskrider han i princip gränsen till tolkning. Detta händer t.ex. när ordförklararna i Strindbergs *Samlade Verk* före förklaringen tillägger

ordet »här« för att ange att förklaringsordet på ett visst textställe inte har sin vanliga betydelse utan en annan, mera speciell. Det kan naturligtvis vara fullt legitimt, men man bör vara medveten om riskerna. Alltför långt går nog den kommentator som i den annars förträffliga Almqvistupplagan meddelar att Almqvist på ett ställe – troligen – menar »ingenting« i stället för – som det står i texten – »någonting».³ Här nöjer sig inte kommentatorn bara med att avlägsna hinder för en riktig läsart, utan han t.o.m. tänker åt läsaren. En textutgivare bör enligt min mening avstå från att ge läsaren sådan elementär hjälp med själva tankeoperationerna, i synnerhet när hans egen läsart är så osäker att han måste reservera sig.

Men vad är då en riktig läsart? Ja, att beträda *den* minerade marken inom ramen för detta korta föredrag vore oklokt. Men det vore också fullkomligt onödigt, eftersom frågan egentligen pekar bortom den gräns där textutgivarens ansvar upphör. Kommentatorns uppgift var ju bara att eliminera hindren för en riktig läsart. Bättre vore kanske att vända på frågan: Vad är en oriktig läsart? Då erbjuder sig i varje fall *ett* givet svar: En läsart som grundar sig på en felaktig eller obefintlig uppfattning om ett ords eller uttrycks lexikaliska betydelse, måste avvisas som oriktig. Något mer någorlunda objektivt kriterium på en oriktig läsart än det här är svårt att hitta – det skulle i så fall vara den rena felläsningen. Det tycks alltså vara på denna lexikaliska nivå som ordförklaringarna har sin viktigaste och mest grundläggande funktion.

Lättare än att fixera kriterierna för »riktiga« läsarter är att identifiera hindren för dem. Den mest påtagliga eller drastiska varianten är att även den någorlunda observante läsaren »fastnar«. Orden kan vara svåra på ett eller annat sätt, dvs. lågfrekventa i nutidsspråket eller användas i någon mer eller mindre ovanlig betydelse. Språkbruket förändras så att de ord och uttryck författaren använder faller bort ur allmänspråket eller att deras betydelse förskjuts. Detta gäller i hög grad även om Strindbergs språk. Denna typ av förklaringar är ur teoretisk synvinkel den minst problematiska: Deras legitimitet är uppenbar.

Strindbergs ordförråd är kolossalt och befinner sig i ständig expansion. Delvis sammanhänger detta – som huvudredaktören Lars Dahlbäck påpekat – med att Strindberg i sina verk skapar nya »fiktionsvärldar«. Det är inte alltid lätt för läsaren att hänga med i Strindbergs verbala fyrverkeri. Dahlbäck talar t.o.m. om hans »hän-synslöshet« mot läsaren.⁴ (När Strindberg däremot i dikten »Taga Rävar« i *Dikter på vers och prosa* själv förklarar de »svåra« jakttermerna »åtel« och »brock« i ett par av verserna, så är syftet nog mera estetiskt än pedagogiskt.⁵) Behovet av ordförklaringar till Strindbergs texter är följaktligen stort – frågan är bara var man skall dra gränsen. I *Samlade Verk* är urvalsprinciperna som redan påpekats frikostiga. Bara ord som upptas i *Svensk skolordlista utgiven av Svenska språknämnden och Svenska Akademien* och Dahlstedt & Hagerwalls *Främmande ord i vardagssvenskan* brukar lämnas oförklarade. Skolordlistan upptar drygt 30 000 uppslagsord, *Främmande ord* en tredjedel eller ca 10 000 ord. Dessutom översätts i de skönlitterära verken all text på främmande språk utom enklare ord och uttryck på danska, norska och engelska.

Kryptiska uttryck förekommer ofta i Strindbergs texter. I den nyligen tryckta volymen *En dåres försvarstal* finner man exemplen »leka djuret med två ryggar« och »väntar på hundskinnet«. Det förra uttrycket förekommer i Shakespeares *Othello* och syftar på samlag; det senare uttrycket syftar tydligen på att skinn från slaktade hundar tillskrevs läkande egenskaper i folkmedicinen. Mindre gångbara ordspråk och talesätt vållar stora problem särskilt för översättare. Och i *Sömngångarnätter* gör sig Strindberg inga bekymmer att som motto skjuta in ett citat på grekiska ur Aristoteles poetik, utan att bry sig om att översätta det.⁶

Den ökade textförståelsen och sakförklaringarnas problematik

Att bidra till textförståelse genom att möjliggöra en »riktig« läsart var alltså den ena – och den viktigaste – huvuduppgiften för en ord-

förklaring i *Samlade Verk*. Det handlar då tydligen i första hand om att vägleda läsaren på den lexikaliska nivån i texten. Den andra huvuduppgiften var att öka textförståelsen genom att vidga läsarens referensramar med hjälp av s.k. sakförklaringar. I praktiken är det svårt att dra någon tydlig gräns mellan dessa båda nivåer.

Med sakförklaringar förstod vi ungefär »referenser«. Ju mer läsaren uppfattar av dessa referenser, desto rikare blir rimligen läsupplevelsen. Men det gäller för kommentatorn att stoppa i tid: Förklaringen får ju bara innehålla just så mycket som behövs för att öka läsförståelsen. Hakar han eller hon på för mycket information, eller irrelevant information, så blir effekten den motsatta. De upplysningar som ges i ordförklaringarna är ju egentligen »känsligare« än de i den övriga kommentaren, eftersom de infiltrerar själva läsakten. Kommentatorn måste därför i ordförklaringarna visa särskilt stor varsamhet. Formuleringarna måste vara maximalt pregnanta och precisa så att läsaren snarast möjligt kan återvända till huvudsaken: läsningen av själva texten. Nu kan visserligen ordlistorna läsas på flera olika sätt, det finns faktiskt en exklusiv skara finsmakare som tycker om att läsa dem rakt igenom, före eller efter läsningen av verktexen. Lästa på det sättet konstituerar ordlistorna en egen litterär genre, som kan vara ganska underhållande med sin blandning av vitt skilda ämnesområden, och av högt och lågt. Då kan ordlistan också ge en egenartad blyxtbelysning av verket i fråga som i sin tur kan ge nya insikter. Läser man t.ex. ordlistan till *Sömngångarnätter* så kan man inte undvika att slås av hur den bibliska koden hela tiden bryter igenom andra koder, vilket i sin tur framhäver den religiösa och existentiella karaktären på denna i andra avseenden realistiska 80-talstext. Men ordlistan skall självklart också fungera när den används under själva läsningen av verktexen, då läshinder uppstår av ett eller annat slag.

Rikedomen på referenser i Strindbergs texter är kolossal. På sätt och vis förblir Strindberg genom alla transformationer och estetiska utvecklingsstadier en i grund och botten realistisk författare. Intresset för den yttre verkligheten minskar ingalunda efter *Inferno*. I

En ny blå bok måste delredaktören införa en rad restriktioner för att kunna hänga med i svängarna: Ord och uttryck med natur- och språkvetenskapligt innehåll kommenteras sparsamt, facktermer i uppsatser om anatomi, astronomi, botanik och kemi kommenteras med några undantag inte alls o.s.v.⁷ Till de referenstätaste skönlitterära verken hör de utpräglat självbiografiska. I *En dåres försvarstal* är den mimetiska driften t.o.m. så stark att Strindberg plötsligt »glömmar sig« och nämner Siris väninnor Marie David och Helga Frankenfeldt (»fröken David« resp. »Helga«) vid deras verkliga namn.⁸ Men det är inte alltid det är lämpligt att ange biografiska eller andra referenser även om vi känner oss säkra på att de är närvarande på någon nivå i texten. I prosadikten »Solrök« till exempel är förankringen i Kymmendömiljön tydlig, även om denna skärgårdsö aldrig nämns vid namn. Dikten skildrar med en kollageartad teknik subjektets flyttning till skärgården en försommardag, en – med Strindbergs eget uttryck – »oblodig jakt« efter svampar, därpå ett havsbad och en utflykt till en mindre ö i havsbandet, där en fältspatsgruva gjort stora ingrepp i den annars oförstörda naturen. Denna mindre ö måste, förstår vi, vara Rågholmen utanför Kymmendö, där en sådan gruva fanns. Men att störa läsningen genom att föra in en sådan exakt geografisk referens i ordlistan vore okänsligt. Det obestämda, icke namngivna i dikten utgör en del av textens hemlighetsfullhet och poetiska suggestionskraft: Det var inte utan anledning som texten första gången den trycktes hade rubriken »Stämningar och toner«.⁹ Detsamma gäller i ännu högre grad personskildringen i dikten. »Lillans vagn« med den blåa suffletten på ångbåtsdäcket i inledningen av dikten måste syfta på dottern Karins barnvagn, den som väcker subjektet med en knackning på fönsterluckorna den första morgonen på sommarön skall förstås vara Siri och den vita klänning som skymtar under träden i slutet av dikten måste också tillhöra henne. Men att påminna om dessa biografiska referenser i ordlistan vore att profanera läsakten. Däremot kan sådana upplysningar, i uppmjukad form, med fördel placeras i någon annan del av kommentaren. Detta innebär i sin tur ett bra argument för att sepa-

rera ordförklaringarna från den övriga kommentaren, i stället för att – som ju ibland sker – bunta samman »ordförklaringar« och »kommentarer« under en och samma rubrik.

Referenserna till andra litterära texter spelar en viktig roll i ordlistorna. I *Blå böckerna* formligen sprutar referenserna till samtida, numera oftast fullständigt bortglömda, källor som om Strindberg genom blotta mängden av belägg ville övertyga om hållbarheten i sina resonemang. Men den viktigaste intertexten av alla i Strindbergs verk och i ordlistorna är ändå *Bibeln*. I fråga om den lägger vi ner stor möda på att spåra alla allusioner. När det gäller andra litterära verk måste vi av naturliga skäl tona ner ambitionerna – ordlistorna skulle annars riskera att svälla ofantligt. Kraven på verbal överensstämmelse är därför mycket höga i denna typ av förklaringar. En besvärlig kategori utgör de rena citaten, som vi inte alltid lyckas knäcka. Någon gång sätter Strindberg själv sina utgivare på fel spår. När Olle Montanus i sina efterlämnade anteckningar i *Röda Rummet* enligt egen utsago citerar Stiernhielm, så är den citerade texten i stället hämtad från Dalin. Troligen är Strindberg i sin tur lurad av en klassikeredition: Raderna tillskrivs nämligen Stiernhielm i *Klassiska författare i svenska witterheten*, 1834.¹⁰

Det kan lätt hända att man rycks med i en allmän förklaringsiver när man tillverkar en ordlista. Resultatet kan bli ett slags kuriosa-forskning som nog kan bidra till charmen hos en och annan lista, men som naturligtvis inte bör drivas för långt. Den kanske farligaste fienden för en ordförklarare är *Fullständighetsdjävulen*. Om man lyckats knäcka t.ex. en biografisk nöt på ett ställe i texten, så vill man gärna knäcka en likadan nöt nästa gång den uppträder. Annars kunde det ju se ut som om man hade gått bet på uppgiften. På det sättet kan en enda extra ambitiös ordförklaring ge upphov till en kedje-reaktion så att till sist nästan alla biografiska anspelningar skall förklaras. Mången ordförklarare kan nog vittna om den sällsamma njutning det innebär att t.ex. kunna identifiera den blomsterbutik eller ångbåtskapten som skymtar förbi i texten.¹¹ Här gäller det att bromsa i tid och fastställa en förnuftig nivå. Men man bör nog inte

heller vara alltför orolig för att nivån kan bli en smula ojämn. I det avseendet skulle jag vilja rekommendera en pragmatisk linje snarare än benhård konsekvens. Det förefaller nämligen klokt att djupgräva lite extra bara där man har gjort särskilt intressanta forskningsrön. På det sättet slår man två flugor i en smäll utan att matta ut sig i onödan, och kan spara krafterna – om man har några kvar – till att kommentera viktigare textställen.

Om Fullständighetsdjävulen är den ena leda fiende ordförklararen måste akta sig för, så är *Lättjan* den andra. Att vilja vara fullständig och utförlig kan visserligen vara missriktat och t.o.m. skadligt, men är ju ändå i grund och botten uttryck för en lovvärd ambition. Den mera lättjefulle kommentatorn däremot nöjer sig – medvetet eller omedvetet – med att ösa ur det kunskapsstoff vederbörande redan besitter eller som är lätt åtkomligt för honom eller henne. En sådan attityd avspeglar sig genast i urval och citatteknik. Arbetet på redaktionen består i hög grad av att komplettera – eller att uppmuntra till kompletteringar – och att stryka eller justera ordförklaringar som är »skeva«, dvs. där det brister i korrespondens mellan text och förklaring. Ordförklararen hakar t.ex. på ett encyklopediskt kunskapsstoff som kanske i och för sig passar till orden men som inte förklarar just den nyans texten framställer. Alltför dunkla textställen hoppas över, och citaten ur verktexten görs så korta att just det som egentligen borde förklaras trollas bort. Ett enkelt exempel på detta slags fenomen är när historiska personer bryts ut ur kontexten och förklaras medan det historiska påståendet som återfinns i texten intill lämnas oförklarat. När t.ex. Strindberg i *Gilletts hemlighet* skriver »Bertrand de Beuzeville som gick igenom sju brinnande hus« så är det gott och väl att få denne normandiske sagohjälte identifierad, men det läsaren mest undrar över är nog vad det var för brinnande hus han gick igenom och varför han gjorde det.¹² Paradoxalt nog kan en sådan undvikande strategi resultera i svällande ordlistor. Målet i *Samlade Verk* är tvärtom att åstadkomma ordförklaringar som aktivt spårar upp dunkla textställen och belyser dem i så koncentrerad form som möjligt. Detta resulterar i åtskillig vär-

defull nyforskning. Ibland kan ett textställe vara så dunkelt att det krävs specialkunskap för att ens se att textstället *är* dunkelt. Den satiriska dikten »Dramatisk Färgblindhet« i *Dikter på vers och prosa* blir t.ex. tämligen onjutbar för den läsare som inte uppmärksammar att de högfrekventa orden »grön« och »röd« anspelar på ett replikskifte om »politisk färgblindhet« i Harald Molanders pjäs *Furstinnan Gogol* som spelades på Dramaten i censurerat skick.¹³

Det sistnämnda exemplet kan också fungera som illustration till att arbetet med att höja läsaren i nivå med den text han läser aldrig kan fullbordas. Den »perfekte« läsaren är och förblir en abstraktion, för vilken hela texten antagligen skulle framstå som en radda av självklara utsagor, som en enda lång banalitet. Något liknande gäller naturligtvis om kommentatorn. Denne är ju själv en läsare. Och det är i spänningen mellan textens och läsarens förståelsehorisonter som den kreativa läsakten äger rum och texten realiserar.

Erfarenheter och framåtblickar

Erfarenheten visar att arbetet med ordlistorna är mycket arbetskrävande. En delredaktör kan ha varit sysselsatt i årtal med att utarbeta sitt manus, och likväl måste ordlistan underkastas en serie revisioner innan den kan tryckas. Det sammanhänger delvis med det disparata kunskapsstoffet – delredaktören måste ju om den skall kunna följa Strindberg i spåren tillverka förklaringar inom ett otal olika ämnesområden – men också med att ordlistorna ställer extrema krav på analys, koncentration och pedagogisk utformning om de inte skall motverka sitt syfte: att öppna texten för riktiga läsarter.

Kraven på pedagogisk förenkling medför dessvärre stora risker. Remissvar från olika slags fackexperter kan vara så invecklade att de måste formuleras om rejält innan de kan sättas i händerna på läsaren. Sådan omskrivning medför i sig betydande risker. Och trots att i allmänhet flera personer på och vid sidan av redaktionen läser ordlistorna insmyger sig ibland försmädliga fel i den väldiga kunskapsmassan. Inga källor är fullkomligt pålitliga, vilket innebär att felak-

tigheter, särskilt sådana utanför redaktionens egentliga kompetensområde, riskerar att traderas vidare i ordlistorna. Forskningen – även den humanistiska – uppdateras ständigt. Exempelvis dateras skulpturgruppen Laokoon som förekommer i flera av Strindbergs verk i *Svensk uppslagsbok* (1947-55) till senare hälften av 1:a århundradet f.Kr. men i *Nationalencyklopedin* omkring 40 år senare skiftar den mellan ca 170 f.Kr. och ca 50 e.Kr. Erfarenheten visar att flertalet av de felaktigheter som upptäcks i efterhand i *Samlade Verk* gäller just ordlistorna. I allmänhet är det fråga om smådetaljer som felaktiga namnstavningar eller levnadsår för historiska personer. Någon gång förekommer det emellertid att utgivaren måste göra en helomvändning. När Strindberg i *Det nya riket* talar om den dyrkan »man i våra dagar ägnar en fet professors staty« – så får man i första upplagan av ordlistan veta att han troligen syftar på John Börjesons staty av Erik Gustaf Geijer framför universitetsbyggnaden i Uppsala, i andra upplagan däremot att Strindberg troligen avser C.G. Qvarnströms staty av Esaias Tegnér på Tegnérplatsen i Lund.¹⁴ Det gäller förvisso att inte förivra sig och säga för mycket.

För att säkerställa utgivningsplanen – så att alla de 72 volymerna av *Samlade Verk*, plus lika många textkritiska kommentarer, skall kunna vara utgivna till år 2005 – och för att samtidigt kunna bibehålla kvalitén, står vi nu inför uppgiften att banta flera ordlistor i resten av utgivningen; i vissa naturvetenskapliga, språkvetenskapliga och kulturhistoriska facktexter slopar vi dem sannolikt helt. Det hindrar dock inte att vi fortsätter att satsa på dem i andra avseenden. Samtidigt fortsätter vi med Språkdatas hjälp att utvidga den kumulativa ordlistan, som nu har uppdaterats ordentligt för första gången på flera år. Och vi räknar med att den så småningom skall resultera i en ordbok, vilket i så fall vore en värdig slutpunkt på många års ordförklarande vedermodor och – inte minst – spännande upptäcktsfärder i Strindbergs språkvärld.

NOTER

1. *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*, vol. 9, Lund 1928, spalterna F 2794 och F 2796.
2. »Redigeringsprinciperna i nationalupplagan« i *August Strindbergs Samlade Verk* (förkortas i fortsättningen SV), vol. 1: *Ungdomsdramer I*, delred. Birger Liljestrand, Stockholm 1989, s. 318.
3. C.J.L. Almqvist: *Samlade Verk*, vol. 9, redigerad och kommenterad av Bertil Romberg, Stockholm 1997, ss. 200, 358.
4. Lars Dahlbäck: »Strindbergs ordvärld i Nationalupplagan« i *Strindbergiana*, åttonde samlingen, Stockholm 1993, ss. 35, 38.
5. SV 15, delred. James Spens, s. 41.
6. SV 25, delred. Göran Rossholm, ss. 84, 149; SV 15, s. 162. Hänvisningarna till textsidor i SV avser här och i fortsättningen ibland även ordförklaringarna till samma sidor.
7. SV 66, delred. Gunnar Ollén, s. 1101.
8. SV 25, ss. 234, 260.
9. »Solrök« publicerades första gången i kalendern *Svea* för år 1881, Stockholm 1880, ss. 158-166.
10. SV 6, delred. Carl Reinhold Smedmark, s. 281.
11. Se SV 15, ss. 142, 251.
12. *Samlade skrifter av August Strindberg*, utg. av John Landquist, vol. 9, *Tidiga 80-talsdramer*, Stockholm 1913, s. 117.
13. SV 15, ss. 54f, 321.
14. SV 12, delred. Karl-Åke Kärnell, s. 81.

Imod overkommentering

af Lars Peter Rømhild

1

Der findes underkommentering, og der findes overkommentering.

Det første synes jeg der er tale om når jeg ikke véd hvad det nu ikke eksisterende adjektiv »overkomplet« betyder i titlen på Drachmanns fortælling *En Overkomplet* fra 1876, og det ikke er optaget i punktkommentaren af udgaven i DSLs serie *Danske Klassikere*.

Men der gives også sådan noget som overkommentering. Og det er hvad jeg her vil tale om:

- Hvad der kan menes dermed.
- Hvad der kan være årsager til fænomenets galopperende vækst.
- Hvorfor det i mange tilfælde er læserfjendtligt.
- Hvordan det måske kunne reduceres.

Ved overkommentering forstår jeg et antal kommentarer der fornærmer eller irriterer værklæseren fordi

- de oplyser noget hun véd i forvejen;
- de oplyser noget hun sagtens selv kunne finde ud af;
- de oplyser om noget der er uvæsentligt for tekstforståelsen;
- de oplyser om noget der er irrelevant for tekstforståelsen.

Overkommentering tilhører vel ikke den grovere del af forbrydelser

imod menneskeheden, men den er efter min mening et voksende problem inden for den editionsfilologiske kriminalitet. Jeg må desværre selv regnes til recidivisterne på feltet.

Overkommentering tenderer dels til at drukne teksten i kommentarer – som i de gamle undervisnings- og lærdomsudgaver af fremmedsprogs-, især oldsprogs-tekster. Og dels tenderer den til at forstyrre den blot lidt forberedte (»dannede«) læser ved en anmassende hjælpepædagogik.

Kommentarer af typen: »Med Shakespeare sigtes til den britiske forfatter William Shakespeare (1564-1616)« findes faktisk en del gange i moderne danske klassikerudgaver, og hvorfor skal man tåle, eller blot have, en oplysning af den karakter?

Som eksempel på overkommentering – ved en udgave i 1980'erne af Herman Bangs roman *Ludvigsbakke* (1896) – udskreg professor Hans Hertel at ordet »sporvogn« havde fået en forklarende kommentar: Det vidste enhver idiot dog hvad var! Jeg er nu ikke helt bombesikker i det givne tilfælde, fordi yngre københavnere blandt nye læsere her aldrig havde set dette samfærdselsmiddel i byen – og ældre københavnere (som Hertel) samt århusianere, der havde set det, havde set en *anden slags* sporvogn end den hestetrukne eller evt. dampdrevne sporvogn der kørte i Herman Bangs tid og roman. Men jeg indrømmer at tilfældet ligger lige på kanten. Og når Hertel eksploderede på dette punkt, har det givetvis været af opsparet irritation over en efter hans mening akkumulerende overkommentering af teksten.

Af topografiske enkeltheder, fx gadenavne, i en tekst, er jeg selv en hyperaktiv kommentator. Men jeg spørger mig en gang imellem om sådanne oplysninger i det enkelte er af betydning og har været det for værkets oprindelige læserkreds. Det er naturligvis generelt vigtigt om de geografiske forhold i en tekst er rent fiktive eller afspejler en faktisk verden – og da hvilken; men sådanne helt generelle træk hører knap til i kommentaren, men evt. i en indledning eller efterskrift til udgaven.

På samme måde bør sagen vistnok stadig tages når vi kommer lidt

mere ned i specifikation. I de generelt realistiske hovedstadsbilleder i Balzacs Paris-romaner og i fx Drachmanns *Forskrevet* – (1890) ligger der vægt på forskellige bykvarterers forskellige (sociologiske m.v.) karakter. Hvis dette eksplicit tematiseres i teksten, behøves næppe nogen kommentator-information, men hvis det er implicit – de oprindelige læsers selvfølgelige viden om sagen har været tilstrækkelig – så må der gerne oplyses derom til nutidige læsere.

Hvad der i øvrigt på det topografiske område (og analogt på andre felter) kan være det sværeste for nutidige læsere af et ældre realistisk værk, fx en københavnerroman, er at vide hvilke stiltiende supplements-forestillinger læseren skal *frigøre sig fra*: Gader der i dag har patina eller er i forfald, var måske dengang splinternye; store kvarterer eksisterede ikke; gartneri- og landbrugsland var ganske nær det moderne bycentrum. Ofte vil et datidigt bykort kunne hjælpe – og reducere den topografiske kommentering betragteligt.

Jeg skal nu ikke underholde Dem – og pine mig selv – med videre eksempler. Vi kender allesammen tilfælde af overflødige kommentarer, hvor forklaringen selv indeholder svære gloser som ville have påkaldt den årvågne udgivers ordforklaring hvis de havde stået i den stakkels digters tekst. Og vi har alle observeret at moderne udgavers kommentarer er væsentlig mere omfattende og pladskrævende end dem fra århundredets første halvdel.

Men, vil man sige: Fordi en ord- og sagforklarende kommentar er overflødig *for os*, behøver den jo ikke at være det for flertallet af udgavens læsere og brugere. Vi véd jo pr. definition næsten alt, men det gør udgavens målgruppe så sandelig ikke, eller ikke længere.

Her er vi efter min formodning ved problemets kerne: Vi indretter os på en anden målgruppe end man gjorde før. Førhen betragtede man målgruppen som beslægtet med udgivergruppen, dvs. dannede og nogenlunde kompetente læsere (i givet fald i besiddelse af boglige hjælpemidler). Sådan ser og sådan sigter vi ikke længere. Dertil er der stærke bevæggrunde. Men måske har vi alligevel lagt målgruppen *for* langt ude – og nede.

I spørgsmålet om kommenteringstæthed og evt. overkommente-

ring er der naturligvis mange relativiteter og mange distinktioner at tage i betragtning. Der er forskel på *teksttyper*: Således kræver historietekster inkl. biografiske og selvbiografiske, dagbøger og breve, en anden og gerne tættere slags oplysning end de fleste skønlitterære tekster. (Jf. Torben Nielsen: »Om brevudgaver og kommentarer hertil«, i Hunosøe & Kielberg (red.): *I tekstens tegn*, Kbh. 1994.) Forskellige teksttyper kalder på realkommentarer af forskellig indholdsmæssig art.

I det efterfølgende tænker jeg særlig på danske skønlitterære tekster ca. 1700-1900.

Det er vel heller ingen hemmelighed at forskellige *kommentatorer* tager deres opgave med forskellig grad af alvor. Medens man af dovenskab kan lade være med at kommentere noget der tager tid at finde ud af, så vil nogle lærdomsmænd især anbringe egne opdagelser og fortolkninger som realkommentarer. Således plantede Hans Brix gerne biografiske opdagelser og hypoteser fra sin disputats i sin og Anker Jensens fembindsudgave af *H.C. Andersens Eventyr* (1919), men negligerede andet. En sådan tilbøjelighed til at paradere egne specialindsatser og fortolkninger i kommentarform er næppe blevet sjældnere med væksten i antallet af akademikere, måske særlig yngre og meriteringsbevidste.

Vigtigere end kommentatorernes forskellige tendenser er dog nok forandringerne i udgavernes *målgruppe* og dermed i udgavernes hensyn og anlæg. Derfor er nogle kultur- og uddannelseshistoriske rids nødvendige. Undskyld deres knaphed og grovhed.

2

Af forskellige grunde har de editionsvidenskabelige udgaver i den sidste menneskealder bevæget sig ind på markedet for gymnasie- og uddannelseslitteratur. Man kan diskutere i hvilken grad det faktisk og kommercielt er lykkedes; men det er helt tydeligt at en serie som DSLs *Danske Klassikere* er tænkt i retning af målgruppen gymnasias-ter og studerende.

Hermed har man imidlertid fjernet sig fra at være indrettet på hvad der engang kaldtes dannede læsere, og er gået i retning af studieudgaver for studerende og skoleudgaver for ignoranter.

Samme periode har nemlig som bekendt betegnet en hidtil uset breddevækst inden for uddannelsessystemet: Antallet af gymnasieelever og studerende på højere læreanstalter er mangedoblet. For så vidt modersmåls- og litteraturfag er obligatorisk en del af disse steder, kunne man antage at her var et stort behov for klassikerudgaver, gerne editionsfilologisk ordentligt funderede. – Måske kunne man endda bemærke at feltet af den ene eller anden grund ikke i samme omfang forblev plejet af de gamle pædagogiske udgiverforetagender (hos os Dansk lærerforening), så at det var ekstra nærliggende at placere egne ydelser her.

Der er imidlertid nogle hager ved at indrette sig på denne målgruppe, den gymnasiale og postgymnasiale: Man laver bøger mere eller mindre *ad usum delphini*, dvs. tvangslæsning eller i hvert fald læsestof inden for et tvangspensum – men i trivselspædagogikkens dage (og gudskelov for den!) må tingene jo heller ikke være alt for tunge og mærkværdige. I første omgang indvirker dette på værk-valget hos udgiverselskaberne: De foretrækker tekster der ikke er for lange, som er på prosa og helst i en vis realistisk tradition. Man tilbyder naturligvis også andet, men her stiger afsætnings- og modtagelses-vanskelighederne.

Sagen er jo at der samtidig med bredde-rekrutteringen til gymnasiale og højere uddannelser er sket en udtynding i en del af lærestoffet – ligesom der i hele samfundet er sket en betydelig nedprioritering af sammenhængende historiske kundskaber og orientering i kulturtradition. Der er kommet meget andet underholdende, nyttigt og perspektivåbnende i stedet, men disse to ting er blevet vældig reduceret: historien og kulturtraditionen. Og de er allerede blevet det for en stor del af de lærere der i dag arbejder i uddannelsesinstitutionerne.

Altså er det ikke mærkeligt at det har sine konsekvenser at placere sin primære målgruppe i disse miljøer. For tydeligheds skyld: Jeg sy-

nes at det er fint at der stilles lødigt og velfunderet læsestof til rådighed her, men det er at springe et led over at forsømme almindelige klassikerudgaver for alene at lave skoletilrettelagte tekster. Det er heller ikke sikkert at editionsfilologer uden for undervisningsinstitutionerne er de bedste til at lave fx gymnasierettede udgaver. Men de bestræber sig, vi bestræber os, og vi forsøger, i kommentarerne ikke mindst, at tage højde for at vi har med kundskabsfattige læsere at gøre.

3

Jeg opsummerer stillingen: Det er utvivlsomt sandt at vore dages mulige yngre klassiker-læsere savner en række relevante kundskaber, som før kunne forudsættes.

Der er som nævnt en almindelig tendens til afhistorisering og undgåelse af at bebyrde ungdommen med kundskaber, særlig hvad der kan forekomme at være unyttige kundskaber. Tålmodigheden til at erhverve paratviden, hvis anvendelse ikke sker hurtigt og massivt, er ikke stor.

Det vil være en illusion af tro at denne tendens kan standses eller drejes ret meget.

Er der så noget håb for klassikerlæsning i nutid og fremtid? Er der nogen hjælpeværktøjer?

Det tror jeg nok der er, men til dem hører *ikke* at dænge udgaverne til med et enormt antal verbal- og real-kommentarer (undtagen måske i særlige udgaver for lærerne?).

På dette punkt kan intenderet læservenlighed nemt slå over i læserfjendtlighed: Det er ikke nogen absolut nem ting at læse to tekster samtidig, to tilmed forskelligt placerede tekster som den litterære og den punktkommenterende. Editionsfilologer er vant til det og fornøjede derved, men man skal ikke forudsætte at fornøjelsen også findes hos litterært optagne læsere. Pligt til at følge med i alt for tæt kommentering distraherer.

Og betänk også typografien, der traditionelt giver et særligt paradoksproblem: Kommentarer sættes med en lille skriftgrad. T.S.

Eliot har et sted fremsat den hypotese at man kan måle en persons kultur på hvor små bogstaver, hvor lille en skrift, vedkommende orker at læse. Tabloidpressen synes at bekræfte hypotesen: Den henvender sig til folk på grænsen af analfabetisme, som kun læser store rubrikker. Omvendt ser det derfor ud som om typografien i kommentarer henvender sig til folk der er professorer og granskere med stærk kulturel ballast. Var dette tilfældet, er de fleste kommentarer overflødige. Er det ikke tilfældet – sigter man altså på et mindre læsevant publikum – så er den mikroskopiske typografi læserfjendtlig.

Hertil kommer ofte den massive udfyldning af klummen: Hele kommentarsiden ligner en uindtagelig fæstning.

Hvad nu angår læsningen af selve teksten, af den litterære tekst med et minimum af kommentarer, er der vel stadig et par trøstende perspektiver.

Det første og helt generelle er læsepsykologisk. Man behøver aldrig så megen separat-information som bekymrede lærere og editionsfilologer gerne vil proppe – og stoppe – læserne med. For *at læse er at gætte*.

Det ville være umuligt at læse så meget som to sætninger hvis man ikke havde en opøvet evne til at *gætte* – både syntaktisk og semantisk – og i de fleste tilfælde gættede *rigtigt* – i guds navn evt. blot nogenlunde rigtigt, uden decimaler og tilbehør, men tilstrækkelig rigtigt.

Det er sandt at det går langsommere og med større fejlprocent når man går i gang med hvad der for den læsende er en *ny type læsestof*, fx det første mytologiske drama, det første symbolistiske digt.

Men det er læsepædagogisk og læsepsykologisk en misforståelse at tro man hjælper læsningen med en større hyppighed af de digressioner der udgøres af kommentator-oplysninger om et ords betydning, hele semantiske felt, baggrund osv. (Ganske modsat er det naturligtvis med editionsfilologers og tekstfortolkeres interesse for at standses og grunde over særlig *cruces* i teksten.)

Hvis vi nu går videre i vores insisteren på at der dog *må* leveres og erhverves en portion real- og verbalkundskaber for at læse en ældre hjemlig tekst, så er det rigtigt at tage hensyn til at nutidens yngre ikke

er blevet meget orienteret om fortiden, dens forestillinger, dens fiktionsverdener og dens tekster.

Men det betyder næppe at nutidens yngre – hvis interessen tændtes – ikke ganske hurtigt kunne tilegne sig og tilvænne sig en masse tekstelementer der udtryksmæssigt eller i betydning ligger uden for den hjemlige nutid. Tænk på hvor utroligt – og hvor utrolig hurtigt – man nu om stunder orienterer sig i retning af *udenlandske* fremmedheder. Hvis man kan forstå mere eller mindre oversatte historier om latinamerikanske indianere, nordamerikanske børshajer, franske spisekort og italienske filmstjerner, så har man vitterligt et stort og vakst opfattelsesberedskab både på det verbale og det reale kundskabsfelt. Det er ikke sværere at læse de fleste tekster fra 1800-tallets og såmænd heller ikke mange fra 1700-tallets nationallitteratur: »The past is a foreign country: they do things differently there« (L.P. Hartley: *The Go-Between*).

Man kan måske også finde et lille trøstepunkt i det ellers ugunstige forhold at nutidens yngre er mere *visuelt* end verbalt orienterede (hvis det ellers er sandt). De har ikke så stort et læse- og ældre ordforråd, men de har set en masse ting, herunder billeder og film – og nogle af dem er »historiske«. Hvis de kender Vermehrens eller Dalsgaards malerier, véd de noget realt (og noget måske adækvat idealt) om Blichers jyske fiktionsverden. De er ikke helt uvidende om klassiske interiører, décor, dragter osv., for de har *set* det på film. De kan måske læse Holberg fordi de har *set* (og hørt!) hans komedier på teateret eller på tv.

Lovet være vores sproglige intuition og vores evne til at snuse alle mulige kundskaber og forestillingsbilleder op, herunder de klassisklitterært nyttige!

4

Men uden *leverede* hjælpemidler bliver det ikke nemt at læse en del ældre tekster, i hvert fald ikke hvis det drejer sig om en mere minuttøs og objektivt forpligtet læsning.

Mine forslag til at levere hjælp uden at tynge det enkelte kommentar-apparat for meget, er hverken originale eller ukendte, men måske til dels gået i glemmebogen, til dels ikke appliceret på nationale tekster.

Det drejer sig om opslags- og orienteringsværker der har udtrykkeligt sigte på og grundlag i et eller andet tekstkorpus, og giver kort og relevant besked om et ordforråd eller et eller flere realområder som kommer til orde i dette tekstkorpus.

Et oplagt eksempel for 1700- og 1800-tallets digtnings vedkommende vil være en opslagsbog i *græsk-romersk mytologi*. Der findes ganske vist en del i den retning på dansk, men med visse svagheder – fx at genfortælle myter i nogen længde og knopskydning, at lave en fortællemæssigt sammenhængende og underholdende bog *in its own right*, i stedet for blot at give kortest mulige bestemmelser. Og at tage for tungt på forholdet, og afstanden, mellem græsk og romersk, hvor det jo tit er sådan at vore klassiske digtere bruger de romerske navne, men »tænker græsk«. En mytologisk opslagsbog af den efterlyste art skulle altså baseres på nationens (*in casu*: danske) digteriske tekster, gerne tilvejebringes af DSL eller et lignende udgivelseskab, og udarbejdes af en national litterat snarere end en klassisk filolog, endsige religionshistoriker, der vil have andre ærinder. Synspunktet her er at den græsk-romerske gudeverden er et *sprog* for rokokovens og romantikkens nordiske digtere.

Et andet sprog – og noget mere end det – er som bekendt den *nordiske* gude- og sagnverden. En lignende opslagsbog for dette område kunne tænkes blandt hjælpemidlerne, foranstaltet eller udarbejdet efter tilsvarende principper.

For en tredje mytologi: den *bibelske og kristelige* gude- og sagnverden, er en sådan håndbog derimod ikke nogen idé. Hvis man sonderer blandt moderne unge, er derhenhørende kundskaber ganske vist ikke markant større end vedrørende græsk-romersk mytologi, dvs. ret nær nul. Men for vore forfædre og deres litteratur har det bibelske og kristelige været så detaljeret, så grundlæggende og så gennemsyrende at mængden af citater, allusioner m.v. ikke kan dæk-

kes via håndbog (det skulle da være Bibelen og konkordanser, og selv det vil ikke klare oplysningsbehovet). Her må kommentaren tage sig af identifikationer og henvisninger – og nødvendigvis gøre det i et omfang der ville have virket chokerende for hundrede år siden.

Noget tilsvarende gælder *skønlitterære allusioner og citater*. Det er næppe af lignende bred nytte som en klassisk-mytologisk opslagsbog at tilvejebringe et værk til identifikation af fx Shakespeare-citater og -allusioner i dansk digtning; eller Heine-do; eller – det kan jo også være en hjemlig citatkilde – en Holberg-opslagsbog. (Der findes jo en fortræffelig *Holberg-ordbog*, som kan bruges; men her tænker jeg på en handy mindre sag, der kun skulle dække citater o.lign. i senere dansk digtning.) Også her må punktkommentaren altså tage over, og sikkert mere end for hundrede år siden. Dog synes jeg stadig at man skulle lade være med at servicere brugere der absolut intet forbinder med navne som Homer, Shakespeare, Goethe, H.C. Andersen. De *er* nemlig ikke brugere.

Og *for fremmedsprogsцитater* behøver vi vel kun undtagelsesvis at oversætte de engelske og dem på nabosprogene. Men ellers – ak jo.

Ligesom ved de litterære navne synes jeg der er andre emner og navne af kulturhistorisk og verdenshistorisk art som det burde være forbudt at give forklarende kommentar: ikke bare Moses, Jesus og Muhamed, men også Mozart og Van Gogh, Napoleon og Hitler, Pyramiderne og Eiffeltårnet osv. Naturligvis under forudsætning af at præcise omstændigheder ved dem ikke spiller en særlig rolle i teksten.

Endelig vil jeg nævne muligheden af at afhjælpe kundskabsbehovet vedrørende *realstof af mere eller mindre samtidskarakter* – samtid i forhold til værkernes oprindelige fremkomsttid. Ideen er at samle relevante historiske og topografiske oplysninger osv., mål, vægt, mønt, for en vis periode. Denne kunne meget vel – som fx en romans tilblivelses- eller endda spilletid – gå tværs over en eller anden politisk-historisk grænse vi ellers regner med. Man kunne på dansk grund tænke sig en håndbog for et tidsomfang som 1860-1900 og måske en anden for 1790-1860, uanset skelsættende krige, forfat-

ningsændringer, mønt- og infrastrukturelle forandringer. Noget i den stil er gjort med et udenlandsk litterært realstof i Lennart Kjellbergs fortræffelige *Den klassiska romanens Ryssland* (Uppsala 1964), for resten en af de meget få svenske litteraturhistoriske bøger der er oversat til dansk (1974)! – et indicium på nytteværdien for læsere af et vist skønlitterært korpus. For en sådan fremstilling af historisk miljø og historiske faktorer vil sikkert, som hos Kjellberg, en sammenhængende beskrivelse med passende rubricering og et stort register være rigtigere end en alfabetisk ordnet opslagsbog.

En sådan håndbog burde man kunne anskaffe første gang man læste, skal vi sige: en roman af Herman Bang, og den kunne derpå bruges til andre af hans værker og til en masse andre fiktionsforfattere fra Goldschmidt til Gustav Wied. Hvis det er en og samme læser, vil håndbogen efterhånden overflødiggøres. Og selv hvis ikke, ville det kunne spare en masse punktkommentarer i udgaverne!

Man kan sikkert forestille sig at sådanne tværgående hjælpemidler fandtes i elektronisk formidling foruden »på bog« eller i stedet for papirudgave. Givetvis findes der allerede masser af encyklopædisk stof i databaser på elektronik. Men hvad jeg forestiller mig, er altså ikke almindelige encyklopædier eller del-encyklopædier, men opslagsværker der er specielt baseret på og sigter specielt på et afgrænset nationalt tekstkorpus. Bør findes på alle biblioteker og uddannelsesinstitutioner, samt i privateje hos forstandige yngre læsere!

For det er jo rigtigt at man *ikke er født med* at vide alt muligt. Man må hen ad vejen have det – det i hver stund relevante – at vide af nogen, på en eller anden måde. Men måske ikke så massivt i kommentarerne til klassikerudgaver der også – og måske mest – skal betjene viderekomne.

Kommentarteori. En bibliografi

af *Tonny Aagaard Olesen*

Denne bibliografi registrerer den kommentarteoretiske litteratur, som findes på dansk, norsk, svensk, tysk og engelsk. Den kronologiske inddeling efter sprog skulle gerne give indtryk af kommentarteoriens udvikling, som den foregår i de nationale forskningstraditioner, der forresten ikke forholder sig til hinanden. Bibliografiens fokus er den editoriske kommentar, omend enkelte artikler er sluppet ind uden dette adgangstegn. I et appendiks findes anført et udvalg af den væsentligste litteratur, som er beslægtet med emnet, dvs. som nok omhandler kommentarteori, men ikke lige den moderne editoriske; hos Grafton 1997 kan den læselystne finde endnu et dusin titler hertilhørende, ligesom diverse specialleksika kan føje endnu mere til. I appendikset kan man også finde en indgang til den franske diskussion, i det mindste som den tager sig ud med renæssancen som horisont.

Næsten alle værkerne er verificeret på første hånd, også den del, som overraskende nok ikke findes på danske biblioteker. Som enhver vil kunne se, er kommentarteorien et ganske uopdyrket område i den nordiske forskningslitteratur. Måtte nu bibliografien her, vistnok den udførligste der endnu er kompileret om emnet, blive benyttet til at ændre denne triste situation.

Kommentarteori frem til 1970

Vilhelm Andersen: *Dansk Litteratur. Forskning og Undervisning*, Kbh. & Kristiania 1912. Genoptrykt Kbh. 1933, 1970.

Georg Witkowski: *Textkritik und Editionstechnik neuerer Schriftwerke. Ein methodologischer Versuch*, Leipzig 1924.

Arthur Friedman: »Principles of Historical Annotation in Critical Editions of Modern Texts« i *English Institute Annual 1941*, red. af Rudolf Kirk, New York 1942, s. 115-128.

René Wellek & Austin Warren: »The Ordering and Establishing of Evidence« i Wellek & Warren: *Theory of Literature*, London 1968 [1949], s. 57-69. Overs. til da. 1964, s. 50-63.

Clarence E. Carter: »Annotation« i C.E. Carter: *Historical Editing*, Bulletins of the National Archives nr. 7, Washington 1952, s. 32-36.

Alice Walker: »Principles of Annotating: Some Suggestions for Editors of Shakespeare« i *Studies in Bibliography* 9, red. af Fredson Bowers, Charlottesville, Virginia 1957, s. 95-105.

Johan Fjord Jensen: *Den ny kritik*, Kbh. 1962, siden flere oplag, sidst 1989. Overs. til svensk 1964.

Sten Malmström: *Om utgivning av nysvensk skönlitteratur i vetenskaplig kommenterad utgåve*, Institutionerna för Nordiska språk och Litteraturhistoria vid Stockholms universitet, Stockholm 1965, s. 21-46. Stencil.

Anker Teilgård Laugesen: *Middelalderlitteraturen. En Orientering*, Kbh. 1966, s. 238-242 (§ 53: »Tekst og kommentar«).

Donald Greene: »No Dull Duty: The Yale Edition of the Works of Samuel Johnson« i D.I.B. Smith (red.): *Editing Eighteenth-Century Texts. Papers given at the Editorial Conference, University of Toronto, October 1967*, Toronto 1967, s. 92-123.

Kommentarteori i 1970'erne

I. Nordisk

Sten Malmström & Sture Allén: »Textkritik och textkommentar« i Lars Gustafsson (red.): *Forskningsfält och metoder inom litteraturvetenskapen*, 2. udg., Stockholm 1974 [1970], s. 15-32.

II. Tysk

Klaus Kanzog: »Probleme der Kommentierung« i *Prolegomena zu einer historisch-kritischen Ausgabe der Werke Heinrich von Kleists. Theorie und Praxis einer modernen Klassiker-Edition*, München 1970, s. 207-223.

Gunter Martens & Hans Zeller (red.): *Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation*, München 1971. [Uden specifik kommentarteori]. Heri:

Siegfried Scheibe: »Zu einigen Grundprinzipien einer historisch-kritischen Ausgabe«, s. 1-44.

Hans Zeller: »Befund und Deutung. Interpretation und Dokumentation als Ziel und Methode der Edition«, s. 45-90.

Klaus Briegleb: »Der Editor als Autor. Fünf Thesen zur Auswahlphilologie«, s. 91-116.

Klaus Hurlbusch: »Zur Aufgabe und Methode der philologischen Forschung, verdeutlicht am Beispiel der historisch-kritischen Edition. Eine Auseinandersetzung mit Hermeneutik und Historismus«, s. 117-142.

Herbert G. Göpfert: »Edition aus der Sicht des Verlags«, s. 273-284.

Rose-Maria Hurlbusch: »Zur Methodik der Vorbereitung historisch-kritischer Ausgaben«, s. 401-412.

Kolloquium über Probleme der Kommentierung im Freien Deutschen Hochstift, Frankfurt/Main 12.-14. Oktober 1970. Referate und Diskussionsbeiträge, Bonn-Bad Godesberg 1971.

Hans-Gert Roloff: »Probleme der Edition barocker Texte« i *Jahrbuch für Internationale Germanistik*, 4. årg., hæfte 2, Frankfurt am Main 1972, s. 24-69.

Wolfgang Frühwald, Herbert Kraft & Walter Müller-Seidel (red.): *Probleme der Kommentierung. Kolloquien der Deutschen Forschungsgemeinschaft Frankfurt am Main 12.-14. Oktober 1970 und 16.-18. März 1972, Bonn-Bad Godesberg 1975* [genoptrykt Weinheim 1987]. Heri:

Wolfgang Frühwald: »Formen und Inhalte des Kommentars wissenschaftlicher Textausgaben«, s. 13-32.

Ulfert Ricklets: »Zur Erkenntnisfunktion des literaturwissenschaftlichen Kommentars«, s. 33-74.

Jochen Schmidt: »Die Kommentierung von Studienausgaben. Aufgaben und Probleme«, s. 75-90.

Herbert G. Göpfert: »Kommentierung aus der Sicht des Verlages«, s. 91-104.

Bernhard Bösenstein: »Gedichte Hölderlins und ihre Kommentare. An einigen Beispielen erläutert«, s. 105-120.

Heinz Rolleke: »Paul Rilla (Lessing) und Hans-Günther Thalheim ('Des Knaben Wunderhorn'): Beispiele für Sachkommentierungen in der DDR erschienenen Editionen«, s. 121-144.

Winfried Woesler: »Die Praxis des germanistischen Kommentars in der DDR«, s. 145-182.

Jürgen Behrens: »Zur kommentierten Briefedition«, s. 183-197.

(Herbert Kraft): »Zusammenfassung der Diskussion 1970«, s. 199-205.

(Wolfgang Frühwald): »Zusammenfassung der Diskussion 1972«, s. 207-215.

Manfred Windfuhr: »Die neugermanische Edition. Zu den Grundsätzen kritischer Gesamtausgaben (1957)« i Reinhold Grimm & Jost Hermand (red.): *Methodenfragen der deutschen Literaturwissenschaft*, Darmstadt 1973, s. 295-324.

Herbert Kraft: »Rezeption und Historizität: Die Erläuterungen« i *Die Geschichtlichkeit literarischer Texte. Eine Theorie der Edition*, Benzenhausen 1973, s. 84-89.

Norbert Oellers: »Aspekte der Rezeptionsforschung. Rezeptionsorientierte Brief-Kommentierung« i *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, hæfte 19/20 (*Edition und Wirkung*), red. af H. Kreuzer, W. Klein, R. Gunzenhäuser & W. Haubrichs, Göttingen 1975, s. 68-81.

August Buck & Otto Herding (red.): *Der Kommentar in der Renaissance*, Boppard 1975 (Deutsche Forschungsgemeinschaft. Kommission für Humanismusforschung. Mitteilung I). [2. opl., Weinheim 1987]. Heri:

August Buck: »Einführung«, s. 7-20.

Robert Stupperich: »Melanchthons Proverbien-Kommentare«, s. 21-34.

Gerd Gesigora: »Probleme humanistischer Psalmenexegese, dargestellt am Beispiel des Reformbischofs und Kardinals Jacopo Sadoletto«, s. 35-46.

Hans Erich Troje: »Alciats Methode der Kommentierung des 'Corpus iuris civilis'«, s. 47-62.

Paul Gerhard Schmidt: »Jodocus Badius Ascensius als Kommentator«, s. 63-72.

Marie-José Desmet-Goethals: »Die Verwendung der Kommentare von Badius-Mancinellus, Erasmus und Corderius in der 'Disticha Catonis'-Ausgabe von Livinus Crucius«, s. 73-88.

Jozef Ijservijn: »Lorenzo Vallas 'Sprachliche Kommentare'«, s. 89-98.

Hermann Goldbrunner: »Leonardo Brunis Kommentar zu seiner Übersetzung der pseudo-aristotelischen Ökonomik: ein humanistischer Kommentar«, s. 99-118.

Bodo Guthmüller: »Lateinische und volkssprachliche Kommentare zu Ovids 'Metamorphosen'«, s. 119-140.

Gunter Hess: »Kommentarstruktur und Leser. Das 'Lob der Torheit' des Erasmus von Rotterdam, kommentiert von Gerardus Listrius und Sebastian Franck«, s. 141-166.

Manfred Lentzen: »Christoforo Landinos Dante-Kommentar«, s. 167-190.

Karl Kohut: »Der Kommentar zu literarischen Texten als Quelle der Literaturtheorie im spanischen Humanismus. Die Kommentare zu Juan de Mena und Garcilaso de la Vega«, s. 191-208.

Gundolf Keil: »Roger-Urtext und Roger-Glosse vom 12. bis ins 16. Jahrhundert«, s. 209-224.

Peter Dilg: »Die botanische Kommentarliteratur in Italien um 1500 und ihr Einfluß auf Deutschland«, s. 225-252.

Walter Wuttke: »Zur Kritik Otto Sperlings am Scribonius-Kommentar des J. Rhodius«, s. 253-270.

Norbert Oellers: »Edition« i Dieter Gutzen, Norbert Oellers, Jürgen H. Petersen & Eckart Strohmaier (red.): *Einführung in die neuere deutsche Literaturwissenschaft. Ein Arbeitsbuch*, 6. udg., Berlin 1989 [1976], s. 104-125.

Horst-Jürgen Gerigk: »Von der Kommentarunbedürftigkeit des Kunstwerks: Überlegungen mit Rücksicht auf Puskins 'Hauptmannstochter'« i H.-J. Gerigk: *Entwurf einer Theorie des literarischen Gebildes*, Berlin & New York 1975, s. 189-209.

Paul Michael Lützeler: »Ein Plädoyer für kommentierte Werkausgaben. Zu Theorie und Praxis bei der Edition von Gesamtausgaben moderner Autoren« i *Musil-Forum*, 1976, 2. halvår, s. 270-286.

Irmgard Möller: »Historische Bezüge in Heines 'Zeitgedichten'. Ein Beitrag zum Problem der Kommentierung« i *Impulse. Aufsätze, Quellen, Berichte zur deutschen Klassik und Romantik*, 1. følge, red. af Walter Dietze & Peter Goldammer, Berlin & Weimar 1978, s. 232-259.

Louis Hay & Winfried Woesler (red.): *Die Nachlassedition. Lapublication de manuscrits inédits. Akten des vom Centre National de la Recherche Scientifique und der Deutschen Forschungsgemeinschaft veranstalteten französisch-deutschen Editorenkolloquiums Paris 1977*, Bern, Frankfurt am Main & Las Vegas 1979. Udgivet i serien: *Jahrbuch für Internationale Germanistik*, rk. A, bd. 4. Heri:

Hans Zeller: »Braucht die Editionslehre eine Fachsprache? Für eine Verständigung«, s. 31-41.

Winfried Woesler: »Theorie und Praxis der Nachlassedition«, s. 42-53.

Hans-Joachim Mähl: »Probleme der quellenkritischen Kommentierung, behandelt an Textbeispielen der Novalis-Edition«, s. 103-118.

III. Engelsk

W.J.B. Owen: »Annotating Wordsworth« i John D. Baird (red.): *Editing Texts of the Romantic Period. Papers given at the Conference on Editorial Problems, University of Toronto, November 1971*, Toronto 1972, s. 47-71.

H.A. Mason: »The Glossary« og »The Commentary« i *Editing Wyatt. An Examination of Collected Poems of Sir Thomas Wyatt together with suggestions for an improved edition*, Cambridge 1972, s. 161-177.

G. Thomas Tanselle: »Some Principles for Editorial Apparatus« i *Studies in Bibliography* 25, red. af Fredson Bowers, Charlottesville, Virginia 1972, s. 41-88.

G. Thomas Tanselle: »Editorial Apparatus for Radiating Texts« i *The Library*, 5. serie, 29, [London] 1974, s. 330-337.

John Carroll: »On Annotating *Clarissa*« i G.E. Bentley (red.): *Editing Eighteenth-Century Novels*, Toronto 1975, s. 49-66.

Ian Jack: »‘A Notion of the Troubadour’s Intent’: Some Reflections on the Words in *Sordello*« i William S. Peterson (red.): *Browning Institute Studies*, bd. 6, New York 1978, s. 63-85.

Alfred Foulet & Mary Blakely Speer: *On Editing Old French Texts*, Lawrence, Kansas 1979, s. 103-113.

Kommentarteori i 1980’erne

I. Nordisk

Flemming Lundgreen-Nielsen: »Udgaver af efterreformatoriske danske tekster« i Bente Holmberg, Britta Olrik Frederiksen & Hanne Ruus (red.): *Forskningsprofiler*, udg. af Selskab for Nordisk Filologi, Kbh. 1989, s. 238-246. [Uden kommentarteori]

Lars Dahlbäck: »August Strindbergs Samlade Verk. En Presentation« og »Redigeringsprinciperna i nationalupplagan« i *August Strindbergs Samlade Verk*, bd. 1, Stockholm 1989, s. 277- 333. Også udsendt som særtryk.

II. Tysk

Werner Schröder: »Kommentar statt Edition? Nachträgliches zu Heinzles ‘Titirel’-Kommentar« i *Zeitschrift für deutsche Philologie* 99, 1980, s. 28-36. Genoptrykt i Werner Schröder: *Wolfram von Eschenbach. Spuren und Werke*, bd.1, Stuttgart 1989, s. 242-250.

Marie-Louise Roth, Renate Schröder-Werle & Hans Zeller (red.): *Nachlaß- und Editionsprobleme bei modernen Schriftstellern. Beiträge*

zu den Internationalen Robert-Musil-Symposien Brüssel 1976 und Saarbrücken 1977, Bern, Frankfurt am Main & Las Vegas 1981. Udgivet i serien: *Jahrbuch für Internationale Germanistik*, rk. A, bd. 7. Heri:

Michel Vanhelleputte: »Literaturforschung und Editionsfragen. Zu einem Grundproblem der Literaturwissenschaft«, s. 20-22.
 Elisabeth Genton: »Absichten und Ziele der Historisch-Kritischen Heine-Ausgabe Düsseldorf«, s. 96-99.

Paul Michael Lützeler: »Theorie und Praxis einer 'Kommentierten Werkausgabe'« i *Hermann Broch. Kommentierte Werkausgabe*, udg. af P.M. Lützeler, bd. 13/3, Frankfurt am Main 1981, s. 621-637.

P.M. Mitchell: »Probleme der Kommentierung« i Hans-Gert Roloff (red.): *Werkstattgespräch »Berliner Ausgaben«*, Bern, Frankfurt am Main & Las Vegas 1981, s. 180-188.

Herbert Kraft: »Die Aufgaben der Editionsphilologie« i *Zeitschrift für deutsche Philologie*, bd. 101, Sonderheft: *Probleme neugermanistischer Edition*, red. af Norbert Oellers & Hartmut Steinecke, Berlin 1982, s. 4-11.

Dieter Sulzer: »Textkritik« i Dietrich Harth & Peter Gebhardt (red.): *Erkenntnis der Literatur. Theorien, Konzepte, Methoden der Literaturwissenschaft*, Stuttgart 1982, s. 111-122.

Sylvia Oetker: »Arbeitstagungen der Gruppe Textologie im Zentralinstitut für Literaturgeschichte der Akademie der Wissenschaften der DDR. Zu Problemen der Studienausgaben am 27. Oktober 1982 und zu Problemen der Anmerkungen am 25. Oktober 1983 in Berlin« i *Zeitschrift für Germanistik*, 6. årg., hæfte 2, Leipzig 1985, s. 215-217.

Waltraud Hagen: »Beiträge zur Erschließung deutscher romantischer Dichtung. Editionen der Werke von Adalbert von Chamisso

und Ludwig Achim von Arnim. Arnims Briefe an Savigny« i *Zeitschrift für Germanistik*, 6. årg., Leipzig 1985, hæfte 3, s. 338-343.

Hans-Henrik Krummacher: »Die Tagebücher des Sigmund von Birken. Zur Ausgabe und Kommentierung durch Joachim Kröll« i *Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur*, bd. 112, red. af Kurt Ruth, Wiesbaden 1983, s. 125-147.

Georg Stötzel (red.): *Germanistik – Forschungsstand und Perspektiven. Vorträge des Deutschen Germanistentages 1984. 2. Teil: Ältere Deutsche Literatur, Neuere Deutsche Literatur*, Berlin & New York 1985. Heri:

Hans Zeller: »Für eine historische Edition. Zu Textkonstitution und Kommentar«, s. 305-323.

Karl Konrad Polheim: »Ist die Textkritik noch kritisch?«, s. 324-336.

Heinz Schlaffer: »Ursprung, Ende und Fortgang der Interpretation«, s. 385-409.

Gottfried Honnefelder (red.): *Warum Klassiker? Ein Almanach zur Eröffnung der Bibliothek deutscher Klassiker*, Frankfurt am Main 1985. Heri:

Manfred Fuhrmann: »Kommentierte Klassiker? Über die Erklärungsbedürftigkeit der klassischen deutschen Literatur«, s. 37-57.

Horst Günther: »Die Kommentierung historischer Texte«, s. 180-191.

»Die Editorischen Leitlinien«, specielt s. 315-317.

Franz Schwarzbauer: »'Die Xenien von 1796/1893'. Zur Kritik eines maßgeblichen Kommentars« i *Zeitschrift für Deutsche Philologie*, bd. 105, Sonderheft: *Editionsprobleme der Literaturwissenschaft*, red. af W. Besch, H. Moser, H. Steinecke & B. von Wiese, Berlin, Bielefeld & München 1986, s. 107-135.

Hans Jürgen Balmes: »Zum Kommentar« i *Novalis. Werke, Tagebücher und Briefe Friedrich von Hardenbergs*, udg. af Hans-Joachim Mähl & Richard Samuel, bd. 4 (*Kommentar*, af Hans Jürgen Balmes), München & Wien 1987, s. 797-800.

Michael Werner & Winfried Woesler (red.): *Edition et Manuscrits. Probleme der Prosa-Edition. Akten des mit Unterstützung des Centre National de la Recherche Scientifique und der Deutschen Forschungsgemeinschaft veranstalteten französisch-deutschen Editorenkolloquiums Paris 1983* (= *Jahrbuch für Internationale Germanistik*, rk. A, bd. 19), Bern, Frankfurt am Main, New York & Paris 1987. Heri:

Helmut Koopmann: »Für eine argumentative Edition. Probleme der Kommentierung am Beispiel der Philosophischen Schriften Schillers und Eichendorffs 'Ahnung und Gegenwart'«, s. 45-57.

Ulrich Joost: »Lichtenbergs 'geheime' Tagebücher. Probleme ihrer Edition und Kommentierung«, s. 219-241.

Richard Thieberger: »Fug und Unfug der Interpretation. Überlegungen zur Problematik des Begriffs« i Heimo Reinitzer (red.): *Textkritik und Interpretation. Festschrift für Karl Konrad Polheim zum 60. Geburtstag*, Bern, Frankfurt am Main & New York 1987, s. 39-52.

Siegfried Scheibe: »Zum Verhältnis der Edition/Textologie zu den Gesellschaftswissenschaften. Mit einem Anhang: 25 Thesen zur Textologie« i *Weimarer Beiträge. Zeitschrift für Literaturwissenschaft, Ästhetik und Kulturtheorie*, 33. årg., nr. 1, Berlin & Weimar 1987, s. 158-166.

Ulrich Joost: »Der Kommentar im Dienst der Textkritik. Dargestellt an Prosa-Beispielen der Aufklärungsepoche« i *editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft* 1, red. af Winfried Woesler, Tübingen 1987, s. 184-197.

Siegfried Scheibe (red.): *Vom Umgang mit Editionen. Eine Einführung in Verfahrensweisen und Methoden der Textologie*, Berlin 1988.
Heri:

Siegfried Scheibe: »Von den Erfordernissen und den Zwecken der Textologie«, s. 13-30.

Waltraud Hagen: »Von den Erläuterungen«, s. 205-224.

Uta Motschmann: »Von den Registern«, s. 225-263.

Manfred Fuhrmann: »Kommentierte Klassiker. Was man von einem guten Kommentar erwarten darf« i *Klassiker Magazin* 3, Frankfurt am Main 1988, s. 6-21.

Rainer Stillers: *Humanistische Deutung. Studien zu Kommentar und Literaturtheorie in der italienischen Renaissance*, Düsseldorf 1988 (Studia humaniora 11).

Gunter Arnold: »Versuch eines Kommentars zu Herder-Briefe, Band I, Nr. 58« i *editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft* 2, red. af Winfried Woesler, Tübingen 1988, s. 19-34.

Gerhard Kluge: »Über die Notwendigkeit der Kommentierung kleinerer Regie- und Spielanweisungen in Schillers frühen Dramen« i *editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft* 3, red. af Winfried Woesler, Tübingen 1989, s. 90-97.

III. Engelsk

Martin C. Battestin: »A Rationale of Literary Annotation: The Example of Fielding's Novels« i *Studies in Bibliography* 34, red. af Fredson Bowers, Charlottesville, Virginia, 1981, s. 1-22. Genoptrykt i George L. Vogt & John Bush Jones (red.): *Literary and Historical Editing*, Lawrence, Kansas 1981, s. 57-79.

Charles T. Cullen: »Principles of Annotation in Editing Historical Documents; or, How to Avoid Breaking the Butterfly on the Wheel

of Scholarship« i George L. Vogt & John Bush Jones (red.): *Literary and Historical Editing*, Lawrence, Kansas 1981, s. 81-95.

Ian Jack: »‘Commented it must be’: Browning annotating Browning« i *Browning Institute Studies. An Annual of Victorian Literary and Cultural History*, bd. 9, red. af N. John Hall, New York 1981, s. 59-77.

A.C. Hamilton: »The Philosophy of the Footnote« i A.H. De Quehen (red.): *Editing Poetry from Spenser to Dryden*, New York & London 1981, s. 127-163.

Stephen Wall: »Annotated English Novels?« i *Essays in Criticism. A Quarterly Journal of Literary Criticism*, bd. 32, nr. 1, red. af Stephen Wall & Christopher Ricks, Oxford 1982, s. 1- 8.

Ian Jack: »Novels and those ‘Necessary Evils’: Annotating the Bron-tës« i *Essays in Criticism. A Quarterly Journal of Literary Criticism*, bd. 32, nr. 4, red. af Stephen Wall & Christopher Ricks, Oxford 1982, s. 321-337.

Marvin Spevack: »Shakespeare Synchronic and Diachronic: Annotating Elizabethan Texts« i Ernst S. Dick & Kurt R. Jankowsky (red.): *Festschrift für Karl Schneider zum 70. Geburtstag am 18. April 1982*, Amsterdam & Philadelphia 1982, s. 441-453.

G.B. Shand & Raymond C. Shady (red.): *Play-Texts in Old Spelling: Papers from the Glendon Conference*, New York 1984. Heri:

Philip Edwards: »The Function of Commentary«, s. 97-104.

David Bevington: »Editorial Indications of Stage Business in Old-Spelling Editions«, s. 105-112.

Richard Morton: »How Many Revengers in *The Revengers Tragedy*? Archaic Spellings and the Modern Annotator«, s. 113-122.

Reavley Gair: »In Search of ‘the mustie fopperies of antiquity’«, s. 123-130

S.P. Zitner: »Excessive Annotation, or Piling Pelion on Parnassus«, s. 131-140.

Melvyn New: »‘At the backside of the door of purgatory’: A Note on Annotating *Tristram Shandy*« i Valerie Grosvenor Myer (red.): *Laurence Sterne: Riddles and Mysteries*, London 1984, s. 15-23.

»Introduction« i *The Florida Edition of the Works of Laurence Sterne*; bd. 3: *The Notes to Tristram Shandy*, red. af Melvyn New, Richard A. Davies & W.G. Day, Gainesville, Florida 1984, s. 1-31.

Fredson Bowers: »Notes on Editorial Apparatus« i Mary-Jo Arn, Hanneke Wirtjes & Hans Jansen (red.): *Historical and Editorial Studies in Medieval and Early Modern English, for Johann Gerritsen*, Groningen 1985, s. 447-487.

Marcus Walsh: »Editing Poetry: Theory and Practice« i *Talking about Text. Studies presented to David Brazil on his retirement* (discourse analysis monograph nr. 13), Birmingham 1986, s. 75-87.

Mary-Jo Kline: *A Guide to Documentary Editing*, Baltimore & London 1987, s. 183-203.

Marvin Spevack: »The Editor as Philologist« i *Text: Transactions of the Society for Textual Scholarship* 3, red. af D.C. Greetham & W. Speed Hill, New York 1987, s. 91-106.

Kommentarteori i 1990'erne

I. Nordisk

Odd Einar Haugen & Einar Thomassen (red.): *Den filologiske videnskap*, Oslo 1990. [Uden kommentarteori]

Flemming Hovmann: »Forbemærkning til bind VII« i Erik Dal

m.fl. (udg.): *H.C. Andersens Eventyr*, I-VII, Kbh. 1963-90, bd. 7, s. IX-XII.

Erik Dal, Hans Jørgen Clementsen & Flemming Hovmann: *Kommentarer VI-VII til H.C. Andersens Eventyr I-V. Tre taler i H.C. Andersen-Samfundet i København 4.4.1991*. Det danske Sprog- og Litteraturselskabs Præsentationshæfte nr. 19, Kbh. 1991.

Barbro Ståhle Sjönell (red.): *Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter*, Stockholm 1991. Heri:

Bernt Olsson: »Problem vid utgivning av svensk 1600-talslitteratur«, s. 180-190.

Helena Solstrand-Pipping: »Språklig kommentar till Fänrik Ståls sägner«, s. 196-205.

Torben Nielsen: »Om brevudgaver og kommentarer hertil« i Jørgen Hunosøe & Esther Kielberg (red.): *I tekstens tegn*, Kbh. 1994, s. 125-137.

Joakim Garff: »Regulativ for udarbejdelse af realkommentarer til Søren Kierkegaards Skrifter« i *Kierkegaard Studies. Yearbook 1996*, red. af Niels Jørgen Cappelørn & Hermann Deuser, Berlin & New York 1996, s. 486-504.

Bernt Olsson: *Att ge ut 1600-talstexter*, Stockholm 1996.

Torkel Stålmarck: *Att ge ut Jacob Wallenberg*, Stockholm 1997.

Joakim Garff (i samarbejde med Tonny Aagaard Olesen og redaktionen): »Introduktion til kommenteringen« i *Søren Kierkegaards Skrifter*, udg. af Søren Kierkegaard Forskningscenteret, bd. K1, Kbh. 1997, s. 50-61.

II. Tysk

Herbert Kraft: »Rezeption und Historizität: Die Erläuterungen« i
Herbert Kraft: *Editionsphilologie*, Darmstadt 1990, s. 178-202.

Hans Zeller: »Historisch-kritische Ausgabe – Eisbrecher oder Sarkophag?« i *Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft*, bd. 34, Stuttgart 1990, s. 424-428.

Winfried Woesler: »Aus der Kommentarpraxis der Droste-Briefausgabe: Briefe an Ludowine von Haxthausen vom Juli 1813« i *Droste-Jahrbuch* 2, Paderborn 1988-90, s. 87-96.

editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft 4, red. af
Winfried Woesler, Tübingen 1990. Heri:

Hans Gerhard Senger: »Redundante Vollständigkeit? Bemerkungen zu H.-U. Lessings Überlegungen [*editio* 3, s. 18-27]«, s. 86-92.

Ulrich Joost: »Überlegungen zu einer historisch-kritischen, kommentierten Gesamtausgabe der Werke von G.C. Lichtenberg«, s. 133-147.

Marita Mathijssen: »Commentary in Editions of Historical Texts. Principles and Problems Illustrated with Reference to the Edition of the Correspondence of Gerit van de Linde«, s. 183-194.

Eberhard Sauermann: »Die Chronologie der Briefe Georg Trakls«, s. 205-228.

Louis Le Guillou: »Prinzipien einer Briefwechseledition« i Siegfried Scheibe (red.): *Zu Werk und Text. Beiträge zur Textologie*, Berlin 1991, s. 195-201.

Gunter Martens & Winfried Woesler (red.): *Edition als Wissenschaft. Festschrift für Hans Zeller*, Beihefte zu *editio*, bd. 2, Tübingen 1991.
Heri:

Gunter Arnold: »Ideale und reale Bedingungen für Editionen und die geplante Fortführung der Herder-Briefausgabe«, s. 53-61.

Winfried Woesler: »Edition und Kommentierung eines dienstlichen Briefes an Justus Möser«, s. 62-71.

Gunter Martens: »Der wohlfeile Goethe. Überlegungen zur textphilologischen Grundlegung von Leseausgaben«, s. 72-91.

Manfred Windfuhr: »Zum Verständnis von Kommentar und Genese. Diskussionsbeitrag« i *editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft* 5, red. af Winfried Woesler, Tübingen 1991, s. 173-177.

Wolf von Engelhardt m.fl. (red.): *Zur Edition naturwissenschaftlicher Texte der Goethezeit. Leopoldina-Meeting vom 22. bis 23. 5. 1992 in Halle*, Leipzig 1992. Heri:

Wolf von Engelhardt: »Umgang mit Goethes mineralogisch-geologischem Nachlaß«, s. 21-30.

Ulrich Joost: »Der Lichtenberg-Briefwechsel und seine Genese«, s. 83-92.

»Anschließende Diskussion«, s. 121-152.

Wolfgang Proß: »Historische Methodik und philologischer Kommentar« i Lutz Danneberg, Friedrich Vollhardt, Hartmut Böhme & Jörg Schönert (red.): *Vom Umgang mit Literatur und Literaturgeschichte. Positionen und Perspektiven nach der 'Theoriedebatte'*, Stuttgart 1992, s. 269-291.

Lothar Mundt, Hans-Gert Roloff & Ulrich Seelbach (red.): *Probleme der Edition von Texten der Frühen Neuzeit. Beiträge zur Arbeitstagung der Kommission für die Edition von Texten der Frühen Neuzeit*, Tübingen 1992. Heri:

Hans-Gert Roloff: »Frage zur Gestaltung von Kommentaren zu Textausgaben der Frühen Neuzeit«, s. 130-139.

Gerhard Spellerberg: »Der Kommentar einer 'Studienausgabe': Ausgewählte Werke Lohensteins im Rahmen der 'Bibliothek deutschen Klassiker'«, s. 140-153.

András Vizkelety: »Zum Kommentar der Werke von Wolfhart

Spangenberg«, s. 154-158.

Jörg Jungmayr & Lothar Mundt: »Diskussionsprotokoll«, s. 159-160.

»Kommentar-Empfehlungen für Editionen von Texten der Frühen Neuzeit«, s. 161-166.

Elisabeth Blakert & Bodo Plachta: »Bericht: Kommentierungsverfahren und Kommentarformen. Tagung der Arbeitsgemeinschaft für germanistische Edition vom 4. bis 7. März 1992 in Hamburg« i *editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft* 6, red. af Winfried Woesler, Tübingen 1992, s. 191-194.

Gunter Martens (red.): *Kommentierungsverfahren und Kommentarformen. Hamburger Kolloquium der Arbeitsgemeinschaft für germanistische Edition, 4. bis 7. März 1992. Autor- und problembezogene Referate*, Beihefte zu *editio*, bd. 5, Tübingen 1993. Heri:

Wolfram Groddeck: »‘Und das Wort hab’ ich vergessen’. Intertextualität als Herausforderung und Grenzbestimmung philologischen Kommentierens, dargestellt an ein Gedicht von Heinrich Heine«, s. 1-10.

Andreas Thomasberger: »Über die Erläuterungen zu Hoffmannsthaiss Lyrik«, s. 11-16.

Erich Sauermann & Hermann Zwerschina: »Zum Kommentar der neuen historisch-kritischen Ausgabe der Werke und des Briefwechsels Georg Trakls«, s. 17-24.

Bodo Plachta: »Libretti: eine von den Editoren vergessene Gattung? Überlegungen zur kommentierenden Herausgabe von Operntextbüchern des 17. und 18. Jahrhunderts«, s. 25-37.

Horst Nahler: »Kontinuität und Problembewußtsein. Die Erläuterungspraxis der Schiller-Nationalausgabe«, s. 38-46.

Jürgen Hein: »Kommentierungsprobleme von Zensurmanuskripten am Beispiel von Johann Nestroys ‘Der Talisman’«, s. 47-54.

Elke Austermyhl: »Kommentar, Interpretation und ästhetische Analyse. Zur Bedeutung der Kommentierung für das Ver-

- ständnis der Dramen Frank Wedekinds am Beispiel 'Der Kammer Sänger', s. 55-61.
- Ulrich Bubrowski: »'Verstehen Sie Anspielungen?' Probleme einer Kommentierung der Werke Ernst Barlachs«, s. 62-72.
- Francesca Ferraris & Sabine Wagner: »Zur Edition und Kommentierung frühneuzeitlicher Reiseberichte unter dem Gesichtspunkt der Fremdheitserfahrung und -vermittlung«, s. 73-79.
- Renate Francke: »Beziehungen zwischen Textentwicklung und Kommentierung bei den französischsprachigen Werken Heinrich Heines«, s. 80-85.
- Wolfgang Wiesmüller: »Geschichtsquellen und politische Zeitbezüge als Kommentierungsprobleme historischer Dichtung. Dargestellt an Stifters 'Witiko'«, s. 86-92.
- Hugo Aust: »Dichter-Kommentar. Am Beispiel der Fußnoten- und Anmerkungspraxis im historischen Roman«, s. 93-98.
- lens Stüben: »Interpretation statt Kommentar. Ferdinand von Saar und Marie von Ebner-Eschenbach: 'Kritische Texte und Deutungen'«, s. 99-107.
- Dirk Grathoff & Gerhard Kraiker: »Die Kommentierung als interdisziplinäre Forschungsaufgabe am Beispiel der Carl von Ossietzky- und Kurt Tucholsky-Gesamtausgaben. Ein Arbeitsbericht«, s. 108-116.
- Dirk Götsche: »Fragmente im Werkprozeß. Zur konstitutiven Bedeutung des Kommentars für eine kritische Edition der nachgelassenen 'Todesarten'-Prosa Ingeborg Bachmanns«, s. 117-123.
- Sigurd Paul Scheichl: »Kaiser Joseph und die anachronistischen Töchter. Zum Kommentieren von Reflexen des Mündlichen«, s. 124-132.
- Karl-Gerd Koch: »Lassen sich Richtlinien für die Kommentierung autobiographischer Schriften aufstellen?«, s. 133-140.
- Walter Hettche: »Die Autobiographie als Sonderfall für die Kommentierung am Beispiel von Goethes 'Dichtung und Wahrheit'«, s. 141-149.

- Jochen Golz: »Zu Aufbau und Interdependenz von Erläuterungen und Register bei der Kommentierung von Goethes Tagebüchern«, s. 150-161.
- Dieter Mehl: »Kommentar und Autorenbiographie bei der Edition von D.H. Lawrence«, s. 162-168.
- Peter Sprengel & René Sternke: »Das Tagebuch als literarischer Text. Zur Kommentierung von Gerhart Hauptmanns Tagebüchern«, s. 169-181.
- Brigitte Leuschner: »Kommentierende und kommentierte Briefe. Zur Kommentargestaltung bei Briefausgaben«, s. 182-187.
- Regina Nörtemann: »Probleme der Kommentierung in Auswahlausgaben am Beispiel der Edition des Briefwechsels zwischen Anna Louisa Karsch und Johann Wilhelm Gleim«, s. 188-193.
- Christa Stöcker: »Zur wechselseitigen Bedingtheit von Brief- und Werkkommentierung – kritische Bemerkungen zu Kommentierungsfragen der Briefe Heines«, s. 194-202.
- Henning Buck: »Ins Stammbuch geschrieben. Überlegungen zur Kommentierung von Stammbuch-Editionen«, s. 203-208.
- Heidrun Bärenfänger & Elisabeth Blakert: »Kommentierung von literarischen Übersetzungen«, s. 210-215.
- Gunter Berg: »Kommentare und Register in wissenschaftlichen Studienausgaben. Bertolt Brechts Werke in 30 Bänden«, s. 216-222.
- Ulrich Seelbach: »Die Ermittlung personenbezogener Informationen für den Kommentar der Czepko-Ausgabe«, s. 223-230.
- Sabine Schäfer: »Zur Ermittlung von Personendaten. Erfahrungen, Probleme, Wünsche«, s. 231-236.
- Gunter Arnold: »Vom heuristischen Wert eines kommentierenden Registers«, s. 237-241.
- Ursula Regener: »Die Praxis der computerunterstützten Edition am Beispiel der 'Nachlaßgedichte' Eichendorffs im Rahmen der historisch-kritischen Ausgabe. Möglichkeiten und Unmöglichkeiten«, s. 242-250.

Walter Morgenthaler: »Der produktionsorientierte Stellenkommentar in der Computer-Edition«, s. 251-255.

Nikolaus Tiling: »Einsatz von EDV bei der Nachlaß-Erschließung am Beispiel Hubert Fichte«, s. 256-261.

editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft 7, red. af Winfried Woesler, Tübingen 1993. Heri:

Hans-Gert Roloff: »Zur Geschichte des editorischen Kommentars«, s. 1-17.

Winfried Woesler: »Zu den Aufgaben des heutigen Kommentars«, s. 18-35.

Gunter Martens: »Kommentar – Hilfestellung oder Bevormundung des Lesers?«, s. 36-50.

Elisabeth Höpker-Herberg & Hans Zeller: »Der Kommentar, ein integraler Bestandteil der historisch-kritischen Ausgabe?«, s. 51-61.

Hans Gerhard Senger: »Der Kommentar als hermeneutisches Problem«, s. 62-75.

Klaus Kanzog: »Historizität und Aktualität. Semiotische Probleme des Erläuterns und Kommentierens«, s. 76-84.

Rolf Fechner: »Anmerkungen zum Verhältnis von Edition und Kommentar in der sozialwissenschaftlichen Edition«, s. 85-93.

Eberhard Güting: »Der editorische Bericht als Kommentar zur Textkonstitution und zum Apparat in Editionen des Neuen Testaments«, s. 94-108.

David A. Wells: »Approaches to the Commentary Form in Medieval German Studies. With a Comparison of Some Recent Classical Scholarship«, s. 109-134.

Rolf Bräuer: »Unterschiedliche Kommentierungstypen in Ausgaben mittelalterlicher Texte«, s. 135-143.

Max Schiendorfer: »Geschichte und Philologie als wechselseitige 'Hilfswissenschaften'. Über den Kommentar zu den Schweizer Minnesängern«, s. 144-160.

Ute Monika Schwob: »Urkundenkommentierung als Hilfsmittel

- der literarischen Interpretation. Zum besseren Verständnis der Lieder Oswalds von Wolkenstein«, s. 161-170.
- Waltraud Hagen: »Textkonstitution und Erläuterungspraxis – ein methodischer Zusammenhang«, s. 171-180.
- Jörg Jantzen: »Philosophie im Kontext der Wissenschaft. Die Probleme der Kommentierung von Schellings naturphilosophischen Schriften«, s. 181-193.
- Burghard Dedner: »Quellendokumentation und Kommentar zu Büchners Geschichtsdrama 'Danton's Tod'. Versuch einer sachlichen Klärung und begrifflichen Vereinfachung«, s. 194-210.
- Dirk Hoffmann, Peter Jörgensen & Otmar Foelsche: »Computer-Edition statt Buch-Edition. Notizen zu einer historisch-kritischen Edition – basierend auf dem Konzept von *hypertext* und *hypermedia*«, s. 211-220.
- Peter L. Shillingsburg: »Textual Variants, Performance Variants, and the Concept of Work«, s. 221-234.
- Barbara Hahn & Marianne Schuller: »Kann man einen Nachlaß edieren? Zum Konzept der 'Edition Rahel Levin Varnhagen'«, s. 235-241.
- Jürgen Helle: »Grundzüge des Urheberrechts und seiner geschichtlichen Entwicklung«, s. 242-257.
- Lothar Bluhm & Andreas Meier (red.): *Der Brief in Klassik und Romantik. Aktuelle Probleme der Briefedition*, Würzburg 1993. Heri:
- Winfried Woesler: »Der Widerspruch zwischen historischer 'Wirklichkeit' und subjektiver Darstellung als Problem des Briefkommentars«, s. 39-56.
- Ulrike Marquardt: »Zur Edition des Briefwechsels zwischen Jacob und Wilhelm Grimm«, s. 83-91.
- Lothar Bluhm: »Adnoten zum Gelehrtenbrief. Die Grimm-Beneckeschen 'dversarien'«, s. 93-107.
- Hartmut Steinecke: »'Lässigkeit im Briefschreiben'. Zum Stand der Lenau-Briefausgabe«, s. 109-119.

Hans Friedrich Fulda & Rolf-Peter Horstmann (red.): *Vernunftbegriffe in der Moderne* (Stuttgarter Hegel-Kongreß 1993), Stuttgart 1994. Heri:

Wolfhart Henckmann: »Der implizite Leser einer historisch-kritischen Ausgabe«, s. 828-856.

Barry Smith: »Philosophieren und Kommentieren. Überlegungen zu ihrem Verhältnis«, s. 857-868.

Sven-Aage Jørgensen: »Wieland im europäischen Kontext oder was müßte nicht alles in einem Kommetar seinen Platz finden!« i Hans Esselborn & Werner Keller (red.): *Geschichtlichkeit und Gegenwart. Festschrift für Hans Dietrich Irmscher*, Köln 1994, s. 35-43.

Rudiger Krohn: »‘daß Alles Allen verständlich sey Die Altgermanistik des 19. Jahrhunderts und ihre Wege in die Öffentlichkeit« i Jürgen Forhmann & Wilhelm Voßkamp (red.): *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert*, Stuttgart & Weimar 1994, s. 264-333; s. 292-301 (»Kommentare als Verständnishilfen«).

Hans Gerhard Senger (red.): *Philosophische Editionen. Erwartungen an sie – Wirkungen durch sie. Beiträge zur VI. Internationalen Fachtagung der Arbeitsgemeinschaft philosophischer Editionen (11.-13. Juni 1992 Berlin)*, Beihefte zu *editio*, bd. 6, Tübingen 1994. Heri:

Heinz-Günther Nesselrath: »Neuere Tendenzen in der althilologischen Edition«, s. 62-70.

Gunter Martens: »Neuere Tendenzen in der germanistischen Edition«, s. 71-82.

Hartmut Freytag: »Der Totentanz-Fries der Marienkirche in Lübeck. Zu Problemen und Inhalten eines Kommentars« i *editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft* 8, red. af Winfried Woesler, Tübingen 1994, s. 71-79.

Burkhard Hasebrink: »Der Rebdorfer Eckhartkommentar. Überlie-

ferung und Kommentierung der Armutspredigt Meister Eckharts in der Rebendorfer Handschrift Cgm 455« i *Zeitschrift für Deutsche Philologie*, bd. 113, Sonderheft: *Mystik*, red. af Christoph Cormeau, Berlin 1994, s. 207-222.

Jochen Golz (red.): *Edition von autobiographischen Schriften und Zeugnissen zur Biographie. Internationale Fachtagung der Arbeitsgemeinschaft für germanistische Edition an der Stiftung Weimarer Klassik*, 2.-5. März 1994. *Autor- und problembezogene Referate*, Beihefte zu *editio*, bd. 7, Tübingen 1995. Heri:

Stephan Pastenaci: »Probleme der Edition und Kommentierung deutschsprachiger Autobiographien und Tagebücher der Frühen Neuzeit, dargestellt anhand dreier Beispiele«, s. 10-26.

Helga Meise: »Höfische Tagebücher in der Frühen Neuzeit. Überlegungen zu ihrer Edition und Kommentierung«, s. 27-37.

Bodo Plachta: »‘Je trouve que je réfléchis assez ...’. Erwartungen an eine Edition der Tagebuchaufzeichnungen Franz von Fürstenbergs«, s. 48-61.

Andreas Bürgi: »Ulrich Bräkers Tagebuch. Voraussetzungen der Kommentierung«, s. 62-70.

Horst Nahler: »Zeugnissammlung und Briefkommentar. Charlotte Schillers Teilnahme an Schillers Korrespondenz«, s. 321-330.

editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft 9, red. af Winfried Woesler, Tübingen 1995. Heri:

Ulfert Ricklefs: »Leben und Schrift. Autobiographische und biographische Diskurse. Ihre Intertextualität in Literatur und Literaturwissenschaft (Edition)«, s. 37-62.

Irmtraut Schmid: »Erhellung autobiographischer Texte durch Aufdeckung ihrer Quellen. Am Beispiel von Goethes *Tag- und Jahresheften* dargestellt«, s. 105-116.

Ortrun Riha: »Sonderprobleme bei der Edition naturwissenschaftlicher und medizinischer Fachtexte unter besonderer Berücksichtigung der Rezepte«, s. 169-178.

Heinrich Allers & Gunther Nickel: »Die EDV-gestützte Erstellung kommentierter Register mit 'allegro-C'« i *editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft* 10, red. af Winfried Woesler, Tübingen 1996, s. 140-151.

Franz Heiduk: »Eichendorffs Tagebücher. Erste Annotationen zu den Kommentaren« i *Aurora. Jahrbuch der Eichendorff-Gesellschaft für die klassisch-romantische Zeit*, bd. 56, red. af H. Koopmann, RH. Neumann, L. Pikulik & Alfred Riemen, Sigmaringen 1996, s. 193-199.

Ilse Jahn: »Die Leopoldina-Ausgabe von Goethes Schriften zur Naturwissenschaft im Urteil eines Benutzers« i *Goethe-Jahrbuch* 113/1996, red. af Werner Keller, Weimar 1997, s. 315-321.

editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft 11, red. af Winfried Woesler, Tübingen 1997. Heri:

Hans Zeller: »Übernahme und Abweichung – ein Darstellungsproblem. Quellenforschung und Edition«, s. 20-32.

Ulfert Ricklefs: »Quelle und Referenz«, s. 33-49.

Klaus-Detlef Müller: »Bertolt Brechts *Die Tage der Kommune*. Probleme einer quellenbezogenen Edition«, s. 129-151.

Norbert Oellers: »Editionswissenschaft um 1945« i Wilfried Barner & Christoph König (red.): *Zeitenwechsel. Germanistische Literaturwissenschaft vor und nach 1945*, Frankfurt am Main 1997, s. 103-118.

Hans-Gert Roloff & Renate Meincke (red.): *Editionsdesiderate zur Frühen Neuzeit. Beiträge zur Tagung der Kommission für die Edition von texten der Frühen Neuzeit (Chloe: Beihefte zum Daphnis, bd. 25)*, Amsterdam 1997. Heri:

Thomas Borgstedt: »Prinzipien der Auswahl und Kommentierung bei Teileditionen aus umfangreichen frühneuzeitlichen Erzählwerken am Beispiel von Lohensteins 'Arminius'«, s. 247-254.

Ulrich Möllmann: »Zur Edition deutschsprachiger Textexemplare der Textsorte 'Kommentar mit vollständigem Regeltext' der Regula-Benedicti-Tradition des 15. und 16. Jahrhunderts«, s. 595-609.

Freimut Löser: »Der Apokalypse-Kommentar des Georg Kreckwitz und die Tradition deutschsprachiger Übersetzungen der Johannes-Apokalypse im Mittelalter«, s. 637-668.

Hartmut Laufhütte: »Der Editor als philologischer Detektiv. Die Geschichte eines kürzlich abgeschlossenen Projekts und was daraus zu lernen ist«, s. 934-958.

Bodo Plachta: *Editionswissenschaft. Eine Einführung in Methode und Praxis der Edition neuerer Texte*, Stuttgart 1997. Heri kapitlet: »Texterschließung durch Erläuterungen und Kommentar«, s. 122-129.

Winfried Woesler: »Richtlinien der Briefkommentierung« i *Berliner Beiträge zur Editionswissenschaft*, bd. 2 (*Wissenschaftliche Briefedition und ihre Probleme. Editionswissenschaftliches Symposion*), red. af H.-G. Roloff, Berlin 1998, s. 87-96.

Stefan Gabler: *Der Autortext in der historisch-kritischen Ausgabe: Ansätze zu einer Theorie der Textkritik*, Bern 1998.

Wolfram Groddeck: »'und wollte wieder: lies // Da las er: so, daß sich der Engel bog'. Philologische Überlegungen zur kommentierten Ausgabe von Rilkes Werken« i *Text. Kritische Beiträge* 5, red. af Roland Reuß, Wolfram Groddeck & Walter Morgenthau, Basel & Frankfurt am Main 1999, s. 197-209.

III. Engelsk

Beth Luey: *Editing Documents and Texts: An Annotated Bibliography*, Madison, Wisconsin 1990, s. 279 [kort bibliografi med kommentarteori].

Anne Middleton: »Life in the Margins, or What's an Annotator to Do?« i Dave Oliphant & Robin Bradford (red.): *New Directions in Textual Studies*, Austin, Texas 1990, s. 167-183.

Stephen Barney (red.): *Annotation and its Texts*, New York & Oxford 1991. Heri:

James C. Nohrnberg: »Justifying Narrative: Commentary within Biblical Storytelling«, s. 3-42.

Stephen G. Nichols: »On the Sociology of Medieval Manuscript Annotation«, s. 43-73.

Thomas E. Toon: »Dry-Point Annotations in Early English Manuscripts: Understanding Texts and Establishing Contexts«, s. 74-93.

Traugott Lawler: »Medieval Annotation: The Example of the Commentaries on Walther Map's *Dissuasio Valerii*«, s. 94-107.

Anthony Grafton: »Discitur ut agatur: How Gabriel Harvey Read His Livy«, s. 108-129.

Peter W. Cosgrove: »Undermining the Text: Edward Gibbon, Alexander Pope, and the Anti-Authenticating Footnote«, s. 130-151.

Thomas McFarland: »Who Was Benjamin Whichcote? or, The Myth of Annotation«, s. 152-177.

Ralph Hanna III: »Annotation as Social Practice«, s. 178-184.

Laurent Mayali: »For a Political Economy of Annotation«, s. 185-191.

Jacques Derrida: »This Is Not an Oral Footnote«, s. 192-205.

Ian Small: »The Editor as Annotator as Ideal Reader« i Ian Small & Marcus Walsh (red.): *The Theory and Practice of Text-Editing*, Cambridge 1991, s. 186-209.

Arthur Sherbo: »John Nichols's Notes in the Scholarly Commentary of Others« i *Studies in Bibliography* 44, red. af Fredson Bowers, Charlottesville, Virginia 1991, s. 318-322.

Text: Transactions of the Society for Textual Scholarship 5, red. af D.C. Greetham & W. Speed Hill, New York 1991. Heri:

Jo Ann Boydston: »In Praise of Apparatus«, s. 1-13.

Clayton J. Delery: »The Subject Presumed To Know: Implied Authority and Editorial Apparatus«, s. 63-80.

Patricia S. White: »Black and White and Read All Over: A Meditation on Footnotes«, s. 81-90.

Katie King: »Bibliography and a Feminist Apparatus of Literary Production«, s. 91-103.

Barry Smith: »Textual Deference« i *American Philosophical Quarterly*, bd. 28, nr. 1, red. af Nicholas Rescher, Pittsburgh, Pennsylvania 1991, s. 1-12. [Overs. til da. som: »Textlig ærbødighed. Kommentaren som filosofisk genre« i *Kritik* 116, Kbh. 1995, s. 89-99.]

Text: Transactions of the Society for Textual Scholarship 6, red. af D.C. Greetham & W. Speed Hill, New York 1994. Heri:

Fredson Bowers: »Why Apparatus«, s. 11-19.

Richard Knowles: »Variorum Commentary«, s. 35-47.

Ralph Hanna III: »Annotating *Piers Plowman*«, s. 153-163.

Betty Bennett: »The Editor of Letters as Critic: A Denial of Blameless Neutrality«, s. 213-223.

Ronald Schuchard: »Yeats's Letters, Eliot's Lectures: Toward a New Focus on Annotation«, s. 287-306.

D.C. Greetham: *Textual Scholarship. An Introduction*, New York & London 1994, s. 347- 372; specielt s. 369.

Ann Bowden & William B. Todd: »Scott's Commentary on The Journal of a Tour to the Hebrides with Samuel Johnson« i *Studies in Bibliography* 48, red. af David L. Vander Meulen, Charlottesville, Virginia 1995, s. 229-248.

Elaine E. Whitaker: »A Collaboration of Readers: Categorization of

the Annotations in Copies of Caxton's *Royal Book*« i *Text: Transactions of the Society for Textual Scholarship* 7, red. af D.C. Greetham & W. Speed Hill, New York 1995, s. 233-242.

David Hewitt, m.fl. (red.): *The Edinburgh Edition of the Waverley Novels: A Guide for Editors*, Aberdeen 1996, s. 100-108.

D.C. Greetham (red.): *The Margins of the Text*, Ann Arbor, Michigan 1997. Heri:

Evelyn B. Tribble: »'Like a Looking-Glass in the Frame': From the Marginal Note to the Footnote«, s. 229-244.

W. Speed Hill: »Commentary upon Commentary upon Commentary: Three Historicisms Annotating Richard Hooker«, s. 323-352.

Marcus Walsh: »Some theoretical perspectives for the study of eighteenth-century editing« i Marcus Walsh: *Shakespeare, Milton, and eighteenth-century literary editing. The beginnings of interpretative scholarship*, Cambridge 1997, s. 1-29.

Claire Lamont: »Annotating a Text: Literary Theory and Electronic Hypertext« i Kathryn Sutherland (red.): *Electronic Text. Investigations in Method and Theory*, Oxford 1997, s. 47- 66.

David C. Fowler: »Annotating *Piers Plowman*: The Athlone Project« i *Text: Transactions of the Society for Textual Scholarship* 10, red. af D.C. Greetham & W. Speed Hill, New York 1998, s. 151-160.

D.C. Greetham: *Theories of the Text*, Oxford 1999, s. 93-95, s. 326-366 (»The Deconstruction of the Text: [Textual] Criticism and Deconstruction: *Supplément*«).

Robert DeMaria, Jr.: »'Evil Be Thou Good': Scholarly Commentary and the Pleasure of Reading« i *Text: Transactions of the Society for*

Textual Scholarship 12, red. af D.C. Greetham & W. Speed Hill, New York [in press].

Tonny Aagaard Olesen: »On Annotating *The Concept of Irony* with Reference to the Editorial History« i *Kierkegaard Studies. Yearbook 2000*, red. af Niels Jørgen Cappelørn, Jon Stewart & Hermann Deuser, Berlin & New York 2000, s. 396-421.

Appendiks

Michael Bernays: »Zur Lehre von den Citaten und Noten« (1892) i Michael Bernays: *Zur neueren und neuesten Litteraturgeschichte*, bd. 2, Berlin 1899, s. 253-347.

Johannes Geffcken: »Zur Entstehung und zum Wesen des griechischen wissenschaftlichen Kommentars« i *Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie*, bd. 67, hæfte 1, red. af Alfred Körte & Wolfgang Schadewaldt, Berlin 1932, s. 397-412.

Edwin A. Quain: »The Medieval Accessus ad Auctores« i *Traditio. Studies in ancient and medieval History, Thought and Religion*, bd. 3, red. af Johannes Quasten & Stephan Kuttner, New York 1945, s. 215-264.

Franz Bömer: »Der Commentarius« i *Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie*, bd. 81, hæfte 1, red. af K. Büchner, H. Diller & H. Nesselhauf, Wiesbaden 1953, s. 210-250.

Eric Jacobsen: *Translation, a Traditional Craft. An introductory sketch with a study of Marlowe's elegies*, Kbh. 1958.

Walther Rehm: »Jean Pauls vergnügtes Notenleben oder Notenmacher und Notenleser« i Walther Rehm: *Späte Studien*, Bern & München 1964, s. 7-96.

Bruno Sandkühler: *Die frühen Dantekommentare und ihr Verhältnis zur mittelalterlichen Kommentartradition*, Münchner Romanistische Arbeiten 19, München 1967.

O. Lawrence Burnette, Jr.: *Beneath the Footnote. A Guide to the Use and Preservation of American Historical Sources*, Madison, Wisconsin 1969.

Norbert Horn: »Die juristische Literatur der Kommentatorzeit« i *IUS COMMUNE* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte Frankfurt am Main), bd. 2, Frankfurt am Main 1969, s. 84-129.

Konrad Krautter: *Philologische Methode und humanistische Existenz. Filippo Beroaldo und sein Kommentar zum Goldenen Esel des Apuleius*, Humanistische Bibliothek I,9, München 1971.

J. Austin Gavin & Thomas M. Walsh: »The Praise of Folly in Context: The Commentary of Girardus Listrius« i *Renaissance Quarterly*, bd. 24, nr. 2, New York 1971, s. 193-209.

Gerhard Lohfink: »Kommentar als Gattung. Rudolf Schnackenburg zum 60. Geburtstag« i *Bibel und Leben*, 1974/1, red. af G.J. Botterweck & A. Vögtle, Düsseldorf 1974, s. 1-16.

Edward C. Hobbs (red.): *The Commentary Hermeneutically Considered. Protocol of the thirty-first Colloquy: 11 December 1977*, The Center for Hermeneutical Studies in Hellenistic and Modern Culture, Berkeley 1978. Heri:

Massey H. Shepherd, Jr.: »What should a Commentary be or do?«, s. 1-4.

Thomas Conley: »Of Commentaries, good or bad«, s. 5-9.

Marvin Brown: »The Commentary in Biblical Hermeneutics«, s. 10-13.

John Dillon: »Some Thoughts on the Commentary«, s. 14-16.

Gerhard Lohfink: »Kommentar als Gattung. [An Abstract]«, s. 17-18.

Discussion summarized by Irene Lawrence, s. 20-30.

Geoffrey H. Hartman: »Literary Commentary as Literature« i *Criticism in the Wilderness. The Study of Literature Today*, New Haven & London 1980, s. 189-213.

Jean Céard: »Les transformations du genre du commentaire« i Jean Lafond & André Stegmann (red.): *L'Automne de la Renaissance, 1580-1630*, Paris 1981, s. 101-115.

P. Riess: *Vorstudien zu einer Theorie der Fussnote*, Berlin & New York 1983-84.

G.W. Bowersock: »The Art of the Footnote« i *The American Scholar* 53, Washington D.C. 1983/84, s. 54-62.

Steve Nimis: »Fussnoten: Das Fundament der Wissenschaft« i *Arethusa*, bd. 17, nr. 2, New York 1984, s. 105-134.

Anthony Grafton: »Renaissance Readers and Ancient Texts: Comments on Some Commentaries« i *Renaissance Quarterly*, bd. 38, nr. 4, New York 1985, s. 615-649.

K. Froehlich: »Bibelkommentare – Zur Krise einer Gattung« i *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 84, Tübingen 1987, s. 465-492.

Udo W. Scholz: »Zur Persius-Kommentierung um 1500: Scholia und Kommentare« i N.R. Wolf (red.): *Wissensorganisierende und wissensvermittelnde Literatur im Mittelalter. Perspektiven ihrer Erforschung. Kolloquium 5.-7. Dezember 1985*, Wiesbaden 1987.

Gérard Genette: *Seuils*, Paris 1987. [Eng.: *Paratexts. Thresholds of Interpretation*, overs. af. J.E. Lewin, Cambridge 1997.]

A.J. Minnis, A.B. Scott & Davis Wallace (red.): *Medieval Literary Theory and Criticism c. 1100 - c. 1375. The Commentary Tradition*, Oxford 1988 [2. udg. 1991].

J. Bensman: »The Aesthetics and Politics of Footnoting« i *Politics, Culture, and Society* 1, 1988, s. 443-470.

Jürgen Fohrmann: »Der Kommentar als diskursive Einheit der Wissenschaft« i Jürgen Fohrmann & Harro Müller (red.): *Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*, Frankfurt am Main 1988, s. 244-257.

Ulrich Broich: »Ways of making Intertextuality« i Jean Bessière (red.): *Fiction, Narratologie, Texte, Genre. Actes du Symposium de l'Association Internationale de Littérature Comparée XIème congrès international (Paris août 1985)*, bd. 2, New York, Bern, Frankfurt am Main & Paris 1989, s. 119-129.

R. Sanjak (red.): *Fieldnotes: The Making of Anthropology*, Ithaca, New York 1990.

F. Palmeri: »The Satiric Footnotes of Swift and Gibbon« i *The Eighteenth Century* 31, 1990, s. 245-262.

Gisèle Mathieu-Castellani & Michel Plaisance (red.): *Les commentaires et la naissance de la critique littéraire. France/Italie (XIV.- XVI. siècles). Actes du Colloque international sur le Commentaire, mai 1988, Paris* 1990. Heri:

Paul Zumthor: »La glose créatrice«, s. 11-18.

Karlheinz Stierie: »Les lieux du commentaire«, s. 19-29.

Michel Jeanneret: »Préfaces, commentaires et programmation de la lecture. L'exemple des *Métamorphoses*«, s. 31-39.

- Gisèle Mathieu-Castellani: »Le commentaire de la poésie (1550-1630): l'écriture du genre«, s. 41-50.
- François Rigolot: »Introduction à l'étude du 'commentataire'. L'exemple de la Renaissance«, s. 51-62.
- Giulio Ferroni: »Les genres comiques dans les commentaires«, s. 63-70.
- Yves Delègue: »Erasme ou le sujet de la philologie«, s. 71-79.
- Claudette Perrus: »Dante critique de Dante«, s. 83-89.
- Marcel Tetel: »Commentaire et réécriture dans *l'Heptaméron*«, s. 91-100.
- Françoise Charpentier: »L'auto-commentaire de Jean de La Cep-pède«, s. 101-110.
- Michel Plaisance: »Les leçons publiques et privées de l'Académie florentine (1541-1552)«, s. 113-121.
- Jan Miernowski: »La méthode du commentaire monumental Pantaléon Thévenin«, s. 123-135.
- Marie-Luce Launay-Demonet: »L'art du 'petit commentaire': N. Lèfevre de La Boderie«, s. 137-145.
- Gino Belloni: »Les commentaires de Pétrarque«, s. 147-155.
- André Tournon: »La plasticité des énoncés selon le *De Verborum Significatione* d'Alciat«, s. 157-163.
- François Quiviger: »Arts visuels et exégèse littéraire à Florence de 1540 à 1560«, s. 165-173.
- Silvia Fabrizio-Costa & Frank La Brasca: »De l'âge des auteurs à celui des polygraphes: les commentaires de la Divine Comédie de C. Landino (1481) et A. Vellutello (1544)«, s. 175-193.
- Giacomo Mora: »Le commentaire de Rinaldo Corso sur les 'Rime' de Vittoria Colonna: une encyclopédie pour les 'très nobles Dames'«, s. 195-202.
- Jean Jehasse: »De la critique humaniste à la critique littéraire: Henri II Estienne«, s. 205-210.
- Terence Cave: »'Suspendere animos': pour une histoire de la notion de suspens«, s. 211-218.
- Claude Longeon: »Etienne Pasquier critique littéraire«, s. 219-226.

Corinne Lucas: »Giraldi, critique militant«, s. 227-234.

Jean-Louis Fournel: »Le travail de la critique dans les écrits sur Virgile de Sperone Speroni«, s. 235-243.

Paul Larivaille: »Le Tasse critique de l'Arioste«, s. 245-254.

Mario Pozzi: »La critique florentine entre Bembo et Speroni: Varchi, Lenzone, Borghini«, s. 255-261.

Marziano Guglielminetti: »Marino et la critique de son temps«, s. 263-270.

Harald Stang: *Einleitung – Fußnote – Kommentar. Fingierte Formen wissenschaftlicher Darstellung als Gestaltungselemente moderner Erzählkunst*, Bielefeld 1992.

Evelyn B. Tribble: *Margins and Marginality: The printed Page in early modern England*, Charlottesville & London 1993.

G. Himmelfarb: »Where Have All the Footnotes Gone?« i *On Looking into the Abyss*, New York 1994, s. 122-130.

J.D. Pfeifer: »How to edit Glossaries« i D.G. Scagg & Paul E. Szarmach (red.): *The Editing of Old English. Papers from the 1990 Manchester Conference*, Cambridge 1994, s. 263-297.

R.M. Emerson, R.I. Fretz & L.L. Shaw: *Writing Ethnographic Fieldnotes*, Chicago & London 1995.

Jan Assmann & Burkhard Gladigow (red.): *Text und Kommentar. Archäologie der literarischen Kommunikation IV*, München 1995. Heri:

Jan Assmann: »Text und Kommentar. Einführung«, s. 9-33.

Burkhard Gladigow: »Der Kommentar als Hypothek des Textes«, s. 35-49.

Wolfgang Raible: »Arten des Kommentierens – Arten des Sinnbildung – Arten des Verstehens. Spielarten der generischen Inter textualität«, s. 51-73.

- Ithamar Gruenwald: »The 'Scripture-Effect'. An Essay on the Sociology of the Interpretative Reading of 'Texts'«, s. 75-91.
- Jan Assmann: »Altägyptische Kultkommentare«, s. 93-109.
- Ursula Rößler-Köhler: »Text oder Kommentar. Zur Frage von Textkommentaren im vorgriechischen Ägypten«, s. 111-139.
- Aharon R.E. Agus: »Doomed and Quickened: Regeneration of Scripture in Rabbinic Midrash«, s. 141-161.
- Peter Schäfer: »Text, Auslegung und Kommentar im rabbinischen Judentum«, s. 163-186.
- Arnold Goldberg: »Formen und Funktionen von Schriftauslegung in der früh-rabbinischen Literatur«, s. 187-197.
- Bernhard Lang: »Homiletische Bibelkommentare der Kirchenväter«, s. 199-218.
- Stéphane Weiss: »Zur Mystik des Kommentars bei Gershom Scholem«, s. 219-236.
- Heidrun Brückner: »Bewahren und Erneuern: Philosophische Kommentartraditionen im indischen Mittelalter«, s. 237-247.
- Heinrich von Stietenron: »Typisierung und Sitz im Leben: Anmerkungen zum Kommentar in Indien«, s. 249-255.
- Rudolf G. Wagner: »Der vergessene Hinweis. Wang Pi über den Lao-tzu«, s. 257-278.
- Gregor Schoeler: »Text und Kommentar in der klassisch-islamischen Tradition«, s. 279-292.
- Hubert Cancik: »M. Tullius Cicero als Kommentator«, s. 293-310.
- A.J. Minnis: »Late-medieval vernacular Literature and latin exegetical Traditions«, s. 311-331.
- Walter Haug: »Der Kommentar und sein Subjekt«, s. 333-354.
- Aleida Assmann: »Der Eigen-Kommentar als Mittel literarischer Traditionsstiftung«, s. 355-373.
- Hans-Jürgen Lüsebrink: »'Häretische Lektüren' und Traditionsbruch«, s. 375-388.
- Raimar Zons: »Text – Kommentar – Interpretation«, s. 389-406.
- Eberhard Klingenberg: »Justinians Verbot der Digestenkommentierung«, s. 407-422.

Okko Behrends: »Der Kommentar in der römischen Rechtsliteratur«, s. 423-462.

Lothar Ledderose: »Schrift als Kunst, Schrift als Kommentar«, s. 463-481.

Ludwig Finscher: »Variation als Kommentar«, s. 483-496.

F.A. Burkley-Young & S.R. Maley: *The Art of the Footnote*, Lanham, Maryland & London 1996.

Anthony Grafton: *The Footnote. A curious History*, Cambridge, Massachusetts 1997 [4th print 1999].

Lone Fatum: »Bibelkommentaren. Former, forudsætninger og formål« i *Bibiana 2*, red. af Rasmus Nøjgaard, Kbh. 2000 [in press].

Bidragyderne

Thoralf Berg (f. 1947). Universitetsstipendiat ved Institutt for kunst- og medievitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim. Har skrevet bøker og artikler om norsk teaterhistorie, bl.a. Trøndelag Teater. Arbeider for tiden med en avhandling om ambulerende teaterselskaper og teaterpublikummet i Trondheim mellom 1865 og 1911. Medlem av redaksjonen i prosjektet *Henrik Ibsens skrifter*.

Lars Burman (f. 1958). Docent i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet. Biträdande huvudredaktör för Svenska Vitterhetssamfundets utgivning och för C.J.L. Almqvists *Samlade Verk*. Har utgivet verk av bl.a. Skogekär Bergbo, C.J.L. Almqvist och Fredrika Bremer. För publikationer se: <http://www.littvet.uu.se/burman.html>

Per Dahl (f. 1947). Mag.art., lektor i litteraturhistorie, Aarhus Universitet. Har bl.a. udgivet Vilh. Andersen: *Om at skrive den danske ånds historie* (1985) og artiklen »Det kritiske tekstvalg» i J. Hunosø & E. Kielberg (red.): *I tekstens tegn*, 1994. Har sammen med Frits Andersen og Ole Birklund Andersen redigeret *1700-tallets litterære kultur*, 1999. Arbejder p.t. med en dansk-tysk udgave af Georg Brandes' Nietzsche-forelæsninger (sammen med Gert Posselt) og med en bibliografi over Georg Brandes' forfatterskab.

Egil Kraggerud (f. 1939). Professor i klassisk filologi, Universitetet i Oslo. Har skrevet bøker og artikler om romersk, spesielt den augus-

teiske tids diktning (bl.a. *Aeneisstudien* og *Horaz und Actium*). Dessuten tekstkritiske artikler. Har også arbeidet med den norske latinitet i middelalderen og i etterreformatorkisk tid (*Kongehyllest*). Utgir for tiden med kommentar: Theodoricus Monachus' *De antiquitate regum Norwagiensium* og Jens Nilssøns latinske skrifter.

Hanne Lauvstad (f. 1965). Doktorgradsstipendiat ved Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, Universitetet i Oslo. Arbeider med en avhandling om Petter Dass' *Nordlands Trompet*. Har skrevet boken *Moderne sonetter. En studie av form og funksjon i skandinavisk sonettdiktning etter 1940* (1993) samt artikler om metriske og leksikografiske emner.

Tonny Aagaard Olesen (f. 1965). Cand.mag., kommentator ved udgaven af Søren Kierkegaards Skrifter (1997ff). Har bl.a. skrevet kommentarer til *Om Begrebet Ironi* (1997), *Philosophiske Smuler* (1997) og *Stadier paa Livets Vei* (1999). Fra 1999 ph.d.-studerende ved Institut for Nordisk Filologi, Københavns Universitet, med projektet »Kommenteringspraksis og kommenteringsteori«. Den praktiske del består i at kommentere *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*, mens den teoretiske skal udmunde i en afhandling om kommentarens hermeneutik. Medredaktør af *Kierkegaardiana*.

Lars Peter Rømhild (f. 1934). Mag.art., lektor i litteraturvidenskab ved Københavns Universitet 1968-95. Har bl.a. sammen med Fleming Conrad udgivet antologien *Poesi og Prosa*, 1-4 (1966-74) og for Det danske Sprog- og Litteraturselskab Vilhelm Bergsøes *Fra Piazza del Popolo* (i serien *Danske Klassikere*, 1988); for DSL tillige sammen med Esther Kielberg: Henrik Pontoppidans *Det forjættede Land* (1997); i trykken er p.t. hans overkommenterede udgave af Holger Drachmanns *Forskrevet* – (*Danske Klassikere*).

James Spens (f. 1951). Fil.dr i litteraturvetenskap, Stockholms universitet. Har utgitt *Dikter på vers och prosa, Sömngångarnätter på*

BIDRAGYDERNE

vakna dagar och strödda tidiga dikter i nationalupplagan av *August Strindbergs Samlade verk*, för vilken han också är biträdande huvudredaktör och medlem av redaktionskommittén.

Redaktørerne

Johnny Kondrup (f. 1955). Dr.phil., lektor i dansk litteratur ved Københavns Universitet. Medredaktør af *Søren Kierkegaards Skrifter* siden 1993 og medlem af styringsgruppen for projektet *Henrik Ibsens skrifter* siden 1998. Medlem af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, hvor han har udgivet Johannes Ewald: *Levnet og Meeninger* og *Herr Panthakaks Historie* (1988), M.A. Goldschmidt: *Arvingen* (1988) og Henrich Steffens: *Indledning til filosofiske Forelæsninger* (1996). Initiativtager til Nordisk Netværk for Editionsfilologer.

Karsten Kynde (f. 1950). Cand.scient., datalog ved Søren Kierkegaard Forskningscenteret ved Københavns Universitet. Elektronisk redaktør på *Søren Kierkegaards Skrifter*. Elektronisk tilrettelægger af Henrik Pontoppidan: *Det forjættede Land* (1997) og *Lykke-Per* (i-gangværende). Publikationer om elektronisk editionsfilologi, se: <http://www.sk.ku.dk/kynde/>

Personregister

Registeret, som er udarbejdet af stud.mag. *Eva Skorstengaard*, dækker siderne 11-212, dvs. alle bogens bidrag med undtagelse af den kommentarteoretiske bibliografi. Registeret omfatter alene historiske personer. Dobbeltnavne uden bindestreg er som regel alfabetiseret under begge navne.

Abrahamson, W.H.F. 69	Andræ, C.G. 87
Agerskov, Christian 56	Arentzen, Kristian 69
Aischylos 139, 155, 156	Aristofanes 155
Alenius, Marianne 134	Aristoteles 63, 146-148, 173, 194
Allén, Sture 47	Arlaud, August 80f., 88
Allers, Heinrich 50	Arnold, Günter 50
Almqvist, C.J.L. 19-21, 188, 193, 201	Arrebo, Anders 67, 135
Anakreon 164	Auber, D.F.E. 105
Andersen, Anders Thyrring 87	Aurelia 153f.
Andersen, Benny 130	Aust, Hugo 44
Andersen, Dines 133	
Andersen, H.C. 47, 57, 68, 78, 87, 94-97, 98, 101-105, 112, 116f., 123-127, 129f., 131, 133, 135, 136, 205, 211	Bagger, Aksel 130
Andersen, J.O. 111	Bagger, Carl 78, 122
Andersen, Jørn Erslev 118-120, 137	Baggesen, August 68, 75
Andersen, Ole Birklund 134	Baggesen, Carl 75
Andersen, Poul 133	Baggesen, Jens 65, 68, 75f., 79-81, 88, 91, 133, 135
Andersen, Vilhelm 29f., 47, 67, 78, 81, 98f., 109-111, 115, 122, 136	Balzac, Honoré de 204
Andersson, Henrik 133	Bang, Herman 79, 80, 131, 135, 203, 212
	Barnekow, Stanislas 17

- Barner, W. 46
 Barney, Stephen A. 32, 49
 Bartholin, Thomas 84, 134
 Battestin, Martin C. 31, 40f., 49, 51, 53
 Bay, Carl Erik 108
 Beardsley, Monroe C. 52
 Begtrup, Holger 79
 Behrend, Carl 94
 Behrendt, Flemming 128
 Beißner, Friedrich 27, 46
 Berg, Gunter 50
 Berg, Karin Westman 20
 Bergh, P. 114
 Bergsøe, Vilhelm 79
 Bernays, Michael 26, 45
 Bernhard, Carl 67, 78
 Bernstein, Leonard 145
 Bertelsen, Henrik 112
 Bessière, Jean 51
 Bille, C. St. A. 136
 Billeskov Jansen, F.J. 123, 130, 135
 Birket Smith, Sophus 77, 91
 Birklund Andersen, Ole 134
 Bismarck, Otto von 17
 Bjerring-Hansen, Mogens 117
 Bjerrum, Marie 133
 Bjørnson, Bjørnstjerne 79, 91, 92, 94, 114
 Bjørnvig, Thorkild 130
 Blakert, Elisabeth 48
 Blanc, Tharald 182, 187
 Blicher, St. St. 70f., 93f., 112, 114, 120, 123-126, 130, 135, 209
 Blixen, Karen 107, 130, 131
 Blytt, Peter 179
 Bobé, Louis 81-84, 91, 93, 134
 Boeckh, August 60f., 131, 132
 Boger, Kirsti 156
 Bojesen, Ernst 78
 Bording, Anders 65, 67
 Borgaard, Carl 179
 Borup, Morten 94-97, 108, 115, 118-120, 125, 131, 137
 Borup Jensen, E. 117
 Borup Jensen, Th. 131
 Botten-Hansen, Paul 179
 Bournonville, August 103, 104
 Bowers, Fredson 31
 Boye, Adolph Engelbert 67, 70, 72-76, 128, 133
 Boye, Caspar Johannes 75
 Boysen, A. 67
 Brandes, Edvard 87, 95
 Brandes, Georg 68, 69, 79, 85, 95, 96, 110f., 117, 118, 137
 Brandt, C.J. 134
 Brandt, Jørgen Gustava 130
 Brask, Peter 120f., 137
 Bratuscheck, Ernst 131
 Brecht, Bertolt 50
 Bredsdorff, Elias 108
 Bremer, Carl Fredrik 18
 Bremer, Fredrika 16-23
 Brix, Hans 82, 112f., 121, 122, 205
 Broich, Ulrich 38, 51
 Brorson, Hans Adolph 112, 135
 Bruun, Christian 110, 133
 Bruun, Niels W. 134
 Brøndsted, P.O. 74
 Buck, August 45
 Bull, Francis 95, 114, 173
 Burkle-Young, Francis A. 45

- Burman, Carina 23
 Burman, Lars 20
 Bødtcher, Ludvig 69
 Bøgh, Nicolai 133, 136
 Bömer, F. 132
 Börjeson, John 200
 Börjesson, Johan 17

 Calderon de la Barca, Pedro 164f.
 Cappelørn, Niels Jørgen 44
 Carroll, Lewis (C.L. Dodgson) 13, 14, 15, 23
 Carstensen, Georg 70
 Catilina 142, 147, 149, 150-153
 Christensen, Georg 114, 134
 Chrusjtjov, Nikita 15
 Cicero 63, 142, 145
 Classen, C.J. 155
 Claussen, Sophus 52, 107, 108, 112, 124, 125f., 129
 Clemens, J.F. 66
 Collin, Edvard 57, 94, 131
 Collin, Henriette 94, 131
 Collin, Jonas (1776-1861) 95
 Confucius 45
 Conrad, Flemming 58, 131, 132, 135
 Copeland, Rita 132
 Cramér, Johan Niclas 17
 Croce, Benedetto 160
 Cæsar 59

 Dahl, Per 132, 134, 136, 137
 Dahlbäck, Lars 194, 201
 Dahlstedt, Karl-Hampus 194
 Dal, Erik 47, 117, 124, 126, 136, 137
 Dalin, Olof von 197

 Dalsgaard, Christen 209
 Dalsgaard, Johannes 46
 Dante 45
 David, Marie 196
 Denman, Henrik & Kaja 47
 Denniston, J.D. 155
 Derrida, Jacques 32, 49, 51
 Dichow Lund, Niels 131, 137
 Ditlevsen, Tove 130
 Doctor, Jens Aage 81-84, 116, 124
 Dodgson, Charles Lutwidge: se Carroll, Lewis
 Dover, Kenneth 139, 155
 Drachmann, Anders Bjørn 78f.
 Drachmann, Holger 79, 95, 202, 204
 Dreyer, Kirsten 87, 101f., 119, 135f.

 Eco, Umberto 25, 53
 Eegholm-Pedersen, Svend 111
 Elias, Julius 92
 Eliot, T.S. 25, 44, 207f.
 Elling, Christian 111
 Erichsen, Valborg 114
 Erslev, Kristian 91-93, 100, 113, 115
 Erslev Andersen, Jørn 118-120, 137
 Essen, Siri von 196
 Ewald, H.F. 118
 Ewald, Johannes 66, 68, 73, 75, 76, 81-84, 87, 93, 112, 114, 116, 120, 122, 124, 134, 135, 137
 Ewbank, Inga-Stina 185

 Fafner, Jørgen 158, 161f., 170f., 172, 174
 Fahlcrantz, Christian Erik 19
 Fenger, P.A. 73

PERSONREGISTER

- Fjord Jensen, Johan 29, 118, 137
Flashar, H. 132
Foersom, Peter 67
Fraenkel, Eduard 139, 155
Frandsen, Ernst 137
Frankenfeldt, Helga 196
Friedman, Arthur 49
Friedrich, Wolf-Hartmut 140, 155
Friis, Oluf 122
Friis, Aage 93, 135
Frische, Torben 131
Frühwald, Wolfgang 46, 48
Fuhrmann, Manfred 52, 53
Fulda, Hans Friedrich 53
- Gadamer, Hans-Georg 52, 132
Gardner, Martin 13-16, 23
Geijer, Erik Gustaf 200
Gellert, C.F. 84
Genette, Gérard 25, 44
Goethe, J.W. 28, 36, 50, 166, 170f., 211
Gogh, Vincent van 211
Goldschmidt, Meïr Aron 78, 95, 124, 130, 212
Golz, Jochen 50
Grafton, Anthony 25f., 44, 45, 213
Grahn, Lucile 103-105
Gram, Hans 65, 84
Greetham, D.C. 31, 46, 49
Greg, W.W. 31, 48
Grimm, Reinhold 53
Grubbe, Marie 118
Grundtvig, N.F.S. 79, 89, 130, 134
Grundtvig, Svend 89f., 97, 111, 134
Gundel, Sven 71, 98, 111
Gustafsson, Lars 47
- Gyllembourg, Thomasine 78, 91, 135
- Hagen, Waltraud 50
Hagervall, Claes Börje 194
Hammerich, Martin 68
Hancher, Michael 53
Hanna III, Ralph 49
Hansen, Martin A. 61, 87, 130, 132
Hansen, P. 69
Hansen, Aage 111
Hansson, Gunnar 47
Harnow Klausen, Søren 52
Hartley, L.P. 209
Hauberg Mortensen, Finn 131
Hauch, Carsten 67, 78, 80, 121
Hauge, Ingard 163, 173, 174
Hegel, Frederik V. 183
Hegel, G.W.F. 42
Heiberg, Johan Ludvig (forfatter, 1791-1860) 78, 87, 95, 96, 122
Heiberg, Johan Ludvig (filolog, 1854-1928) 44, 79, 136
Heiberg, Johanne Luise 87, 91, 93, 135, 169
Heiberg, Peter Andreas (forfatter, 1758-1841) 91, 135
Heiberg, Peter Andreas (arkivar, 1864-1926) 44
Heine, Heinrich 162, 165, 211
Heise, Victor 88-90
Henckmann, Wolfhart 53
Henriques, Martin R. & Therese 94
Herder, J.G. 165f.
Herdig, Otto 45
Hermund, Jost 53
Herodot 156

- Hertel, Hans 203
 Hertz, Henrik 78, 124
 Hill, W. Speed 48
 Himmelfarb, Gertrude 45
 Hiorth Lervik, Åse 163, 173
 Hirsch, Eric D. 52
 Hitler, Adolf 211
 Hoffmeyer, Johannes 47
 Holberg, Ludvig 36, 65, 66, 69-73, 75f.,
 80, 82, 84, 98, 100, 111, 113, 123,
 124, 128, 130, 133, 134, 136, 209,
 211
 Holmgaard, Jørgen 72
 Holst, H.P. 170
 Homer 27, 45, 211
 Honnefelder, Gottfried 52
 Hooker, Richard 48
 Hornemann, Gerh. 120f.
 Horstmann, Rolf-Peter 53
 Hostrup, Jens Christian 87
 Hostrup, Elisabeth 87
 Hovmann, Flemming 47, 124, 127
 Hude, Elisabeth 20
 Hunosøe, Jørgen 52, 124, 127, 133,
 136, 205
 Hölderlin, Friedrich 27, 46
 Höpker-Herberg, Elisabeth 33f.
 Haakonson, Daniel 164, 165, 173
 Haarberg, Jon 172, 173
 Ibsen, Henrik 79, 90, 92, 114, 138-157,
 163-172, 173, 175-187
 Ingemann, B.S. 77, 79, 87-89, 101f.,
 124, 136
 Ingemann, Lucie 87, 101, 136
 Irvine, Martin 62, 132
 Iser, Wolfgang 53
 Ishøy, Hanne 132
 Jacobsen, Eric 132
 Jacobsen, J.P. (forfatter, 1847-85) 87,
 112, 114f., 118-120, 125, 126
 Jacobsen, Lis 109, 115
 Jakobson, Roman 160
 Jansen, F.J. Billeskov 123, 130, 135
 Jensen, Anker 205
 Jensen, E. Borup 117
 Jensen, Th. Borup 131
 Jensen, Johan Fjord 29, 118, 137
 Jesus 211
 Johanson, Klara 16-18, 20-23
 Joyce, James 15
 Juul-Jensen, Harald 112
 Jæger, Frank 107
 Jæger, Henrik 164, 173
 Jørgensen, Jørgen 87
 Kanzog, Klaus 46, 48, 50, 52, 53
 Kennedy, George A. 132
 Kielberg, Esther 52, 124, 127, 133, 136,
 205
 Kielland, Alexander 79, 114
 Kierkegaard, Søren 19f., 24, 44, 51, 68,
 78, 99, 100, 124, 129, 157
 Kierulf, Jørgen 67
 Kingo, Thomas 135
 Kjellberg, Lennart 212
 Klausen, Søren Harnow 52
 Kleist, Heinrich von 46, 48, 50, 52, 53
 Kleman, Ellen 16-18, 20-23
 Klopstock, F.G 113
 Koht, Halvdan 90, 92f., 94, 173

PERSONREGISTER

- Kondrup, Johnny 81-84, 120, 132
Kraft, Herbert 30, 43, 46, 48, 50
Krarup, Niels Bygom 95
Krieger, A.F. 87, 93
Kristensen, Evald Tang 70f.
Kristensen, Tom 130
Kristeva, Julia 38
Kristiansen, Inge S. 156
Krüger, Paul 85
Kuhr, Victor 44, 100, 112
Kunøe, Mette 133
Kynde, Karsten 127
Kärnell, Karl-Åke 201
König, C. 46
- Lachmann, Karl 27, 46
Lahde, G.L. 133
Lamont, Claire 49, 51
Landquist, John 95, 201
Landstad, M.B. 166
Lange, Hans Ostenfeldt 79
Lange, J.C. 67, 70
Langebek, Jakob 85
Larsen, Jørgen 133
Larsen, Karen Sophie (født Kjøller)
102f.
Larsen, Svend 94
Lasson, Frans 107f.
Laugesen, Anker Teilgård 132
Lauridsen, Helga Vang 131
Lehmann, Orla 136
Lentulus 152, 153
Lervik, Åse Hiorth 163, 173
Lessing, Gotthold Ephraim 27
Levin, Israel 72
Lewin, Jane E. 44
- Lie, Hallvard 158, 160, 162, 164, 166-
172, 173, 174
Lie, Jonas 79, 114
Liebenberg, F.L. 57, 67, 69, 74-76, 77,
78, 81, 82, 84, 87, 109, 112, 128, 133
Lilja, Eva 159-161
Liljestrand, Birger 201
Lindgren, Jonas 66
Lindtner, Niels Christian 133
Livius 141
Lund, M.A.S. 71
Lund, Niels Dichow 131, 137
Luxdorph, B.W. 65, 66, 85, 132
Lyskander, Claus Christoffersen 67
Laading, Herman 180
- Madsen, Peter 136
Maley, Sandra Rose 45
Malmström, Sten 47
Marsvin, Margrethe 119
Martens, Gunter 46, 48, 50
Martensen, Hans Lassen 19f.
Martensen, Julius 80
McGann, Jerome J. 31
Meinert Sørensen, Hans 58
Michaelis, Sophus 121
Milton, John 54
Moberg, Vilhelm 12
Molander, Harald 199
Molbech, Christian 67, 68, 73f., 81, 95,
101, 135
Molbech, Christian K.F. 136
Mortensen, Finn Hauberg 131
Moses 211
Motschmann, Uta 50
Mozart, W.A. 170, 211

- Muhamed 211
- Munch, Peter 93
- Müller, W.G. 134
- Müller-Seidel, Walter 46, 48
- Møller, Kristen 50
- Møller, Niels 112
- Møller, Poul Martin 67, 77, 95, 122, 131
- Møller, Vilhelm 78
- Nansen, Peter 78
- Napoleon 52, 86, 211
- Neiiendam, Robert 104
- Nickel, Gunther 50
- Nielsen, Erling 47, 124, 126
- Nielsen, Frederik 136
- Nielsen, Lauritz 132
- Nielsen, Morten 87
- Nielsen, Torben 53, 94, 136, 205
- Nietzsche, Friedrich 25
- Nimis, Steve 44
- Nordman, Marianne 172
- Nyerup, Rasmus 66, 85f., 88, 91, 133
- Nygaard, Georg 102f.
- Nørvig, Johannes 93, 114, 137
- Oehlenschläger, Adam 67, 68, 76, 77, 78, 79, 94, 96, 97, 98, 116, 117, 121, 133, 135, 137, 157, 170f.
- Oeller, Norbert 46
- Olesen, Tonny Aagaard 45, 52
- Ollén, Gunnar 201
- Olsen, F.C. 67, 68, 81
- Olsen, Kåre 135
- Ore, Espen 23, 156
- Origines 64
- Ottosen, Jørgen 137
- Page, Denys 139, 155
- Paludan, Marie-Louise 46
- Paludan-Müller, Frederik 75, 78, 109f., 156, 170f.
- Paul, Jean (J.P.F. Richter) 25, 44
- Pedersen, Christian 95
- Petersen, Carl S. 72, 75, 94, 96, 109-111, 121, 122, 136
- Petersen, Emil 96
- Petersen, N.M. 69
- Pfister, Manfred 51
- Plachta, Bodo 48, 49, 50, 52
- Placius, J.G.A. 84, 134
- Platon 140, 155
- Plinius den yngre 82
- Plutark 149
- Pontoppidan, Henrik 72, 108, 112, 124, 127
- Pram, Christen 67, 69
- Preisiz, Daniel 94
- Proft, C.G. 66, 73
- Prutz, Robert 17
- Quain, Edwin A. 132
- Quintilian 132
- Qvarnström, Carl Gustaf 200
- Rahbek, Kamma 96, 101, 133, 135
- Rahbek, Knud Lyne 66-71, 72, 75f., 85, 133
- Rasmussen, P. 66
- Reenberg, Thøger 65
- Reenberg Teilmann, Toger 65
- Rehm, Walter 25, 44

PERSONREGISTER

- Rein, Jonas 164
 Reventlow, Christian Einar 91
 Reynolds, L.D. 132
 Richardson, Samuel 81, 82
 Richter, J.P.R: se Paul, Jean
 Rieß, Peter 45
 Ringgaard, Dan 130
 Rodi, Frithjof 132
 Roloff, Hans-Gert 45, 49
 Romberg, Bertil 201
 Roos, Carl 121, 122, 136
 Rosenkilde, Volmer 130
 Rosenstand-Goiske, Peder 69
 Rossholm, Göran 201
 Rostgaard, Frederik 84
 Rowe, C.J. 155
 Rubow, Paul V. 58, 94, 117, 122, 133, 135, 137
 Runeberg, Johan Ludvig 166
 Rømhild, Lars Peter 124, 127
 Rørdam, Holger Frederik 67

 Sallust 142, 144, 145, 152, 153
 Samsøe, O.J. 67
 Sanders, Karen 46
 Sandvig, B.C. 66
 Saxo Grammaticus 170
 Scaliger, Julius Cæsar 173
 Schack, Hans Egede 122
 Schandorph, Sophus 79, 80
 Scheibe, Siegfried 30, 50
 Schepelern, H.D. 84
 Scheuer, Helmut 132
 Schindel, U. 155
 Schjaerff, P. 121
 Schlegel, A. W. 164, 165
 Schleiermacher, Friedrich 52, 61
 Schlichtkrull, Oskar 46, 122
 Schmidt, Jochen 46
 Schow, Laurids 65, 66
 Schwanenflügel, H. 67
 Schønheyder, J.C. 82
 Scott, Walter 25, 44
 Scribe, Eugène 105
 Searle, John 52
 Seip, Didrik Arup 114, 173
 Senger, Hans Gerhard 45
 Servius, Tullius 141
 Servius Grammaticus 63
 Shakespeare, William 22, 36, 45, 53, 54, 71, 82, 149, 165, 194, 203, 211
 Shillingsburg, Peter L. 46
 Sibbern, Frederik Christian 86, 122
 Skard, Eiliv 142, 144, 148, 151, 153, 156
 Skoie, Mathilde 155
 Skram, Amalie 79, 131
 Skyum-Nielsen, Erik 50
 Small, Ian 41, 49, 52
 Smedmark, Carl Reinhold 201
 Smith, Barry 31, 45, 48
 Smith, Sophus Birket 77, 91
 Sneedorff, Jens Schelderup 66, 69, 85
 Speed Hill, W. 48
 Spens, James 201
 Staffeldt, A.W. Schack von 67, 69, 74-76, 79, 87, 112
 Stampe, Christine 57
 Stang, Harald 44
 Stavnem, P.L. 114
 Stein, Lorenz 18
 Steinfeld, Torill 131
 Sterne, Laurence 44, 82

- Stiernhielm, Georg 197
 Storm, Edvard 67, 72
 Strindberg, August 21, 188-201
 Strindberg, Karin 196
 Strindberg, Siri: se Essen, Siri von
 Strohschneider-Kohrs, Ingrid 132
 Strunge, Michael 130
 Strussenfelt, Ulrika von 19
 Stötzel, Georg 50
 Suhm, P.F. 65, 66, 69, 85f., 87, 132
 Sutherland, Kathryn 49
 Szondi, Peter 132
 Sørensen, Hans Meinert 58
 Sørensen, Peer E. 84

 Taglioni, Maria 103
 Tang Kristensen, Evald 70f.
 Tanselle, G. Thomas 31, 53
 Tegnér, Esaias 171, 200
 Teilgård Laugesen, Anker 132
 Teilmann, Töger Reenberg 65
 Terkelsen, Søren 119f.
 Terpæger, Peder 65
 Thengberg, Jane 18
 Thomson, Niclas Hans(son) 17
 Thorvaldsen, Bertel 170
 Thrane, Marcus 157
 Thulstrup, Niels 44, 51
 Thyrring Andersen, Anders 87
 Thaarup, Christen 75
 Thaarup, E.L. 75
 Tode, J.C. 67
 Topsøe, Vilhelm 67
 Topsøe-Jensen, Helge 57, 89, 94, 96, 97,
 98, 101, 108, 114, 121, 122, 123f.,
 131, 133, 135, 136

 Torm, Frederik 100
 Torsting, Einer 44
 Troels-Lund, Troels Frederik 71, 173
 Tullia 141, 145
 Tullin, Christian Braunman 65, 67
 Tuxen, Poul 121f.
 Tynjanov, Juri 160

 Ulfeldt, Leonora Christine 123
 Urne, Christoffer 118
 Urne, Jørgen 119
 Urne, Sophie 119
 Ussing, Henrik 114

 Vang Lauridsen, Helga 131
 Vedel, Anders Sørensen 137
 Vergil 45, 63
 Vermehren, Frederik 209
 Vinje, Aasmund Olavson 165, 166

 Walsh, Marcus 49, 54
 Walter, Jens 46
 Weber, Kirsten 131
 Welhaven, J.S. 163, 165, 168, 172, 173,
 174
 Wergeland, Henrik 164, 165, 166,
 168f., 172
 Werlauff, E.C. 70, 71, 110
 Werliin, Julie 56f.
 Wessel, Johan Herman 67, 72-75, 76,
 80, 164f., 173
 Westman Berg, Karin 20
 Wied, Gustav 130, 212
 Wielandt, Joachim 66
 Wiener, Jon 45
 Wieselgren, Greta 20, 23

PERSONREGISTER

- Wilamowitz-Moellendorf,
 Ulrich von 25
- Williams, William Carlos 44
- Wilson, N.G. 132
- Wimmer, Ludvig F.A. 77
- Wimsatt, William K. 52
- Windfuhr, Manfred 43, 53
- Winge, Mette 98, 131, 135
- Winsnes, A.H. 114
- Winther, Christian 56f., 78, 80, 95, 97,
 122, 131
- Winther, Julie: se Werliin, Julie
- Witkowski, Georg 48, 52
- Woesler, Winfried 30, 46
- Worm, Ole 84
- Wrangel, Henning 18
- Wulff, Henriette 96
- Wulff, Peter Frederik 102f.
- Ystad, Vigdis 175, 187
- Zeller, Hans 33f., 46, 50
- Zetterquist, Carl Gustaf 166
- Øllgaard, N.E. 67
- Ørsted, H.C. 67, 86, 116f., 137
- Ørsted, Mathilde 86, 87
- Aagaard Olesen, Tonny 45, 52
- Aakjær, Jeppe 70, 114
- Aarestrup, Emil 69, 95, 112, 113, 122,
 130
- Aarnes, Sigurd Aa. 131
- Aarseth, Asbjørn 187
- Aasen, Ivar 166